

Főszerkesztő:

Gombos Péter

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balázs Géza

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar, Partiumi Keresztény Egyetem*

Fűzfa Balázs

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Berzsenyi Dániel
Pedagógusképző Központ, Szombathely*

Józsa Krisztián

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Juhász Valéria

*Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar*

Kopházi-Molnár Erzsébet

Kaposvári Egyetem Idegen Nyelvi Igazgatóság

Milbacher Róbert

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Perjés István

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Steklács János

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és
Óvóképző Kar*

Szinger Veronika

Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar

Z. Kovács Zoltán

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

II. évfolyam 2. szám

2019

Nyelvi lektor:

Kopházi-Molnár Erzsébet

Korrektor:

Gombos Luca

Honlap:

<http://journal.ke.hu/index.php/akk>

TARTALOM

SZABÓ ILDIKÓ – SZINGER VERONIKA

Nemek és igenek

*A fiúk olvasási motivációja és teljesítménye a
kutatási eredmények és jó gyakorlatok tükrében*
3–18.

VASS DOROTTEA

*A kisiskolások animációs filmek és olvasás iránti
attitűdjének komparatív vizsgálata az olvasás
iránti érdeklődés fejlesztésének aspektusából*
19–32.

PÉTERFI RITA

*Változások a felnőttek olvasási szokásaiban fél
évszázad távlatában*
33–44.

GOMBOS PÉTER – CSIMA MELINDA

*A digitális bennszülöttek olvasási kedve,
olvasáshoz való viszonya
a 2017-es és 2019-es felmérések tükrében*
45–57.

DOMOKOS ÁRON

*Világgyár: SF-világépítés
és -rekonstrukció irodalomórán*
58–96.

Kiadó

Kaposvári Egyetem

A kiadó székhelye

7400 Kaposvár, Guba S. u. 40.

Felelős kiadó

Prof. Kovács Melinda, rektor

ISSN 2063-2991 (online)

Információ

gombos.peter@kukac.ke.hu

Az *Anyanyelvi Kultúrák Közvetítés* évi két alkalommal, online megjelenő, tudományos folyóirat. A folyóiratot a CrossRef, a Matarka és az MTMT indexeli. A cikkek archiválása a REÁL repozitóriumban történik, teljes szövegű, nyílt hozzáférést biztosítja továbbá a KEA, az EPA és a folyóirat honlapja.

SZABÓ Ildikó

Neumann János Egyetem
Pedagógusképző Kar
Művészeti és Anyanyelvi Nevelési Tanszék
ORCID: 0000-0003-2394-5237

SZINGER Veronika

Neumann János Egyetem
Pedagógusképző Kar
Művészeti és Anyanyelvi Nevelési Tanszék
ORCID: 0000-0003-1334-4884
szinger.veronika@pk.uni-neumann.hu

Nemek és igenek A fiúk olvasási motivációja és teljesítménye a kutatási eredmények és jó gyakorlatok tükrében¹

Hazai és nemzetközi kutatások egyaránt arról számolnak be, hogy a fiúk átlagosan kevesebb időt töltenek olvasással, alacsonyabb olvasási motivációval rendelkeznek, kevésbé értékelik az olvasást, önmagukat kevésbé jó olvasónak tartják, mint a lányok, az olvasás inkább „lányos” időtöltésnek számít. A lányok és fiúk közötti különbség az életkorral csak nő, amit a PIRLS- és PISA-vizsgálatok eredményei is alátámasztanak. Az olvasás területén a nemek közötti különbség biológiai megközelítése azokat a veleszületett vagy az érés következtében a hormonális változásokkal párhuzamosan kialakuló tényezőket hangsúlyozza, amelyek a kognitív képességeket befolyásolják. A szociolingvisztikai szempontok pedig elsősorban azokat a különbségeket említik, amelyek a szocializáció során esetlegesen más mintákat közvetítenek az apa és az anya részéről. A tanulmány bemutat néhány olyan pedagógiai aspektust is, amely az óvodában és iskolában segíti vagy sajnálatos módon hátráltatja a fiúk olvasóvá válását, az olvasói önkép, az olvasási teljesítmény vagy iskolai előrehaladás alakulását. A tanulmány fő célja olyan jó gyakorlatok ismertetése, amelyek elsősorban a fiúkat célozzák meg. Az Olvasó apukák az óvodában elnevezésű finn projekt abból indul ki, hogy a fiúk érdeklődését az olvasás iránt leginkább egy férfi ideál, egy számukra szerepmodellként szolgáló felnőtt férfi keltheti fel. A Fiúk és könyvek (Boys & Books) weboldal főként azokhoz a felnőttekhez szól, akik a fiúk olvasóvá nevelésében bármilyen szerepet betölthetnek. A site fiús olvasnivalókat, az olvasástanításhoz módszertani ajánlásokat kínál. A Futball találkozása a kultúrával elnevezésű, kifejezetten a hátrányos helyzetű fiúk megszólítására alapozó német projekt arra a meggyőződésre épül, hogy a futball, a tanulás és a kultúra összekapcsolása sok gyereket motivál, és így elfogadóbbá, érdeklődőbbé válnak a tanulás és az olvasás iránt. „Az igazi férfiak”: egy amerikai jó gyakorlat fő tanulsága, hogy ha figyelembe vesszük, miről szeretnének olvasni, hallani, beszélgetni a fiúk, akkor a számukra vonzó szövegekben el tudnak mélyülni. A PISA-vizsgálatok egyértelműen megmutatják, hogy ha elkötelezett olvasóvá válnak a fiúk, jobb teljesítményre képesek, mint a lányok. A tanulmányban felvázolt jó gyakorlatok ezen cél eléréséhez járulnak hozzá.

Kulcsszavak: nemi különbségek az olvasásban, jó gyakorlatok, olvasási motiváció

¹ A tanulmány a Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek című, EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016. azonosítószámú pályázati konstrukció keretében megvalósuló, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt keretében készült.

Bevezetés

Képzeljünk el egy fiúgyermeket, aki olvasásszerető, könyvbarát családba születik. Ott-hon hatalmas családi könyvtár veszi körül, nagyon korán lesz baba-, majd kölyök-olvasójegye, a könyvtár szinte születésétől ismerős, biztonságos közeg, aminek látogatását jutalomként éli meg. Az idősebb családtagok mindennap olvasnak, mesélnek neki. Akár nyugodtak is lehetnének a szülők, hiszen fiuk olyan útravalót kap kisgyermekkorában, amely talán egész életében elkíséri. Csakhogy ennek a fiúgyermeknek is kétesélyes az olvasóvá válása, ha arra gondolunk, hogy a fiúk kisebb-nagyobb mértékben minden országban hátrányban vannak a lányokkal szemben az olvasás, szövegértés tekintetében (Ábrahám 2006). A hazai és nemzetközi kutatások egyaránt arról számolnak be, hogy a fiúk átlagosan kevesebb időt töltenek olvasással, alacsonyabb olvasási motivációval rendelkeznek, kevésbé értékelik az olvasást, önmagukat kevésbé jó olvasónak tartják, mint a lányok, az olvasás inkább „lányos” időtöltésnek számít. A lányok és fiúk közötti különbség az életkorral csak nő. Az alsó tagozaton még a fiúk is jól teljesítenek, bár ha megnézzük a PIRLS-vizsgálatokat, amelyeket negyedikes diákok körében végeznek, ott is van különbség a lányok javára. A 2016-os mérés során a magyar lány tanulók átlagosan 13 ponttal jobb eredményt értek el, mint a fiúk (Lannert–Kaderják–Németh 2019). Ez a jelenség jellemző volt a korábbi mérésekre is. Ez a különbség a nemek között hazánkban egyébként kisebb, mint a nemzetközi átlag. Csakhogy a serdülőkor éve alatt, a felső tagozaton és középiskolában a fiúk általában lemaradnak a lányokhoz képest. A fiúk kevésbé kompetens olvasók, mint a lányok – és ez minden országra vonatkozik, ahol PISA-vizsgálatot végeztek 2000 óta (Schleicher 2019).

A fiúk és lányok teljesítménye közötti különbség lehetséges magyarázatai

Biológiai megközelítés

Az olvasás területén a nemek közötti különbség biológiai megközelítése azokat a veleszületett vagy az érés következtében a hormonális változásokkal párhuzamosan kialakuló tényezőket hangsúlyozza, amelyek a kognitív képességeket befolyásolják (Lassú, F. 2009). Tapasztalat, hogy a lányok általában korábban kezdenek el beszélni, mint a fiúk, gyorsabb a nyelvi fejlődésük, a fiúknál viszont gyakoribb a nyelvi és beszédbeli zavarok megjelenése. A beszédprodukción és beszédmegértést érintő pszicholingvisztikai kísérletek is azt igazolták, hogy a lányok többségének anyanyelvi szintje az egyes életkorokban általában magasabb (Gósy 2005), mint a fiúké, a lányoknál tehát gyorsabb a verbális készségek – köztük az olvasási készség – kialakulása (Gósy 1997). A fiziológiai-neurológiai magyarázatok közé tartozik a sokat vitatott corpus callosum szerepe, amely az agy bal és jobb féltékéjét köti össze, s a lány újszülötteknél fejlettebb, mint a fiúknál. A kutatások szerint a lányok agyában a fiúkénál kiterjedtebb területeken történik a szenzoros ingerek feldolgozása, korábban és nagyobb mértékben fejlődnek azok az agyi területek, amelyek a nyelv értésével és produkciójával vannak összefüggésben (Lassú, F. 2009).

Ha elfogadjuk, hogy a lányok nyelvi előnyökkel rendelkeznek, akkor ennek következménye lehet olvasási fölényük, sőt viselkedésbeli, érdeklődésbeli különbségek is magyarázhatók neurológiai alapon. A neurolingvisztikai kutatásokból tudjuk, hogy a bal agyfélteke felelős a nyomtatott szövegek megértéséért, a jobb pedig a képi információ feldolgozásáért. A nyomtatott szövegek a bal hemiszférához szólnak, míg például tévénézés-kor a jobb hemiszféra aktivizálódik hangsúlyosabban. Általában véve a férfiaknál a jobb agyfélteke működése a meghatározóbb, míg a nőknél a bal. Ezen feltételezések magyarázzák azt, hogy a fiúk érdeklődése az agyi különbségek miatt elsősorban a vizuális ingerek felé fordul, így a vizuális média és a számítógép jobban leköti őket, mint például az

olvasás. A lányok érdeklődése nem ennyire képi, tehát szívesebben vesznek könyvet a kezükbe. Ez a különbség általában az iskolában is megmarad, amikor a gyerekek az írás és olvasás alapképességét sajátítják el (Kegyessné 2001).

Szocializációs szempontok

Említettük, hogy a lányok általában előbb kezdenek el beszélni, mint a fiúk. Ha pedig a kislány egyébként is nyitott a külvilágra, a nyelv korai megjelenése a környezet részéről ösztönös megerősítést indukál, ami tovább fejleszti a gyermek anyanyelvi szintjét.

A biológiai és szocializációs szempontokat egyaránt érinti, hogy az olvasási nehézségekkel küzdő fiataloknál a kutatások egy része szoros összefüggést talált az olvasási és szövegértési képesség hiányossága, valamint a magatartási nehézségek között. Egy 5-7 éves korú gyermekekkel végzett longitudinális vizsgálat eredményei szerint a magatartási és olvasási nehézségek olyan nagymértékben együtt járnak, hogy bármelyiket is célozzuk meg fejlesztési szándékkal, azzal a másikra is hatunk (Lassú, F. 2009). A kapcsolódási pont a kettő között a szociális nézőpontátvétel képessége. Az irodalmi szövegek olvasása szükségessé teszi a másik személy szempontjának megértését, a másik helyzetébe történő beleélést. A fiúk hátránya az empatikus beleélés képességében nemcsak a korábban említett veleszületett biológiai adottságokon múlik, hanem a tapasztalatok jellegén is. A kutatás szerint a fiúgyermekekkel sokkal ritkábban osztották meg szüleik érzéseiket, saját érzéseikről is kevesebbet kérdezték őket, ritkábban biztatták a fiúkat arra, hogy próbálják meg beleélni magukat mások helyzetébe. Ennek köszönhetően, valamint a veleszületett adottságaik, a hormonális és idegrendszeri sajátosságok miatt a fiúk már óvodáskorban is kevésbé empatikusak, mint a lányok, és ez a különbség serdülőkorra csak növekszik. Egyesek szerint a fiúk előnyben részesítik a mozgalmasabb, változatosabb, nagyobb társaságot (bandát) igénylő elfoglaltságokat. Kevésbé szeretik a magányos tevékenységeket, az olvasást, pedig ezzel fejleszthető a nézőpontátvétel képessége, másrészt a kutatások szoros összefüggést mutatnak a szépirodalom olvasása és az olvasási képesség, szövegértés képessége között. A biológiai megközelítés hívei szerint a fiúk kevésbé alkalmasak a csendes elmélyülést és empatikus ráhangolódást igénylő szépirodalmi szövegek olvasására (Lassú, F. 2009). Ezt a nézetet osztva sok szülő eleve nem vesz annyi könyvet a fiának, mint a lányának. Erre utalnak Ábrahám Mónika azon eredményei, amelyek a fiúk és lányok saját könyvtárának nagyságára vonatkoznak. A vizsgálat eredményei alapján a 12–14 éves fiúk nagyobb részének (55%) egyáltalán nincs, vagy 50-nél kevesebb könyve van, míg ez az arány éppen fordítva jellemző a lányokra, akik 60,5%-ának van 50-nél több könyve (Ábrahám 2006).

Természetesen a nemek közötti különbségek tárgyalásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a tényezőket sem, amelyek a szocializáció során esetlegesen más mintákat közvetítenek az apa és az anya részéről. Egyes családokban például a kisfiúk az apa- és férfiszerep sajátosságának tartják a nemolvasást, ugyanis ezt a tevékenységet esetleg csak édesanyjuktól látják. A fejünkben gyakran megjelenő sztereotípiák szerint, amelyet az olvasásszociológiai vizsgálatok is megerősítenek, az anya olvas, mond mesét a gyermekeknek. Csakhogy az elmúlt időszakban az apák esetében egyre markánsabban került előtérbe a gyermekeknek való mesélésre, illetve a velük való játékokra fordított idő, ami a konkrét tevékenységek esetében a nemi szerepek jelentős átrendeződését eredményezte (Harcza 2014).

Tóth Máté országos reprezentatív olvasásszociológiai felmérése szerint (Tóth 2019) az anya végzettségének szerepe sokkal meghatározóbb az olvasóvá válásban, mint az apáé, de mindkét szülő vonatkozásában egyértelmű tendenciákról tanúskodnak az eredmények. Az anyának nemcsak a foglalkozása, hanem az iskolai végzettsége is erő-

sebben meghatározza például a kisgyerekeknek szóló meseolvasást, mint az apáé. Az anya iskolai végzettsége ebben a tekintetben fontosabb húzóerő, mint az apáé. A nők körében eleve magasabb arányban vannak a könyvtári tagok, és ez mintaként jelenik meg a gyerekeknél is.

Szintén szociológiai megközelítést igényel – hiszen a korábban említett biológiai megközelítés nem ad magyarázatot arra –, hogy Magyarországon a fiúk hátránya az oktatás színvonalának emelkedésével párhuzamosan csökken (a 8 osztályos gimnázium tanulói között minimálisra redukálódik, míg a kisebb, hátrányos helyzetű településeken jobban lemaradnak a fiúk a lányoktól a szövegértés tekintetében). Ez utóbbi összefüggésben van a szülők alacsonyabb iskolai végzettségével (ami a legerősebben befolyásoló tényező), de a könyvesbolt, könyvtár hiányával vagy szerényebb kínálatával is (Lassú, F. 2009).

A férfiak minden korosztályban kevesebbet olvasnak, és ez különösen igaz az alacsonyabb végzettségű, munkásosztálybeli férfiakra. Az ő mintájukat követve az ilyen családokban felnövő fiúk nagy valószínűséggel szintén könyvkerülőkké válnak. Az olvasás ezekben a társadalmi csoportokban nem számít férfias tevékenységnek (Mac an Ghailra hivatkozik: Lassú, F. 2009). A „macsó csávók” („helyi menő csávók”) egy olyan szubkultúrátípus (az iskolában), akik az iskolát rájuk kényszerített intézménynek, a tanulást értelmetlen tevékenységnek tartják. Ezekben a gyakran munkanélküliséggel sújtott közösségekben nem a tanulás vagy a munka számít az érvényesülés fő útjának.

Pedagógiai szempontok

Már az óvodában is?

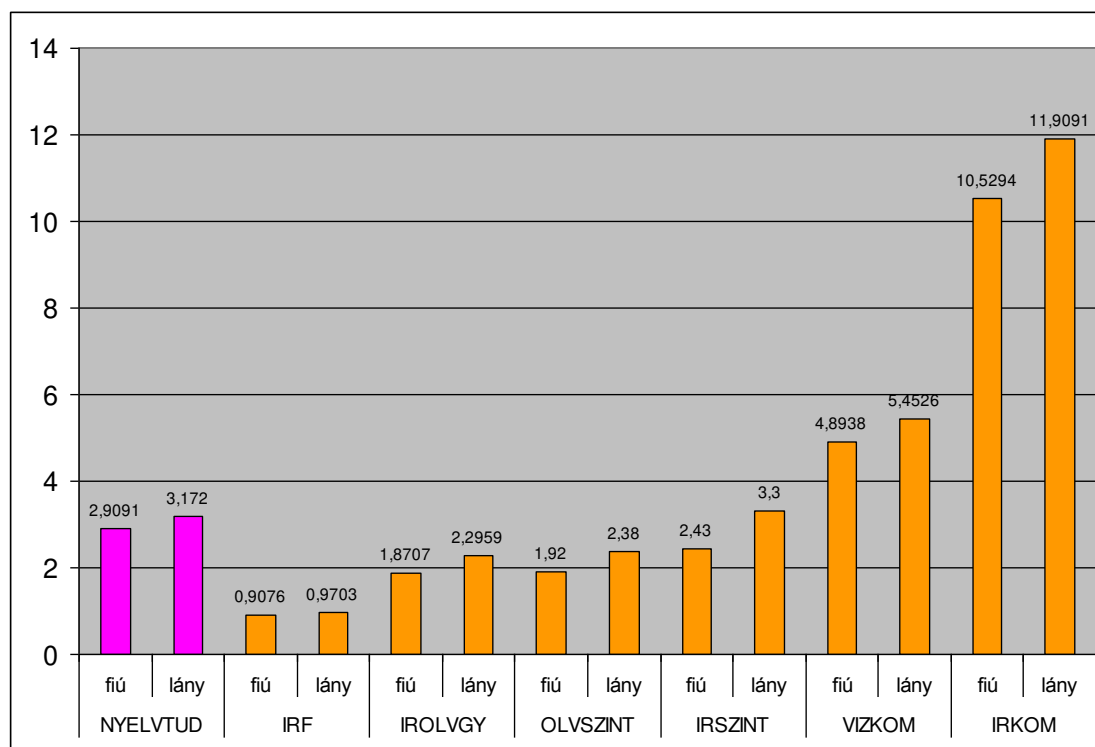
Egy német kutatás szerint az óvodapedagógusok eltérő hatással lehetnek a korai literációs fejlődésre a lányokat és fiúkat tekintve (Wolter–Gluer–Hannover 2014). A vizsgált német óvodai csoportokban mindegyik óvodapedagógus nő volt. Az óvónők saját beszámolója alapján sokkal több tipikusan lányos tevékenységet ajánlottak, mint fiúkat, ráadásul a lányokat közelebb érezték magukhoz, mint a fiúkat. A közeli gyerekpedagógus kapcsolat viszont támogatta a korai literációs készséget, ami az egy év múlva mért betűzési készségben vált nyilvánvalóvá.

Kegyesné Szekeres Erika megfigyelései ugyanakkor óvodáskorban inkább az egyéni eltéréseket hangsúlyozzák a nemi különbségekkel szemben (Kegyesné 2001). A kisgyermekkor (4-5/6) olvasási fázisában a gyerekek képeskönyveket forgatnak, előnyben részesítik az állatokról szóló rövid történeteket. Jól érzékelhetőek az egyéni eltérések, nemi differenciálódás nem vagy csak kevésbé figyelhető meg, a különbség elsősorban a témaválasztásra vonatkozik.

Ezzel szemben egy nagycsoportos óvodások körében végzett – nem reprezentatív – felmérés során (Szinger 2009a) feltételezésünk az volt, hogy az írásbeli viselkedést és írásos tevékenységeket tekintve már óvodáskorban kimutatható a nemek közötti különbség a lányok javára. Vizsgálatunk – egy nagyobb kutatás keretében (Szinger 2009a) – többek között ennek a hipotézisnek az igazolására irányult. A felmérés során a gyermekek írásbeliséggel kapcsolatos tudását, ismereteit vizsgáltuk, az alábbi szempontokat véve alapul: *nyelvi tudatosság* (szótagolási képesség, a mondat és szó fogalmának ismerete, fonématudatosság, a jelfunkció ismerete, vagyis, hogy a hang jele a betű); *az írásbeliség funkciójának ismerete*; *a vizuális kommunikáció szokásai*; *az írásbeliséghez köthető technikai tudás* (pl. eszközök, direkcionáltság, kvázi-olvasás, kvázi-írás); *az írás-olvasás esemény gyakorisága* (könyvnezegetés, a mesélés igénye a gyermek részéről, „mesélés” könyvből a társaknak); *az olvasás szintje* (nem ismeri a betűket, felismer, azonosít betűket, felismer, azonosít szavakat, szótagolva olvas, folyamatosan olvas, az olvasottak ér-

telmét is felfogja); az írás szintje (a gyermek rajzain nem jelennek meg betűszerű ábrák, rajzain megjelennek betűelemek, le tud írni néhány nyomtatott nagybetűt, értelmes szavakat ír, a szavaknál hosszabb, elolvasható, jelentéssel bíró írásbeli produktumokat hoz létre, amelyek mondat- vagy szövegszerűek). Az összefüggések értékelésekor a matematikai-statisztikai módszerek közül a fiúk és lányok eredményeinek összehasonlítására a szignifikanciavizsgálatot választottuk. Megnéztük, hogy a fiúk és lányok teljesítménye között kimutatható-e szignifikáns különbség az alábbi területeken: nyelvi tudatosság (NYELVTUD), az írásbeliség funkciójának ismerete (IRF), a vizuális kommunikáció szokásai (VIZKOM), az írás-olvasás esemény gyakorisága (IROLVGY), az ezekből létrehozott összevont mutató az írásbeli kommunikáció (IRKOM), az olvasás szintje (OLVSZINT), az írás szintje (IRSZINT). Itt is megnéztük a szórást a két csoportban, majd a kétmintás t-próba, illetve a Welch-próba alapján kerestük az átlagok közötti szignifikáns eltérést 95%-os szinten. Az eredmények alapján a nyelvi tudatosság kivételével minden területen szignifikáns eltérés mutatható ki a lányok javára, vagyis már óvodáskorban megmutatkozik az a különbség, ami a tapasztalatok szerint az iskolában is jelen van az olvasás- és írástanulás során (Szinger 2009a; 2009b).

1. számú diagram: a nemek átlaga a különböző területeken

Mi történik az iskolában?

Egy észak-walesi általános iskolában végzett felmérés arra volt kíváncsi, hogy a 6-7 éves fiúk hogyan viszonyulnak az oktatáshoz, iskolához (Hamilton–Jones 2016). Azt is vizsgálták, hogy a pedagógusok mit gondolnak a fiúk tanulásáról, és milyen nemi különbségeket vesznek észre. Bár ebben a korosztályban a fiúk általában pozitívan viszonyulnak az iskolához és a tanuláshoz, észrevettek néhány olyan sajátosságot, amit ha figyelmen kívül hagynak, az a fiúk demotiváltságához és alulteljesítéshez vezethet. Ezen tényezők közé tartozott például az elnőiesedett oktatási szektor negatív hatása, ami Magyarországon is probléma. Ha találunk is elvétve férfi tanítókat az elemi oktatás alsó fokán, a tantárgyak tipikus felosztása a tanítónőkhöz rendeli az éneket, olvasást, írást, a férfi tanítóknak jut a matematika, környezet, technika és testnevelés. A walesi vizsgálatban to-

vábbi fontos tényezőnek számított a fiúk viszonyulása az olvasáshoz (írásbeliséghez), az eltérő tanulási stílus, és hogy a fiúk előnyben részesítik a képernyőalapú, digitális eszközöket.

Ez utóbbit erősíti meg egy svédországi kutatás eredménye is (Rasmusson–Aberg-Bengtsson 2015). A svéd PISA-adatokat használták fel ahhoz, hogy feltárják, a számítógépes játékok hogyan kapcsolódnak a digitális olvasási teljesítményhez és a nemhez. A digitális literációnál a fiúknál tapasztaltak előnyt, amit a számítógépes játékokra fordított idővel hoztak összefüggésbe.

A nemekkel kapcsolatos olvasási sztereotípiák viszont a lányoknak kedveznek (Retelsdorf–Schwartz–Asbrock 2015). A vizsgálat célja annak kiderítése volt, hogy a tanárok nemekre vonatkozó sztereotípiái az olvasással kapcsolatban milyen hatással vannak a fiúk olvasási önképére. A longitudinális vizsgálat során kétszer került sor adatgyűjtésre az 5. osztály elején és a 6. osztály második félévében. A minta 54 tanárból és 1358 diákból állt. Az olvasási önképet, az olvasási teljesítményt és az iskolai előrehaladást vizsgálták. Negatív összefüggést találtak a tanárok első felmérés során tapasztalt nemi olvasási sztereotípiája, valamint a fiúk olvasási önképe között a második vizsgálat során.

A PISA-vizsgálatok tanulságai

A fiúk kevésbé kompetens olvasók, mint a lányok – és ez minden országra érvényes, ahol PISA-vizsgálatot végeztek 2000 óta. A lányok dominanciája különösen az alábbiakra vonatkozik:

- a tisztán írásos információra (szemben a nem összefüggő szövegekkel, amelyek kombinálják az írásos információt számokkal, diagramokkal, táblázatokkal stb.),
- a szövegértés megerőltetőbb területeire (például egy értékelés megalkotása, reflektálás egy szöveg tartalmára vagy formájára és annak értékelése) (European Commission: Eurydice 2011).

Ha szeretnénk röviden összefoglalni a PISA-eredmények nemi vonatkozásait, akkor általánosságban az alábbi mondható el: a fiúk és a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű tanulók kevésbé elkötelezettek az olvasás iránt, mint a lányok és a társadalmi-gazdasági szempontból előnyösebb helyzetben lévő tanulók. A különböző olvasási eszközök között a szépirodalom olvasása mutatja a legerősebb kapcsolatot az olvasási teljesítménnyel. Ugyancsak pozitív kapcsolat van az online olvasás és a hagyományos nyomtatott szövegben való jártasság között. Ami viszont témánk szempontjából talán a legfontosabb üzenet: A PISA minden résztvevő országában minél inkább élvezik a tanulók az olvasást, és minél inkább elköteleződnek a kedvtelésből történő olvasás iránt – akár hagyományos, akár online olvasásról van szó –, annál jobb az olvasásban való jártasságuk. „Az egyéni szint változásra legfogékonyabb faktora a tanuló elmélyülése az olvasási teljesítményekben. (...) Ezért, amikor a fiúk szeretnek olvasni, változatos dolgokat olvasnak és alkalmazzák a szövegértési stratégiákat, a teljesítménynek magasabb szintjét érhetik el az olvasásban, mint a lányok.” (European Commission: Eurydice 2011) Vagyis akik saját kedvtelésükre is olvasnak, szignifikánsan jobban teljesítenek a PISA-teszteken minden résztvevő országban. Ugyanakkor „tudjuk, hogy szoros összefüggés van a fiúk olvasással kapcsolatos attitűdje és szövegértési teljesítménye között. A fiúk olvasással kapcsolatos érzései erőteljesen befolyásolják azt is, hogy milyen gyakran olvasnak. Azoknak a fiúknak, akiknek az olvasásról negatív a véleményük, negatív a motivációjuk mind az iskolában, mind a szabadidőben a szórakozási célú olvasással kapcsolatban. Az olvasás elutasítása, sajnos, más készségek fejlődését is hátráltatja” (Brozo 2019: 142). 2015-ben a nemek közötti különbség 27 pont volt, amihez a magyar ered-

mények nagyon közel álltak, a lányok átlagosan 25 ponttal teljesítettek jobban a fiúknál (Lannert–Kaderják–Németh 2019: 237). A 2018-as PISA-felmérés eredményei alapján a szövegértési képességekben mért nemek közötti különbségek csökkentek ugyan Magyarországon, de nem azért, mert a fiúk teljesítménye javult, hanem mert a lányoké romlott (Schleicher 2019: 32).

Jó és ígéretes gyakorlatok

Az EU Szövegértési Készséggel Foglalkozó Magas Szintű Szakértői Csoportjának 2012-es jelentése hívta életre az ELINET-projektet, melynek egyik célkitűzése jó gyakorlatok gyűjtése volt². A projekt munkadefiníciója szerint a jó gyakorlat kutatási eredményekre épül, van elméleti háttere, és valamilyen formában már értékelték. Az ígéretes gyakorlatnak is van elméleti háttere, kutatási eredményekre alapoz, ám nincs róla értékelés a birtokunkban. Az ilyen típusú gyakorlat szolgálhat új projektek inspirációjaként. A jó vagy ígéretes gyakorlat a projekt elvárásai szerint elsősorban olvasási/írási nehézséggel küzdőkre fókuszál (az iskoláskor előtti programok mind ilyenek tekinthetők, hiszen valamennyi kockázati tényezőre figyelnek); kutatási eredményekre épül, világos célokat tűz ki; a megvalósítás dokumentált, azaz világos információkkal szolgál a megvalósított tevékenységekről, a résztvevőkről, a célcsoportról stb.; a projekt értékelése, a célcsoportra gyakorolt hatásának dokumentálása elérhető; adaptálható, azaz hasonló helyzetekben ugyanott vagy más helyszíneken megvalósítható; a program eredményeiről szórólappal, kézikönyv vagy egyéb anyagok elérhetőek nyomtatva vagy az interneten.

Az alábbi példák a fiúk olvasási motivációjának és szövegértésének javítására kidolgozott jó/ígéretes gyakorlatok.

Olvassanak a férfiak gyermekeiknek! Olvasó apukák az óvodában

A PISA-felmérések szerint a tanulási eredményeket tekintve Finnország a vezető országok közé tartozik. A fiúk és a lányok közötti szakadék azonban nagyobbak tűnik, mint más országokban; az olvasásban gyengén teljesítők többsége Finnországban fiú. Az olvasás iránti attitűd is a harmadik legrosszabb a listában a PISA-ban részt vevő országok közül, és jelentősen elvág a többi, kimagasló eredményt mutató országtól e tekintetben.

A projekt szerint a fiúk érdeklődését az olvasás iránt leginkább egy férfi ideál, egy számukra szerepmódként szolgáló felnőtt férfi keltheti fel. Így ebben a finn kampányban a résztvevőket pont erre kérik: legyenek olyan felnőttek, olyan modellek, akiktől a gyerekek tanulhatnak. Nagyon sokat jelent a gyerekeknek, ha látják, hogy egy könyv milyen izgalmat vált ki egy felnőttből, vagy hogyan mélyül el egy felnőtt az olvasott könyvben.

Az „Ajándékozz nekünk egy történetet!” elnevezésű finn kampány³ arra buzdította a férfiakat, hogy az óvodák és iskolák mindennapi olvasási tevékenységeibe kapcsolódjanak be, s ők maguk is olvassanak. Olvasóalkalmakat szerveztek novemberben, a férfiak hetén, mely az apák napjával végződik. Könnyen lehetett megfelelő időpontot találni mind az óvodában, mind az iskolában arra, hogy olvassanak. Saját gyermekeiknek, unokáiknak olvashattak az apukák és a nagypapák, például a reggeli gyülekező alatt. Választhattak, hogy egy szép mesét vesznek elő, vagy valós történetet mondanak el, az időpontban pedig megegyeztek az óvodapedagógussal vagy az osztályfőnökkel. A pedagógus hívta meg az édesapákat, segített nekik kiválasztani a megfelelő olvasmányt, és szükség esetén segítséget nyújtott. A felolvasás hossza általában 15 perctől kezdve egy

² Erről bővebben lásd: www.eli-net.eu

³ Erről bővebben lásd: <http://www.eli-net.eu/good-practice/examples-of-good-practice/detail/project/encouraging-men-to-read-for-their-children>

egész tanórányi is lehetett. A résztvevő édesapákat arra kérték, hogy otthon folytassák az olvasást akár ugyanazzal a szöveggel, akár másikkal. Óvodák és iskolák egyaránt bekapcsolódtak a kampányba, mely csatlakozott a Finn Szülői Szervezet VALOSA-projektjéhez, a Finn Oktatási és Kulturális Minisztériumhoz és az Oulu Egyetem Lukuinto („Az olvasás élvezete”) programjához.

1) A Lukuinto-program a Kulturális és Oktatási Minisztérium hároméves projektje (2012–2015) az Oulu Egyetem Bölcsész- és Neveléstudományi Tanszékeivel együttműködve. A program célja a gyerekek és fiatalok literációs készségeinek javítása volt.

2) A VALOSA-projektben a szülők 7–13 éves gyermekeik közösségi és társadalmi aktivitását, bevonását tűzték ki célul. A VALOSA-projekt is három évig tartott, a Finn Szülői Szervezet működtette.

2014-ben közel 50 iskola és óvoda kapcsolódott be a kampányba. A becslések szerint azonban mintegy 200 helyen voltak olvasóalkalmak (a projekt anyagait különböző címekről kb. 200-szor töltötték le), melyeket bejelentés nélkül szerveztek meg. Az óvodák és iskolák az internetről letölthető, illetve nyomtatható útmutatót és anyagokat kaptak az apás vagy nagypapás olvasói alkalmak szervezéséhez.

A kampányt könnyű megvalósítani az óvodák és iskolák mindennapjaiba illesztve. A projekt természetes módon közelebb hozza egymáshoz a szülőket és a gyerekeket, miközben a férfiak kulcsfontosságú szerepet töltenek be a gyermekek olvasásra motiválásában.

Fiúk és könyvek (Boys & Books)

A projekt⁴ célja a 6 és 18 év közötti, keveset vagy egyáltalán nem olvasó fiúk olvasási motivációjának növelése. Németországban még a PISA-eredmények előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a fiúk olvasási teljesítménye sokkal alacsonyabb, mint a lányoké.

A Boys & Books egy internetes platform, ahol fiúknak szóló könyvek ajánlásai olvashatók az általános iskolástól a középiskolás korosztályig. A Boys & Books az olvasási különbségekről szóló kutatási eredményekre épít, melyek szerint a lányok gyakrabban és tovább olvasnak, mint a fiúk; a lányok más könyveket, magazinokat, digitális szövegeket olvasnak, mint a fiúk, tehát a fiúk és a lányok olvasási szokásai eltérnek egymástól. Az olvasás mást jelent a lányoknak, mint a fiúknak: a lányok örömeiket lelik benne és élményszerzésből olvasnak; a lányok jobban teljesítenek olvasásból, mint a fiúk, főként, ha nehéz olvasási feladatokról van szó.

A Boys & Books weboldal⁵ főként felnőttekhez szól: azokhoz a szülőkhöz, tanárokhoz, könyvtárosokhoz, szociális munkásokhoz, akik a fiúk olvasóvá nevelésében bármilyen szerepet betölthetnek. A weboldal fiús olvasnivalókat, az olvasástanításhoz módszertani ajánlásokat, ötleteket kínál, hogy hogyan lehet az adott könyvet az irodalomtanításba beemelni. Mind a műfaj szerint csoportosított könyvajánlók, mind a módszertani ötletek olvasóközpontú irodalomkritikai megközelítésben íródtak. A weboldalt az emeli ki a többi hasonló tartalmú platform közül, hogy a gyermekek és tinédzserek olvasási szokásairól szóló empirikus kutatások eredményei alapján készült.

A projekt 2012-ben indult Németországban a Kölni Egyetem szakmai támogatásával, s a weboldalt is az egyetem olvasáskutatói működtetik. A projektcsoporthoz két projektmenedzser vezet, 4 asszisztens s mintegy 60 önkéntes vesz részt a munkában. A könyvek kiválasztását és értékelését, illetve a módszertani ajánlások elkészítését gyermek- és ifjúsági irodalmat kutatók csoportja végzi. Minden egyes műfajhoz könyvkritikasablont

⁴ Erről lásd bővebben: <http://www.eli-net.eu/good-practice/examples-of-good-practice/detail/project/boys-books>

⁵ www.boysandbooks.de

készítenek, amely a könyvajánlások megírásához nyújt segítséget. Évente kétszer a 20 legjobb könyvet értékeli (ötöt-ötöt korcsoportonként: 8+, 10+, 12+, 14+). A zsűriben könyvtárosok, könyvesboltok munkatársai, szerzők, kutatók és oktatási szakemberek vannak. Az értékelés szempontjai többek között a könyvborító, a szöveg stílusa és nyelvezete, a cselekmény és a főszereplők.

Hazai ajánlók

A Boys & Books weboldal is felhívja a figyelmet a következőkre: ahhoz, hogy egy fiút elkötelezett olvasóvá tegyünk, elengedhetetlen, hogy neki szóló olvasmányokat ajánljunk. Ma már szerencsére több olyan pozitív példával találkozhatunk, ahol az olvasáspedagógiai program fontos eleme, hogy odafigyeljenek a nemek közötti – többek között érdeklődésbeli – különbségekre, és az olvasmányok gondos megválasztásával motiválják mindkét nemet az olvasásra. Ilyen sikeres kezdeményezéssel találkozhatunk többek között finn és német iskolákban, de hazánkban is, például a Magyar Olvasástársaság honlapján a gyermekirodalmi adatbázisban nemcsak életkor alapján, de nemek szerint is találunk könyvajánlásokat⁶. Nagyon fontos lenne, hogy a tanulók (a fiúk is) részt vehessenek az iskolai közös (és nem kötelező) olvasmányok kiválasztásában. Ráadásul a kortárs csoport hatása is fontos tényező mind a könyvek kiválasztásában, mind az azokról folytatott diskurzus szempontjából. Egy-egy regény, pláne sorozat szinte „végig tud söpörni” egy generáción. Ugyanakkor Gombos Péterék írásából (Gombos–Hevérné–Kiss 2015) tudjuk, hogy Magyarországon az a sajátos helyzet figyelhető meg – immár évtizedek óta –, hogy alig vannak „generációs könyvek”, a közös élményt még mindig az iskolai irodalom jelenti, amely ugyanakkor meglehetősen kevesek számára jelent olvasmányélményt. Ezért különösen örömdetes, hogy az „Én könyvtáram” projekt mintaprogramjai között megtalálható a „Könyvsú-go! Válassz könyvet könnyen!”⁷ jó gyakorlat, ahol a résztvevők egymásnak ajánlhatnak könyveket egy folyamatosan bővülő adatbázisban.

Szerencsére a magyarországi könyvtáraknak is számos olyan jó gyakorlatuk van, amellyel a fiúkat (is) meg lehet fogni, érdemes például „Az én könyvtáram” honlapján böngészni a jó gyakorlatok között⁸. Motiváló tényező lehet a programban az IKT-eszközök, online applikációk használata kreatív feladathelyzetekkel, azonnali visszacsatolási lehetőségekkel, egyéni haladási ütemmel, egyéni sajátosságokra való reflektálással. Motiváló erővel bírhat a gamifikáció (játékosítás) alkalmazása, de hasonlóképpen a történelmi vagy detektívjátékok, a képregények és a robotika is. Lehet, hogy a programok nem mindegyike fókuszál elsődlegesen az olvasásra, de ha a gyerekeket sikerül becsábítanunk a könyvtárba, ott jól érzik magukat, működőképes lehet a transzferhatás. Ne feledjük, nemcsak fiúkról van szó, hanem a z és alfa generáció tagjairól általában, akik a telekommunikáció és az internet világának szülöttei, úgynevezett digitális gyerekek. Mindez természetesen nem csak a könyvtári programokra vonatkozik. A fiúk motiválásának egyik eszköze lehet az iskolában is, ha olyan szövegekkel, médiával találkozhatnak, amit szívesen olvasnak, használnak az iskolán kívül. A z generáció tagjai szívesen olvasnak közösségi oldalakat, online számítógépes magazinokat, videojátékokat. Motiváló és önértékelésüket javító megoldás lehet számukra, ha az őket körülvevő digitális írásbeliség médiumai és szövegei a tanórák anyagaiba is beépülnek. „Ahhoz, hogy a fiúk lelkes olvasók és tanulók legyenek, először is azt kell látniuk, hogy tanáraik és az iskolai dolgozók számára az olvasás érték s eszköz mind az élményszerzésben, mind az egyén fejlődésében. Úgy tudjuk ezt az értéket leginkább továbbadni, ha az iskolai könyvtárakban és

⁶ A Gyermekirodalmi adatbázis itt érhető el: <http://ki2.oszk.hu/gyerekirodalom/>

⁷ A program oldala: <https://konyvsu-go.gvik.hu/>

⁸ A jó gyakorlatok leírásai itt találhatóak: <http://www.azenkonyvtaram.hu/fejlesztes>

a tantervekben ott tornyosulnak a különböző, számos témát érintő, különböző nehézségi szintű, érdekes könyvek, a tanulók azok közül maguk választhatnak, és az iskolában van idő biztosítva a könyvekkel való ismerkedésre.” (Brozo 2019: 149) A kamaszok számára motiváló lehet az is, ha kiválaszthatják, hogy mit és hogyan szeretnének olvasni. A megnövekedett felelősség és függetlenség érzése jobb teljesítményre ösztönzi őket. A fiúk számára a közösséghez tartozás érzése fontos tényező, így az olvasásban és a tanulásban a pár-, csoportmunka, projektek kidolgozása az elmélyülésre jó hatással van.

A „Futball találkozása a kultúrával” projekt

A „Futball találkozása a kultúrával” egy németországi olvasásprojekt, melyet a Nemzetközi Írás-Olaszási Kampány (LitCam) kezdeményezett 2007-ben. A futballt, az írás-olvasási tevékenységeket és kulturális eseményeket azért kapcsolják össze, hogy a tanulási nehézségekkel küzdőket olvasásra ösztönözzék, fejlesszék nyelvi képességeiket, illetve nyitottabbá tegyék őket, segítve a társadalomba való könnyebb beilleszkedésüket. A „Futball találkozása a kultúrával” arra a meggyőződésre épült, hogy a futball és a tanulás, a kultúra összekapcsolása sok gyereket motivál, akik így elfogadóbbá, érdeklődőbbé válnak a tanulás és az olvasás iránt. A tanulás és mozgás kapcsolatára vonatkozó kutatási eredményeket is beépítették a programba annak kidolgozóit.

A résztvevő gyerekek mind hátrányos helyzetű, gyakran bevándorlócsaládokból származtak. A program a gyerekeket elsősorban nyelvi képességeik fejlődésében támogatta, de fejlesztette az együttműködési készségüket, növelte önbizalmukat, fegyelmezettységüket is. A program kulturális része messze túlmutatott a gyerekek addigi lehetőségein.

A programokon összesen mintegy 1050 gyerek vett részt, 8–14 éves tanulókat vontak be a projektbe, minden évben 24 tanulót, akik két-két csoportban (12-12 fő) dolgoztak. A diákcsoportok hetente kétszer találkoztak tanítás után, és az írás-olvasási készségeiket focitudásukkal együtt pallérozták. A fociedzések után speciális fejlesztőórák következtek. A futballedzéseket a helyi, jó nevű fociklubbal együtt tartották. A speciális órákat a résztvevők igényei alakították, de ezek főként anyanyelvi fejlesztő foglalkozások voltak, ahol a futball gyakran volt téma, például focis könyveket olvastak, míg a matematikafeladatokban foci-liga-táblázatok szerepeltek. Havonta egyszer a gyerekek kulturális programon vettek részt, ami lehetett múzeumlátogatás, rap-költészeti workshop vagy egy könyvtárlátogatás. Minden tanév végén valamennyi csoport számára rendeztek egy bajnokságot – mindig más helyszínen.

A programba bevont tanárok (német) anyanyelvi fejlesztőórákat tartottak, illetve a kulturális eseményekre is ők kísérték el a csoportot. Részben azonos anyagokból dolgoztak (pl. Deutsch Stars), részben saját anyagaikat használták. A program végül egységes tananyagot dolgozott ki a tanárok számára. A digitális kompetencia fejlesztéséhez az Essen/Duisburg Egyetem által kidolgozott kézikönyvet használták. A sikeres projektet 17 iskolában, 10 németországi városban próbálták ki. A Bundesliga-Stiftung és más helyi szponzorok biztosították a projekt megvalósításához szükséges támogatást.

A „Futball találkozása a kultúrával” programot 2011/2012-ben úgy értékelte a PH Karlsruhe, hogy a futballedzés jó hatással volt a gyerekek tanulmányi előmenetelére és teljesítménymotivációjukra (érvényesült az edző szerepmódel funkciója). Az edzések erősítették önbizalmukat, az elfogadás érzését, valamint javult a résztvevők viszonya a tanuláshoz és a kultúrához.

2012-ben a programot értékelte a PHINEO, egy független nonprofit értékelő cég is, és a program megkapta a PHINEO címkét.

„Az igazi férfiak”: egy amerikai jó gyakorlat

Miért van az, hogy a (főként kamasz) fiúk nem tartják az olvasást férfias tevékenységnek? Az egyéni és kulturális identitás a társas kapcsolatokban formálódik, s így van ez ebben a kérdésben is. Az Amerikai Egyesült Államokban egy felmérés megmutatta, hogy afroamerikai hetedikes, nyolcadikos fiúk önmagukról mint olvasókról negatív képet alkottak, mert szüleik szerint a lányok azok, akik jól tudnak olvasni (Brozo 2019: 46). Finn kutatók azt vizsgálták, hogy iskolás fiúk hogyan használják az erőszakot, a fizikai erőnléteket, az anyagi helyzetet, a teljesítményt az egymás közötti hatalmi pozícióik kialakításában és a tisztelet kivívásában. A kutatás végső célja az volt, hogy ezen sztereotipikus, férfias tulajdonságok helyett a hatalom és az erő igazságos és felelősségteljes használata legyen az érték, s eszerint változzék meg a fiúk énképe (Brozo 2019: 47). Nagy-Britanniában a homofób, nőgyűlölő és agresszív magatartás középiskolás fiúk körében nem annyira volt meghatározó a férfiasság vagy a dominancia tekintetében. Azonban számos, férfiasnak tartott viselkedési minta a státusszal függ össze: a karizma és a hitelesség a fiúk közötti hierarchia tekintetében két fontos elvárás (Brozo 2019: 46). Jó példa is van arra, hogyan tudják a kortársak a kamasz fiúknak az önmagukról mint olvasókról alkotott képét javítani: felzárkóztató osztályból normál tantervű osztályba küzdötték fel magukat középiskolás tanulók – főként fiúk –, akiket jobban teljesítő társaik, tanáraik segítettek a tanulásban. Az osztály befogadta őket, és ezek a személyes kapcsolatok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az olvasással kapcsolatos önértékelésük javuljon. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy szövegek által és szövegfeldolgozó órák, programok révén közelebbi kapcsolatba lehet és tudunk lépni a fiúkkal; az önmagukról mint olvasókról és mint férfiakként alkotott képet meg lehet változtatni. Ehhez nagyon fontos, hogy olyan szövegvilágot kínáljunk számukra, amely vonzó és elmélyülést eredményez.

„Az igazi férfiak” (Brozo 2019: 53–88) egy olyan nyolchetes, az Amerikai Egyesült Államokban megvalósult program volt, melyet a fenti igény és felismerés hívott életre. A programban hetedik osztályosok, elsősorban fiúk vettek részt. A cél az volt, hogy miközben olvasási készségük javul a program során, az önmagukról mint olvasókról és férfiakként alkotott képük is pozitív módon változzék.

A programot három tanár dolgozta ki és vezette; kettő közülük az iskola tanára volt, valamint egy olvasáskutató, aki korábban ebben az iskolában már végzett tanácsadást, illetve az egyik, a programban dolgozó tanár egyetemi oktatója is volt. A program tervezésekor a három szakember kiemelten fontosnak tartotta, hogy az irodalom a tanulók számára a férfiasság kritikai megközelítésének eszközéül szolgáljon; a populáris kultúrában és médiában megjelenő sztereotipus férfiképet kritikusan tudják szemlélni a tanulók, és a program támogassa az elmélyült olvasást és tanulást.

A projektet a tanév utolsó nyolc hetére tervezték, hetente két napot töltöttek ezzel a programmal a tanulók és tanáraik. A program középpontjába Walter Dean Myers: *Scorpions* című regénye került, amely egy New York-i fiúbanda története, s amelyben iskolai lövöldözés történik. A regény két főszereplője szintén hetedikes, az egyik afroamerikai, a másik latin-amerikai (akárcsak többen az osztályból). A történet helyszíne Harlem közelében van, s több tekintetben hasonlított a programban részt vevő tanulók lakóhelyéhez. A regényben a szegénység, az apa nélküli család éppúgy meghatározó a szereplők életében, mint a program tanulói számára. A három szakember úgy gondolta, hogy ez a könyv kiváló eszköz arra, hogy az elmélyült olvasást megteremtse, s lehetővé váljék a férfiasságról alkotott negatív összkép megváltoztatása.

A regény eseményei és szereplői köré tervezett programmal az volt a tanárok célja, hogy a tanulók számára lehetőséget teremtsenek arra, hogy saját mindennapi élménye-

ikre reflektálhassanak a történet kapcsán társaikkal (elsősorban fiúkkal) közösen egy csoportban, ahol az erőszak és az önzés elfogadott férfi tulajdonságok. A résztvevő tanulók közül csupán ketten voltak lányok, a többiek mind fiúk. Mivel azonban a lányok ugyanebben a közösségben éltek, osztoztak fiútársaikkal abban, hogy mi számít férfias viselkedésnek, tulajdonságnak. Az osztályba járók többségének olvasási nehézségei voltak.

A program kezdetén, még az olvasás megkezdése előtt, a tanulók egy tízpontos, a tipikus férfias viselkedésről szóló listát kaptak, s igen/nem/talán válaszokat kellett adniuk; minden állításban az erőszakos viselkedés a férfiasság velejárójaként fogalmazódott meg. Ezt követően került sor egy beszélgetésre a könyvről, amikor az egyetemi oktató felolvasott egy rövid, izgalmas részletet a regényből. Ezután minden tanuló kapott a könyvből egy példányt (a könyveket az osztályteremben tartották a program ideje alatt), átfutották, megnézték, milyen hosszú, megkeresték a felolvasott részletet. A három szakember elmondta a program célját a tanulóknak: a jó és rossz döntések következményeiről lesz szó, vendégelőadókkal fognak találkozni és beszélgetni, lesz írásbeli feladat is, a végső cél pedig, hogy lássák és megértsék a pozitív férfias viselkedés jellemzőit, s rájöjjenek, milyen az igazi férfi.

Az első héten ötletelés zajlott a médiában közvetített igazi férfimodell és a tanulók által igazi férfinak tekintett személy tulajdonságairól. Ezeket egy-egy pókhálóábrában gyűjtötték össze, majd összehasonlították a médiában közvetített imázst az általuk igazinak tartott férfi ideáljával.

A második héten egy újabb olvasás előtti feladatot – benyomások leírása a történetről – kaptak a tanulók. Az elolvasandó részből kaptak nyolc szót, s az volt a feladatuk, hogy párban írjanak egy rövid bekezdést a nyolc szó felhasználásával arról, mi fog történni a regényben. Ezeket a bekezdéseket felolvasták a társaikkal. Olvasás közben összehasonlították saját elképzelésüket a regénnyel; sikerült motiválni őket az adott rész elolvasására.

A harmadik héten először anticipációs feladatot kaptak a tanulók: állításokról kellett eldönteniük olvasás előtt, hogy igazak vagy hamisak, majd olvasás után visszatértek ezekhez az állításokhoz. Ezután kaptak egy részletet az adott fejezetből, és „Hasonlítsd össze! – Állítsd szembe!” módszerrel a jó és rossz döntésekről folytattak mini vitát. Végül magazinokból, újságokból vágtak ki képeket férfiakra különböző tevékenységek közben, és két oszlopba, „jó” és „rossz” felirattal felragasztották azokat.

A negyedik héten a hetedikesek egy campustúrán vettek részt: ellátogattak arra az egyetemre, ahol a programot vezető egyetemi oktató tanít. Részt vettek az egyik tantárgyi írásbeliség módszertana órán, ahol olvastak, és olvasási stratégiákat mutattak be nekik. Az egyik stratégia a „pattogatott kukorica”, melyet összegzéshez használnak. Valamilyik tanuló mond egy részletet a történetből, egy másiknak a történetnek megfelelően folytatnia kell, és így tovább. Teljesen véletlenszerűen kezdi valaki, és ugyanígy véletlenszerű a folytatás is. A másik stratégia, amivel megismerkedtek a hetedikesek, a „Mindentudó Professzor”. Ehhez tartozik egy jelmez is: fehér köpenyt, Groucho-maszkot (vastag, fekete keretes szemüveg, vastag szemöldök, bajusz, nagy orr) viselnek egy négyfős csapat tagjai. Kapnak egy kérdést a többiektől a történetre vonatkozóan, és úgy kell válaszolniuk, hogy mindenki egy-egy szót mond a válaszmondatból, az utolsó pedig a mondatvégi írásjelet mondja. A történet eseményeinek összefoglalása ezzel a két stratégiával humorossá tette az olvasottak felidézését; a tanulók monitorozták egymást, s nem tanári kérdésekre vártak. Mivel az összefoglalásért ők voltak a felelősek, sokkal aktívabban vettek részt a stratégiák használatában is.

Az ötödik héten váratlan esemény történt. Korábban azt a feladatot kapták a tanulók, hogy írjanak egy levelet a regény főszereplőjének arról, hogy mit tegyen a nála lévő fegyverrel: használja-e, s ezáltal kivívja bátyja elismerését, vagy szabaduljon meg tőle. Éppen a fegyvertartás témájával készült foglalkozni a csoport, amikor az iskolarádió az igazgatónő egy hírt olvasott be egy iskolai lövöldözés két áldozatáról, és egyperces néma csendet kért az osztályokban. Másnap érvelő vitát rendeztek az osztályban; két csoportban fegyverbolt-tulajdonosként, illetve a helyi fegyverboltot bezáratni kívánó helyi lakosként kellett érvelniük a tanulóknak.

A hatodik héten elkezdődtek a projekt munkák. A tanulók az alábbi lehetőségekből választhattak: filmplakát, egy jelenet bemutatása, agyagfigurák leírásával, életnagyságú poszter valamelyik szereplőről, 3D-s helyszín valamelyik jelenethez.

A hetedik héten reflektív naplót írtak a tanulók. Egy levelet kellett írniuk a regényíróknak arról, hogy mit tanultak a történetből.

A nyolcadik hét az „Igazi férfiak fináléja” nevet kapta: a program ünnepélyes zárására is ezen a héten került sor. Előzetesen a programban részt vevő egyetemi oktató olyan vendégeket hívott meg, akik sikeres férfiak egy-egy területen, s hoztak magukkal egy-egy olyan szöveget is, amely számukra fontos, vagy az életükben meghatározó volt valamilyen szempontból. Az ünnepség bemutatkozással kezdődött, majd a tanulói projekt munkák bemutatásával folytatódott. A vendégek elmondták, mivel foglalkoznak, hogyan lettek sikeresek, és felolvasták a magukkal hozott idézetet. Mindegyik vendég élesen különbözött attól a férfiképtől, -modelltől, amelyet ezek a tanulók addig ismertek, s mindegyik kiemelte a bemutatkozásában, hogy az olvasásnak milyen döntő szerepe volt a magán- és szakmai életében egyaránt.

Az „Igazi férfiak” program egyik tanulsága, hogy ha olyan könyveket választunk, mint például a *Scorpions*, amely megszólítja a kamaszfiúkat, és olvasható a számukra, akkor ezek a tizenéves – akár olvasási nehézséggel küzdő – fiúk el tudnak mélyülni a szövegben, be lehet őket vonni kritikai beszélgetésekbe a médiáról, a férfiasságról, saját nemi identitásukról. Ha figyelembe vesszük, miről szeretnének olvasni, hallani, beszélgetni, akkor a számukra vonzó szövegekben el tudnak mélyülni. A másik tanulság az, hogy a tizenéveseknek olyan olvasási tevékenységekre van szükségük és igényük, melyek sikeressé teszik őket, és olyan tanulási környezetre, mely figyelembe veszi az iskolán kívül megélt tapasztalataikat.

Összefoglalás

A fiúk és lányok nyelvi, olvasási teljesítményének eltéréseire vonatkozó tudományos igényű megfigyelések, sőt az erre irányuló kísérleti eredmények is nemegyszer ellentmondóak (Gósy 2005). Csíkos Csaba például a nemzetközi vizsgálatokra hivatkozva (IEA, OECD, PISA) az egyéni eltéréseket hangsúlyozza a nemek közötti különbségekkel szemben (Csíkos 2006). Tóth Máté reprezentatív vizsgálata szerint is a rendszeres olvasók körében csak egy árnyalatnyi különbség mutatkozott a lányok javára, a megrögzött nemolvasók körében viszont szignifikánsan felülreprezentáltak voltak a fiúk (Tóth 2019). Bármelyik vizsgálatot nézzük, a szociokulturális és gazdasági háttér vagy az egyéni eltérések természetesen markáns indikátorai az eredményeknek, ugyanakkor véleményünk szerint a nemek közötti különbségek olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek megkerülhetetlen tényezői a pszicholingvisztikai kutatásoknak és az olvasáspedagógiának. A fiúk és lányok olvasás terén kimutatható különbségeit eddig leginkább iskoláskortól vizsgálták, az iskoláskor előtti időszak kevesebb figyelmet kapott. Az általunk bemutatott jó és ígéretes gyakorlatok viszont egészen kis kortól az iskoláskoron át hangsúlyozzák az olvasóvá válás segítésének fontosságát.

Az iskola, a pedagógusok, illetve az oktatás valamennyi szereplőjének feladata az, hogy a fiúkban felkeltse és fenntartsa az olvasás iránti kedvet valamennyi iskolai szinten. A fiúk olvasás iránti motivációjának felkeltésekor két tényezőt együttesen érdemes figyelembe venni: egyrészt az egyéni érdeklődés, szükségletek, vágyak, törekvések megismerése minden olvasó esetében – legyen szó akár fiúról, akár lányról – fontos ahhoz, hogy olyan olvasnivalót kínáljunk számára, amely felkelti az olvasás iránti kedvét, másrészt a fiúk nemi identitásából fakadó társadalmi elvárások megértése is szükséges az olvasmányok kiválasztásakor. Az olvasás iránti motivációt a következő tényezők nagymértékben tudják javítani: önértékelés, érdeklődés, egy konkrét, adott szöveg megértéséhez szükséges stratégiák ismerete, iskolán kívüli írásbeliség, elérhető és érdekes szövegek, választási lehetőségek és együttműködés.

Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy ideális feltételek mellett felnövekedvén egy fiú töretlenül könyvmoly lesz. Hiszen ahogy Béres Judit is utal rá, „gyakran előfordul, hogy az irodalomgazdag, olvasásra ösztönző családi környezetből érkező kiskamaszok (főleg, ha fiúk) aktuális érdeklődése egy időre más szabadidős és társas tevékenységekre irányul, és csak pár év múlva találunk vissza az olvasáshoz” (Béres 2019: 86). De ne feledjük: a fiúk a lányoknál is jobb olvasásteljesítményre képesek, ha elkötelezett olvasókká tesszük őket, amelynek hatásos eszközei lehetnek a tanulmányban bemutatott jó és ígéretes gyakorlatok.

Irodalom

Ábrahám Mónika (2006): 12-14 éves gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásai. *Új Pedagógiai Szemle*, 56(1), 3–23.

Béres Judit (2019): Az olvasás szerepe a személyiség gazdagításában. A kisgyermekes családok és a helyi fiatalok könyvtári támogatása. In: Baráthné Hajdu Ágnes – Béres Judit (szerk.): *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. (Módszertani kötetek 2.) Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 83–117.

Brozo, William G. (2019): *Engaging Boys in Literacy : Evidence and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press

Csíkos Csaba (2006): Nemzetközi rendszerszintű felmérések tanulságai az olvasástaniítás számára. In: Józsa Krisztián (szerk.): *Az olvasási képesség fejlődése és fejlesztése*. Bp.: Dinasztia Tankönyvkiadó, pp. 175–186.

European Commission – Eurydice: *Teaching Reading in Europe 2011*.

<URL: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/130EN.pdf [2019. 09.02.]

Gombos Péter – Hevérné Kanyó Andrea – Kiss Gábor (2015): A netgeneráció olvasási attitűdje: 14–18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle*, 65(1–2), 52–66.

Gombos Péter (2019): A digitális generáció olvasási szokásai – a 2017-es reprezentatív olvasásfelmérés tapasztalatai. In: Baráthné Hajdu Ágnes – Béres Judit (szerk.): *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. (Módszertani kötetek 2.) Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 149–192.

Gósy Mária (1997): *Beszéd és óvoda*. Bp.: Nikol Gmk

Gósy Mária (2005): *Pszicholingvisztika*. Bp.: Osiris Kiadó

Hamilton, Paula Loise, – Jones, Louise (2016): Illuminating the ‘boy problem’ from children's and teachers' perspectives : A pilot study. *Education*, 44(3), 241–254.

[DOI: 10.1080/03004279.2014.903987](https://doi.org/10.1080/03004279.2014.903987)

Harcza István (2014): *Családi kohézió : A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában*. Bp.: KSH

Kegyessné Szekeres Erika (2001): A fiúk és a lányok eltérő olvasási szokásairól. *Iskolakultúra*, 11(5), 31–37.

Lannert Judit – Kaderják Anita – Németh Szilvia (2019): Összehasonlító, elemző tanulmány a magyar diákok szövegértési kompetenciáiról, nemzetközi összehasonlításban. In: Barátné Hajdu Ágnes – Béres Judit (szerk.): *Szövegértés-fejlesztés a könyvtárban*. Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 216–270.

Lassú Zsuzsa, F. (2009): Az irodalom visszavág – a fiúk olvasási és szövegértési nehézségeinek néhány lehetséges olvasata. In: Albert Gábor (szerk.): *Az óvodapedagógiától az andragógiáig: Képzés és gyakorlat Konferencia III*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem, 464.

Rasmusson, Maria, – Aberg-Bengtsson, Lisbeth (2015): Does Performance in Digital Reading Relate to Computer Game Playing? A Study of Factor Structure and Gender Patterns in 15-Year-Olds' Reading Literacy Performance. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 59(6), 691–709. DOI: [10.1080/00313831.2014.965795](https://doi.org/10.1080/00313831.2014.965795)

Retelsdorf, Jan – Schwartz, Katja – Asbrock, Frank (2015): “Michael can't read!” Teachers' gender stereotypes and boys' reading self-concept. *Journal of Educational Psychology*, 107(1), 186–194. DOI: [10.1037/a0037107](https://doi.org/10.1037/a0037107)

Schleicher, Andreas (2019): *PISA 2018 : Insights and Interpretations*. (OECD 2019.)

<URL: <https://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf> [2019. 12. 20.]

Szinger Veronika (2009a): A nemek közötti különbségek megjelenése óvodáskorú gyermekek írásbeliséggel kapcsolatos tudásában és viselkedésében. In: *Magyar Tudomány Ünnepe Bács-Kiskun Megyei Tudományos Fórum* kötete. Kecskemét: Kecskeméti Főiskola, Szinger Veronika (2009b): *Kisgyermekkori írás-olvasás esemény: Indirekt találkozás az írásbeliséggel iskoláskor előtt*. (doktori értekezés) Pécs: PTE BTK

Tóth Máté (2019): A 3–17 éves korosztály olvasási szokásai : Egy országos reprezentatív felmérés eredményei. In: Béres Judit (szerk.): *A könyvtárhasználat és az információkeresés fejlesztése*. (Módszertani kötetek 4.) Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 261–317.

Wolter, Ilka – Gluer, Michael, – Hannover, Bettina (2014): Gender-typicality of activity offerings and child–teacher relationship closeness in German “Kindergarten” : Influences on the development of spelling competence as an indicator of early basic literacy in boys and girls. *Learning and Individual Differences*, 31(Apr), 59–65.

DOI: [10.1016/j.lindif.2013.12.008](https://doi.org/10.1016/j.lindif.2013.12.008)

SUMMARY

Genders and answers: boys' reading incentive and performance in the face of research results and good practices

Both national and international researches report that boys spend less time reading on average, they have lower reading incentive, they appreciate reading less, they consider themselves to be worse readers than girls, reading is rather considered to be a „girlish” pastime. The difference between girls and boys is continuously increasing with age, as it is confirmed by the results of the PIRLS and PISA tests. In the field of reading the biological approach of the differences between genders emphasizes those factors which are congenital ones or emerging as a consequence of maturity parallel to hormonal changes influencing cognitive abilities. Sociolinguistic aspects mention primarily those differences, which accidentally convey other patterns on behalf of the father and the mother during

socialization. The study presents some pedagogical aspects as well, which help or unfortunately hinder boys to become readers, to shape their self-image as readers, their reading performance or their progress in kindergarten and school. The main aim of the study is to present those good practices, which primarily aim at boys. The Finnish project entitled „Reading fathers in kindergarten” starts from the facts that boys’ interest in reading may mainly be raised by a male ideal, an adult man serving as a role model for them. The Boys & Books website is primarily for those adults who may play any role in educating boys to become readers. The website offers boyish reading materials, methodological references for the teaching of reading. The German project entitled „The encounter of football with culture” which addresses particularly disadvantaged boys is based on the conviction that joining football, learning and culture motivates a lot of children and they become more receptive and interested in learning and reading. „The real men”: the main conclusion of an American good practice is if we take into consideration what the boys would like to read, hear, talk about, then they can lose themselves in texts appealing to them. The PISA tests show clearly if boys become committed readers, they can perform better than girls. The good practices outlined in the study all contribute to the achievement of this goal.

Kulcsszavak: gender differences in reading, good practices, reading incentive

VASS Dorottea

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar
Általános Gyógypedagógiai Intézet
ORCID: 0000-0003-1147-4917
vass.dorottea@gmail.com

A kisiskolások animációs filmek és olvasás iránti attitűdjének komparatív vizsgálata az olvasás iránti érdeklődés fejlesztésének aspektusából¹

Egyre gyakrabban és egyre nagyobb elköteleződéssel beszélünk az olvasási motiváció intrinzik kialakulásáról, illetve az utóbbi évtizedben egyre több hangsúlyt kap az olvasás iránti érdeklődés fejlesztése is. Az olvasási készségfejlesztés és az olvasási készséget befolyásoló funkcionális tényezők mellett az utóbbi évtizedekben fontos szerepet kapott még az olvasási élmény kialakulása is. Egyre gyakrabban látjuk be, hogy az olvasás már az olvasástanulási szakasz elejétől kezdődően egyszerre jelent egy tanulási folyamatot és egy érzelmi állapotot, azaz egy interaktív folyamatot az olvasó, az olvasott szöveg és a kontextus között. Ennek hatására egy kulcsfontosságú szemléletmód jött létre: az olvasástanulási szakaszban is fontos szerepet kell tulajdonítani az olvasástanulási szövegtartalmaknak. Már az olvasástanulás kezdetén a jól megválasztott olvasástanulási módszer mellett az olvasástanulási szövegek tartalmára is épp oly lényeges figyelniük: az olvasás csak akkor válhat pozitív lélektani folyamattá, ha az olvasók (jelen kontextusban a hat-nyolc éves kezdő olvasók) az érdeklődésükhöz közel álló szövegtartalmon keresztül gyakorolják az olvasást. E célból a jelen vizsgálat a hat-nyolc éves tanulók kedvenc olvasmányára és az animációs filmjeinek attribútumaira fektette a hangsúlyt annak érdekében, hogy feltárja a kezdő olvasók kedvenc történeteit. A vizsgálat az olvasmányok és az animációs filmek aspektusából a hat-nyolc éves tanulók kedvenc olvasmány- és animációsfilm-típusát, kedvenc olvasmánytémák és animációsfilm-témák kategóriáit és motívumait, továbbá a kedvenc mese- és animációsfilm-hőstípusait vette górcső alá. A vizsgálatban összesen 267 tanuló vett részt, akikkel egyéni, félig strukturált interjú készült. A tanulmány ezeket a válaszokat mutatja be empirikus adatelemzési formában. Az eredmények segítségével beszerezhetjük, illetve megalkothatjuk a tanulóknak azokat a történeteket, amelyeknek szereplői, cselekménymotívumai azonosak az érdeklődési körükkel.

Kulcsszavak: olvasás, érdeklődés, tematika, motívumok, hősök, hat-nyolc éves korosztály

Bevezetés

Amikor egy tanuló egy irodalmi szöveg címével találkozik, amely természetesen már néhány alapvető információt tartalmaz magáról a szövegről, a szöveg címe azonnali reakciót vált ki belőle. Ez a reakció a tanuló érdeklődéséről ad visszajelzést, és jelzi, hogy a szöveg témaköre milyen érdeklődést váltott ki belőle (Ainley–Hillmann 2002). Tulaj-

¹ A tanulmány a Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek című, EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016. azonosítószámú pályázati konstrukció keretében megvalósuló, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt keretében készült.

donképpen ez az az érzelmi állapot, amely az oktatási-nevelési folyamatban oly sokszor emlegetett motivációt is megelőzi. Az egyértelműsége miatt mellőzött érdeklődés helyett gyakran a tanulók motiválására vagyunk képesek fókuszálni, és megfeledekezünk arról a fontos tényezőről, hogy az érdeklődés is egy olyan fontos pszichológiai állapot, amelyre magas fokú figyelem és megnövekedett kognitív és affektív működés jellemző, s amely hasonlóan a motivációhoz vizuális és/vagy hallásinger hatására jön létre. Azonban ami miatt az érdeklődést a motivációs folyamatok megelőző állapotaként kezelik, az leginkább azért van, mert erős befolyása van a figyelemfelkeltésre – azaz erősen befolyásolja a motiváció kialakulását az egyénben. Vegyünk egy egyszerű példát, az olvasmány témakörét: amikor a kezünkbe kapunk egy könyvet, elsődlegesen a könyv borítóját és az azon szereplő szerzőt és címet figyeljük meg, tehát az első benyomást a könyv borítója és a rajta szereplő információ fogja nyújtani. Hidi (2001) szerint olvasáskor központi szerepet játszik maga a témakör, hiszen először a témával találkozunk, s majd csak ezt követően olvassuk el a szöveget, és foglalkozunk az esetleges feladatok megoldásával. Azaz az olvasási témakörök jelentősen hozzájárulnak az érdeklődési szint kialakulásához, illetve a tanulók feladathoz való ragaszkodásához. Schraw et al. (Hidi 2001) iskolások körében folytattak kutatást az olvasási érdeklődéssel kapcsolatban. A vizsgálati eredményeik alapján megállapították, hogy azok a tanulók, akik érdekesnek tartották a témát, többet olvastak. Schiefele és Krapp (Hidi 2001) is hasonló eredményekről számoltak be. A szerzőpáros szerint a vizsgálati minta esetében az érdeklődés nem csupán a visszahívott szöveginformációk memorizálásának mennyiségét segítette elő, de erősen befolyásolta a tanulás hatékonyságát is. Azaz a vizsgálatban a téma iránti érdeklődés arra motiválta az olvasókat, hogy túljussanak a szöveg felületes struktúráján, és összpontosítsanak a fő ötletekre és azok alapjellemzőire. Mindezen túl az említett kutatások rámutattak azokra a változókra is, amelyek erősen meghatározzák az olvasó tapasztalatainak állapotát. Ezen változók közé sorolták például a szöveges jellemzőket, mint amilyen az újdonság, az intenzitás és a könnyű megértés. További változók közé sorolták a tanulási környezet különböző típusainak a módosítását és az egyéni önszabályozó tevékenységeket. Ezek a változók az olvasást követően kognitív, affektív, illetve magatartási változókat eredményezhetnek (Hidi 2001). Schraw és munkatársai (1990) különböző szövegalapú szituációs érdeklődést kiváltó tényezőket emeltek ki az olvasás iránti érdeklődés fejlesztésével kapcsolatban (Hidi 2001). Ilyenek lehetnek például azok a szövegek, amelyeket könnyen meg lehet érteni, azok a szövegek, amelyek a tanulók előzetes ismereteire támaszkodnak, illetve olyan szövegek, amelyek összefüggésben vannak egymással, ezzel ösztönözve az olvasói elkötelezettséget.

A kutatások tehát arra mutattak rá, hogy az érdeklődés mélyreható hatást gyakorol a tanulók figyelemfelkeltő folyamataira, ismereteik megszerzésére és erőfeszítéseikre. Azok a tanulók, akik nagy érdeklődést mutattak az olvasott szöveg iránt, az érdeklődésüknek megfelelő, az előzetes ismereteire támaszkodó szövegeket kaptak. Ami igazán figyelemre méltó, az az a vizsgálati eredmény, amely azt bizonyította, hogy ezek a vizsgálati alanyok nem feltétlenül töltöttek több időt a feladatok megoldásával, sokkal inkább egyéni témakörben akartak részt venni a saját témájukban, így az anyagra való kölcsönhatásuk minősége is jobb lett. Ennek egyik erősen befolyásoló tényezője az egyén személyisége (Ainley–Hillmann 2002; Hidi 2001).

Ahhoz, hogy a tanulóknak felkeltsük, illetve fenn tudjuk tartani az érdeklődést, a gyakorlati kérdések megoldásában Ainley és Hillmann (2002) fontosnak tartotta az érdeklődést elmélyültebben vizsgálni. Vizsgálataik két lényeges érdeklődést különböztettek meg: az egyéni érdeklődést (individual interest) és a szituatív érdeklődést (situational interest). A szituatív érdeklődés (situational interest) kérdése fontos lehet a pedagógu-

sok és könyvtárban dolgozó szakemberek számára, akik az egyéni érdeklődéssel kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkező tanulókkal foglalkoznak, illetve szerteágazó érdeklődési körrel rendelkező csoportjuk van. Ezek általában azok a tanulók, akik mesélési, esetleg olvasási élményben nem részesültek iskolás koruk előtt a családban és/vagy az óvodában. A csupán szituatív érdeklődéssel rendelkező egyének érdeklődési köre tulajdonképpen a kedvező környezeti viszonyoktól függ, és általában átmeneti jellegűek, tehát ezek a tanulók pillanatnyi környezet által kiváltott érzelmi reakcióit kondicionálják (például azért kedveli egy tanuló a *Jégvarázs* című animációs filmet, mert az iskolatársai is azt kedvelik). Az egyéni érdeklődést (individual interest) már tartós hajlam jellemzi. Azok az emberek, jelen kontextusban tanulók rendelkeznek egyéni érdeklődéssel, akik már belső tapasztalattal rendelkeznek, és keresik a lehetőséget arra, hogy többet megtudjanak egy adott témáról. Ez az érdeklődési fázis már tanulási elköteleződéssel jár. A szituatív érdeklődéshez képest az egyéni érdeklődés sokkal lassabban fejlődik, azonban hozadéka az, hogy hosszú távú, illetve megnövekedett tudással és értékkel jár. Ahhoz, hogy azokban a tanulóknak, akik csupán szituatív érdeklődéssel rendelkeznek, pozitív olvasási attitűdöt alakítsunk ki, amelynek jó eséllyel hosszú távú olvasás iránti egyéni érdeklődés lesz a hozadéka, fontos, hogy a tanulóknak kialakuljanak a belső viselkedési ösztönök (Joó, F. 2012; Józsa 2005; Szenczi 2012). Pontosabban olyan klasszikus kondicionálásra érdemes ebben a kontextusban gondolni, amely kellemes ingerként az olvasási tevékenységet váltja ki válaszként. Mivel jelen vizsgálat a kezdő olvasók olvasás iránti érdeklődését helyezi fókuszba, így természetesen fontos befolyásoló tényezőnek számít a tanulók képességének megfelelő olvasástanulási módszer is (Vass 2017). Az olvasóvá nevelés lényeges faktora, hogy a tanulók szövegértési képességének fejlesztéséhez megfelelő szintű feladat és szöveg is társuljon (Józsa–Steklács 2012). Tehát az olvasás iránti egyéni érdeklődés fejlesztése érdekében elengedhetetlen a tanulók olvasási érdeklődésére fókuszálnunk, azon belül is a szituatív és egyéni érdeklődésre, amelyek az olvasás iránti motiváció egyik lényeges indikátorai. Ha egy tanuló megfelelő szintű motivációval rendelkezik az olvasás iránt, akkor ez az inger pozitívan fogja befolyásolni az olvasási készségét és szövegértését (ld. Józsa 2005; Szenczi 2012). Ezért fontos a tanulók érdeklődésének megfelelő történeteket, szereplőket és cselekménymotívumokat, továbbá hősfunkciókat figyelembe venni egy-egy szöveg, könyv kiválasztásakor (lásd. Ainley–Hillmann 2002; Boekaerts–Boscolo 2002; Hidi 2001; Hidi–Renninger 2006).

Ha figyelembe vesszük, hogy az érdeklődés négy fázisa a szituációs érdeklődésből kiindulva halad az egyéni érdeklődés kialakulásáig (Hidi–Renninger 2006), s ehhez a tényezőhöz hozzárendeljük azt a két tényállást, miszerint (1) vannak olyan első osztályos tanulók, akik csupán szituációs érdeklődéssel rendelkeznek, illetve (2) az iskolában nehéz az egyéni érdeklődéseknek eleget tenni, ez esetben először előnyösebb a szituációs érdekeket figyelembe vennünk (Hidi 2001), és az olvasóvá nevelés érdekében elsődlegesen általánosságban fontos megvizsgálunk a tanulók érdeklődését.

Ahhoz, hogy a tanulóknak kialakuljon az olvasás iránti érdeklődés, elsődlegesen azokat a témaköröket érdemes megtalálnunk, amelyek arra ösztönözik a tanulókat, hogy ne csupán olvasástanulási célból foglalkozzanak a szöveggel. Ennek érdekében azokat a témaköröket érdemes feltárunk, amelyek valamilyen nevelési cél effektivitásával determináns hatással vannak az olvasó olvasás iránti érdeklődésének felkeltésére.

Ainley–Hillmann (2002) szerint a nemek különböző szövegtípusok iránt érdeklődnek. Kutatásuk alapján a nem közvetlenül befolyásolja a témák iránti érdeklődések arányát. A fiúk a kalandot, a sportot, a tudományt, illetve az információkat kedvelik, a lányok pedig a rejtélyes és romantikus szövegek iránt érdeklődnek. Tsao et al. (2019) szerint a gyermekirodalomban erősen jelen vannak a férfi- és női szerepkörök, amelyek erősen befo-

lyásolják a nemi identitás kialakulását már kisgyermekkorban. Tsao et al. (2019) azt állítják, hogy számos olyan kutatás olvasható, amelyben a férfi szereplők száma dominál, és amelyek erős befolyással vannak a gyermekek társadalmi és szociokulturális fejlődésére. A szövegek alapján ugyanis a gyerekek egy bizonyos társadalmi szerepkört sajátítanak el, hiszen nemi alapon azonosulnak a szereplővel. Ainley–Hillmann (2002) kutatása szerint a gyerekek hajlamosak arra, hogy saját nemükhöz tartozó karakterekkel azonosuljanak, azaz hogy saját nemükhöz tartozó karakterrel értelmezzék a szövegben zajló eseményeket. Ezt támasztja alá Tsao is, aki azt hangsúlyozza, hogy a gyermekeknek szánt irodalom fontos szerepet játszik a nemi szerepek kialakulásában. Tulajdonképpen a nemek és az irodalmi témák között oda-vissza kapcsolat van: az irodalom meglehetősen nagy befolyással van a nemek közötti különbségek kialakulására, de ugyanúgy a nemek is meghatározzák azt, milyen irodalmat szeretnének olvasni. Ez különösen jellemző a lányokra, akiknek az olvasási attitűdje és az olvasási készsége mellett (lásd. Joó, F. 2012), már az egyéni érdeklődése is szignifikánsan fejlettebbnek bizonyult a fiúkhoz képest (Ainley–Hillmann 2002). Az említett vizsgálat mellett számos hazai olvasásszociológiai kutatás alapozza vizsgálati eredményének feldolgozását a genderkülönbségekre (lásd Ábrahám 2006; Bereck 2009; F. Joó 2012; Gombos 2015).

Nem csak az írott szövegek gyakorolnak hatást az olvasókra és a történeteket hallgatókra. Ha a tanulók preferált cselekménymotívumait és hőseit szeretnék vizsgálni, fontos tényezőként kell tekintenünk a vizuális és auditív hatást egyszerre keltő cselekményszálakra és hősfunkciókra, amelyeket a televízió nézése során szerzünk. Khaled–Soliman (2015) szerint már a 2–5 éves gyerekek átlagban heti harminckét órát tévézéssel töltenek, a 8–18 éves gyerekek 72%-a pedig már saját televízióval rendelkezik, így könnyen egyet tudunk érteni azzal a ténnyel, hogy a tévé-, rajzfilmsorozatok és animációs filmek nagy hatással vannak a gyerekek otthoni és iskolai tevékenységeire, sőt az érdeklődésükre és az ingereikre is erősen hat. Wright (1979) szerint az oktatásban is alkalmazhatók a médiatartalmak, ha megfelelő célra, megfelelő mennyiségben alkalmazzák azokat, illetve ha a kognitív folyamatokat szeretnék a pedagógusok és könyvtárban dolgozó szakemberek integrálni. Ráadásul az animációs filmek olyan művészeti formát képviselnek, amelyek pozitív hatással vannak a humor, a tudás és a szimbólumok közötti összefüggések keresésére. Mivel a szóban forgó korosztály többsége (63,3%) a tévézést részesíti előnyben (Vass 2018), illetve az említett kutatások is arról adnak tanúbizonyságot, hogy akár a kisgyermekekre, a kisiskolásokra is erős hatással vannak az animációs filmek, tévé- és rajzfilmsorozatok, jelen kutatás nem zárta ki az aktuális animációs filmek és rajzfilmsorozatok hőseinek és azok funkcióinak vizsgálatát, illetve a gyerekek animáció és rajzfilmsorozatok iránti attitűdjének vizsgálatát sem.

Kutatásmódszertani adatok

A kutatás célja és módszere

A vizsgálat középpontjában a hat-nyolc éves tanulók olvasmány- és animációsfilmtematikái (Vass 2020), motívumok és hőstípusok, valamint azok referált funkciója áll. A kapott eredményeket összesített, valamint nemekre bontott relatív gyakoriságban tüntettük fel.

A vizsgálat tematikus beszélgetése Tóth Béla (1967) kutatására épült, illetve tartomelemzés és a szereplővizsgálatok előzték meg, amelyek alapján elkészült a hat-nyolc éves tanulókkal folytatott beszélgetési szempontsor. A beszélgetéshez olyan illusztrációkat alkalmaztunk, amelyek egy-egy mesehőst, illetve rajzfilmhőst és animációs hőst ábr-

rázoltak fekete-fehér színben. A beszélgetést megsegítő illusztrációk azért lettek fekete-fehérek, hogy a szín ne befolyásolja a tanulók választát. A hat-nyolc éves kisiskolásokkal (n = 267) egyéni beszélgetés készült.

A vizsgálattal az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

Melyik a hat-nyolc éves tanulók legkedveltebb mese- és animációsfilm-típusa?

Milyen mesetematikák és animációs filmtémák iránt érdeklődik a hat-nyolc éves korosztály?

Mely motívumok alapján érdeklődnek a hat-nyolc éves tanulók a mesék, illetve animációs filmek iránt?

Mi alapján éreznek rokon-, illetve ellenszenvet egy animációs filmben szereplő hős iránt?

A tanulók által kedvelt mesék és animációs filmek milyen érzelmeket keltenek a tanulóknak?

Minta

A felmérés első osztályos, hat-nyolc éves tanulókkal készült. A visszkapott beleegező nyilatkozatok közül tizenöt intézmény 267 tanulójaival sikerült beszélgetni. Összesen 121 fiú és 146 lány vett részt a vizsgálatban. A begyűjtött adatokat kódolva, az IBM SPSS Statistic 20© segítségével elemeztük. Minden tanulóval azonos hangnemben, azonos szituációt megteremtve zajlott a beszélgetés, így a beszélgetés hangulata is azonos volt. Egy tanulóval folytatott beszélgetés körülbelül 30-35 percet vett igénybe (bővebben lásd Vass 2020).

Eredmények

A kisgyermekkorban való mesei élmény összefüggésben áll az iskolai tanulmányi eredményekkel (Czahesz, Cs. 2001). Az anya, illetve az apa meseszeretete, valamint meseválasztása fontos szerepet játszik ebben a kontextusban. Az 1. táblázat a mesélési szokások relatív gyakoriságát mutatja be a családon belül.

1. táblázat: A mesei élményben való részesülés szokásai a családban, relatív gyakoriság (saját szerkesztés)

Mesei élményben való részesülés	Igen		Nem*	
	34,1%		64,6%	
Mesei élmény gyakorisága	Gyakran	Ritkán	Soha*	
	24,5%	30,9%	44,5%	
Mesei élmény időszaka	Most	Régebben	Soha*	
	24,2%	31,3%	44,5%	
Cselekmény társa	Apa	Anya*	Testvér	Nagyszülő
	8,1%	84,5%	1,4%	6,1%

Megjegyzés: A * a legnagyobb gyakoriságot jelzi

A vizsgálati minta tanulóinak 64,4%-a nem részesült mesei élményben a családon belül, 0,4%-a pedig nem tudott erre a kérdésre válaszolni. Feltételezhető, hogy ez a 0,4% sem részesült odahaza mesei élményben. A relatív gyakoriság szerint a tanulóknak több mint a fele nem hallgatott odahaza mesét. A 34,1%-os arányban lévő mesei élményben részesülő tanuló 30,9%-a is csupán ritkán és régebben volt egy ilyen cselekménynek a része. Azaz a hat-nyolc éves tanulók többsége iskoláskorban már nem hallgat odahaza mesét. Ebből következően a tanulók többsége az óvodai nevelés során találkozhatott először a meséléssel, legrosszabb esetben pedig soha nem részesült mesei élményben.

A tanulók többsége szintén gyakran néz manapság animációs filmet (74,1%), leggyakrabban egyedül (49,1%), illetve a testvérrel (29,2%). Az utóbbi adat nem minden eset-

ben nyújt érdemleges választ, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen relatív gyakorisággal néz egy tanuló a testvérével animációs filmet. Ugyanis a válaszok arányában azoknak a tanulóknak is figyelembe vettük a választát, akiknek nincs testvérük, illetve akiknek csecsemőkorú testvérük van. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a tanulók milyen gyakran néznek animációs filmet a szüleikkel, illetve más személlyel. A válaszok alapján ezeknek a tanulóknak a 87,7%-a nem a szüleivel néz animációs filmet. Az animációs filmekkel kapcsolatos családi szokásoknak helyzetét a 2. táblázat szemlélteti relatív gyakoriságban.

2. táblázat: Az animációs filmnézéssel kapcsolatos szokások a családban, relatív gyakoriság (saját szerkesztés)

Animációs film nézése	Igen*		Nem			
	100%		0,00%			
Animációs film nézésének gyakorisága	Gyakran		Ritkán		Soha	
	74,1%		25,9%		0,0%	
Animációs film nézésének időszaka	Most*		Régebben		Soha	
	94,4%		5,6%		0,0%	
Társa	Egyedül*	Apa	Anya*	Testvér	Nagyszülő	Egyéb
	49,1%	6,0%	5,2%	29,2%	1,1%	6,4%

Megjegyzés: A * a legnagyobb gyakoriságot jelzi

A megfelelő olvasási készség ellenére a résztvevői minta többsége nem az olvasást (36,3%), hanem az animációs filmek nézését (63,3%) részesítette előnyben (erről bővebben lásd Vass 2018). Annak ellenére, hogy a tanulók érdeklődését vizsgáljuk, tisztában vagyunk azzal, hogy az olvasás iránti érdeklődésre többek között az olvasástanulási technika, az olvasási kompetencia és a pedagógus személyisége is erős hatással van. Az olvasás iránti érdeklődést csak részben tudnák a tanulók kedvenc témái fejleszteni. Azaz ha megfelelő történeti motívumokat és témákat alkalmazunk egy-egy olvasástanulási szövegben, csupán csak hozzájárulhatunk az olvasás iránti érdeklődés fejlesztésének folyamatához. A továbbiakban a mintában részt vevő tanulók olvasással és animációs filmekkel kapcsolatos részletes attitűdjéről számolunk be.

3. táblázat: Legkedveltebb olvasmányok és legkedveltebb animációs filmek relatív gyakoriságának komparatív vizsgálata (saját szerkesztés)

Legkedveltebb olvasmányok	Kedvenc olvasmány %	Kedvenc animációs film %
Varázsmesék	26,3	15,0
Állatmesék és -történetek	36,3	18,0
Harcos és kalandos történetek	5,3	36,3
Gyermekek élete	10,3	21,7
Vers	7,6	–
Enciklopédia	8,0	3,0
Egyéb	6,1	5,2

Az összesített eredmények alapján a tanulók többségének a legkedveltebb olvasmánya valamilyen varázsmese (26,3%), illetve állatmese és állattörténet (36,3%), azonban szintén ennek a részmintának a kedvenc filmkategorái a harcos és kalandos történetek (36,3%), illetve a gyerekek életéről szóló történetek (21,7%). Mivel a tanulók 63,3%-a az animációs filmeket kedveli jobban az olvasásnál, és mivel a két kategórián belüli típusok iránti érdeklődés is szignifikáns különbséget mutat, megállapíthatjuk, hogy a tanulók jobban kedvelik a harcos és kalandos, a gyermekek életéről szóló történeteket. Termé-

szeten ez a vizsgálati eredmény nem elég ahhoz, hogy határozott konklúziót vonjunk le, ahhoz a következő táblázatok eredményeit is górcső alá kell venni.

4. táblázat: *Legkedveltebb olvasmánytémák és legkedveltebb animációs filmek témáinak relatív gyakorisága. Komparatív vizsgálat. (saját szerkesztés)*

Témák	Kedvenc olvasmány %	Kedvenc animációs film %
Mese és mesealakok	41,9	62,9
Különböző korú és foglalkozású emberek	7,9	14,6
Állatok	34,5	15,4
Valóságos történetek	7,5	3,0
Vegyes témák	5,6	3,4

A 4. táblázat alapján a tanulók azért választották a 3. táblázatban kategorizált olvasmányok közül leggyakrabban azokat, amelyek varázs-, illetve állatmesék és -történetek, mert ezek valamilyen mesealakra vagy állatról szólnak. A 3. táblázatban kategorizált animációs filmeket pedig azért kedvelik a tanulók, mert ezeknek az animációs filmeknek a témái mesealakokról, állatokról, különböző korú és foglalkozású emberekről szól. Nincs szignifikáns különbség az olvasmány- és filmtémák között. Az előző két táblázatra hivatkozva azt állíthatjuk, hogy a gyerekek jobban kedvelik az animációs filmeket. Mivel jobban kedvelik, ezeknek a filmeknek a típusából és témájából érdemes kiindulnunk; ami azt jelenti, hogy a tanulók leginkább a harcos és kalandos történetek, illetve a gyermekek életéről szóló történetek iránt érdeklődnek leginkább, amelyekben valamilyen mesealakokról, különböző korú és foglalkozású emberekről, illetve állatokról van szó.

5. táblázat: *A legkedveltebb olvasmányok és legkedveltebb animációs filmek tetszémotívumának relatív gyakorisága. Komparatív vizsgálat. (saját szerkesztés)*

Tetszés motívuma	Kedvenc olvasmány %	Kedvenc animációs film %
Élőlény és tevékenység	27,0	63,7
Értelem és érzelem	18,7	2,2
Szereplők tulajdonsága	7,9	13,1
Esztétikum	40,4	18,4

A fikciók típusa és tematikája mellett a tanulók többsége az olvasmányok iránt az esztétikum (40,4%) és az élőlény tevékenysége miatt érdeklődik (27,0%), és ugyanúgy az animációs filmek iránt is a két legnagyobb relatív gyakoriság alapján, az élőlények tevékenysége (63,7%) és az esztétikum miatt (18,4%) érdeklődnek (5. táblázat). Ezek között a relatív gyakorisági eredmények között nincs szignifikáns különbség. Azaz a tanulók azokat az olvasmányokat szeretik, amelyekben a hősök tettére és küllemére összpontosítanak, és úgyszintén a motívumokra figyelnek animációs film nézése közben is. Mivel a tanulók 63,3%-os relatív gyakoriságban az animációs filmek iránt érdeklődnek, így valószínűleg ezeknek a filmeknek a hősei nagy befolyással vannak az érdeklődésükre, és ugyanezeket a tulajdonságokat veszik figyelembe egy-egy szöveg olvasása közben is.

6. táblázat: *A legkedveltebb olvasmányok és legkedveltebb animációs filmek kedvenc hőseinek rokonszenvmotívuma. Komparatív vizsgálat. (saját szerkesztés)*

A rokonszenvmotívuma	Kedvenc olvasmány %	Kedvenc animációs film %
Életkor, nem, külső, anyagi helyzet	40,1	40,8
Értelmi, erkölcsi kvalitások	21,0	24,3

Neveltség	12,7	7,5
Egyéb	20,2	25,5

A tetszés motívumainak relatív gyakorisági eredményét alátámasztja a 6. táblázatban látható hősök iránti rokonszenv motívuma is. A tanulók többsége azért kedvel egy-egy olvasmányt, mert könnyen tud vele azonosulni a kora alapján (40,1%), vagy tetszik a külseje, illetve valami olyan tárggyal rendelkezik, amelynek ő is a birtokában szeretne lenni. Ugyanúgy egy-egy animációs filmben szereplő hős iránt is azért érez rokonszenvet, mert azonosulni tud az életkorával, illetve meggyerő külsővel rendelkezik. Mindkét esetben a legkevésbé tartják fontosnak a jólneveltséget. A következő táblázatnál (7.) azonban már azt láthatjuk, hogy a neveltségi hiányokat a tanulók többsége ellenszenvesnek találja.

7. táblázat: A legkedveltebb olvasmányok és legkedveltebb animációs filmek kedvenc hősének rokonszenvmotívuma. Komparatív vizsgálat. (saját szerkesztés)

<i>Ellenszenv motívuma</i>	<i>Kedvenc olvasmány %</i>	<i>Kedvenc animációs film %</i>
Életkor, nem, külső, anyagi helyzet	28,51	28,1
Fogyatékoság	22,55	22,1
Neveltség hiánya	47,23	44,6

A összesített vizsgálati eredmények alapján a tanulók 47,23%-os arányban nem kedvelik azokat a hősöket, akiknek valamilyen neveltségi hiányosságai vannak, és 44,6%-os relatív gyakorisági arányban nem kedvelik azokat az animációs hősöket sem, akik valamilyen neveltségi hiánnyal rendelkeznek. Ami azt jelenti, hogy az animációs filmekben és a kedvenc olvasmányokban szereplő azon hősök iránt éreznek valamilyen ellenszenvet, akik gonoszak. Az eredmények között pedig nincs szignifikáns különbség.

Szintén nincs szignifikáns különbség az olvasmányok, illetve a filmek iránti érzésben sem. A tanulók mindkét esetben azokat a történeteket kedvelik leginkább, amelyeken nevetni lehet. A beszélgető alanyok a tetszés motívumánál is azt állították, hogy a vicces történeteket szeretik. Mivel a már fent említett adatok szerint (Vass 2018) a tanulók 63,3%-os arányban jobban kedvelik az animációs filmeket az olvasási szövegeknél, így ezek az olvasmányok valószínűleg nem szórakoztatják őket kellőképpen. Ezeket magyarázattal is sokan alátámasztották. Többek között azt mondták, hogy azért nem szeretnek olvasni, mert „unalmas”, „hosszú”, „picit érdekesek a mesék, de nem nagyon”, mert „a legtöbbben nincs, sajnos [érdekes szöveg]”, „nem tudok olyan szépen olvasni, vannak fönnakadások”, „unalmas és hülyeség, a rövidet szeretem”, „régem nem tudtam olvasni, most tudok, és unalmas”, „ráunok” stb.

8. táblázat: Az animációs filmmel és az olvasással kapcsolatos érzések relatív gyakorisága (saját szerkesztés)

<i>Érzések</i>	<i>Összesen %</i>		<i>Lány %</i>		<i>Fiú %</i>	
	<i>Film</i>	<i>Olvasás</i>	<i>Film</i>	<i>Olvasás</i>	<i>Film</i>	<i>Olvasás</i>
Izgulni	22,5	19,2	24,0	18,5	20,7	20,0
Sírni	1,5	2,3	2,1	2,7	0,8	1,7
Nevetni	58,8	54,5	58,2	53,4	59,5	55,8
Gondolkodni	7,5	17,3	6,2	16,4	9,1	18,3
Félni	5,2	1,9	6,8	0,7	3,3	3,3
Egyéb	3,7	3,0	2,1	4,8	5,8	0,8

A 8. táblázat összesített eredménye alapján a nevetséges történetek mellett a tanulók az izgalmas szövegeket és animációs filmeket kedvelik leginkább. Az olvasás iránt prefe-

rált érzések összesített válaszainak relatív gyakoriságánál tíz százalék feletti gyakoriságot mutatott ki a gondolkodás iránti szándék, amely a lányok és a fiúk aspektusából is jellemző százalékarány, azaz nincs szignifikáns különbség.

Ahhoz, hogy tovább tudjunk haladni e logikai síkon, a konklúzió fontos hozadékához tartoznak azok a történetek, amelyek hőstípusát a tanulók a saját történetüket megalkotva válogattak ki a vizsgálat során. Az ebben a vizsgálatban alkalmazott illusztrációk közül a tanulók korlátlan számú közül válogathattak, és alkothattak a hősökkel egy saját történetet. A 9. táblázat a tanulók preferálta illusztrációk relatív gyakoriságát szemlélteti.

9. táblázat: *Preferált mesehősök gyakorisága az illusztrációk alapján, t-próba (saját szerkesztés)*

<i>Szereplők</i>	<i>Összesen %</i>	<i>Lány %</i>	<i>Fiú %</i>	<i>t – próba</i>	<i>p</i>
vándortarisznya	3,8	2,8	4,1	-0,44 ^{NS}	< 0,65
tündér	13,0	55,1	4,1	6,21*	< 0,01*
palacsinta	13,2	12,5	14,2	-0,12 ^{NS}	< 0,89 ^{NS}
kávé	3,5	3,5	5,8	-0,26 ^{NS}	< 0,78 ^{NS}
torta	10,5	14,5	0,0	2,59*	< 0,01*
kígyó	22,2*	10,4	35,4	-4,30*	< 0,01*
ló	27,1*	41,4	10,0	5,19*	< 0,01*
szurikáta	10,5	7,6	14,1	-2,06*	< 0,04*
dinoszaurusz	25,7*	11,8	42,2	-4,21*	< 0,01*
róka	29,5	23,5	20,7	0,40 ^{NS}	< 0,68 ^{NS}
aranyhal	18,1	18,6	17,4	0,79 ^{NS}	< 0,42 ^{NS}
farkas	29,7*	22,7	38,0	-3,24*	< 0,01*
virág	10,2	11,1	9,2	0,38 ^{NS}	< 0,70
béka	7,5	6,3	9,1	-0,95 ^{NS}	< 0,34
medve	10,8	15,9	17,5	-,055 ^{NS}	< 0,58
nyúl	25,4*	37,9	14,9	3,86*	< 0,01*
kecske	7,5	6,9	8,4	-0,60 ^{NS}	< 0,54
egér	15,1	23,5	12,4	2,14*	< 0,03*
iskolás fiú	7,9	8,3	7,5	-0,41 ^{NS}	< 0,68
iskolás lány	15,5	25,6	3,3	5,17*	< 0,01*
királykisasszony	33,7*	57,9	4,1	9,98*	< 0,01*
királyfi	27,4*	23,5	32,1	-1,90*	< 0,05*
sárkány	40,3*	28,3	5,5	-3,43*	< 0,01*
boszorkány	41,3*	45,6	36,4	0,80 ^{NS}	< 0,42
vámpír	40,1*	33,1	48,8	-1,26 ^{NS}	< 0,20

halál	36,1*	18,6	57,1	-4,65*	< 0,01*
kalóz	25,6*	15,9	37,2	-2,96*	< 0,03*
katona	25,9*	8,3	47,1	-5,59*	< 0,01*
nap	8,7	6,9	10,8	-0,99 ^{NS}	< 0,31
táltos paripa	48,5*	80,0	10,8	10,69*	< 0,01*
kerékpár	4,5	1,4	8,3	-2,27*	< 0,02*
világűr	6,0	3,4	9,1	-1,86 ^{NS}	< 0,06

Megjegyzés: NS = Nem szignifikáns, a félkövérrel és *-gal jelölt szignifikáns

Az összesített válaszok alapján a tanulók többsége legnagyobb arányban a táltos paripát (48,5%), a boszorkányt (41,3%), a vámpírt (40,1%), a halált (36,1%) és a királykisasszonyt (33,7%) választotta. 30%-os relatív gyakoriság alatt van a farkas (29,7%), a róka (29,5%), a ló (27,1), a katona (25,9%), a dinoszaurusz (25,7%), a kalóz (25,6%) és a kígyó (22,2%). A többi hőst 20%-os relatív gyakoriság alatt választották a tanulók a kedvenc történetükbe.

Jelen vizsgálati szempont alapján legtöbb esetben szignifikáns nemek közötti ízlésdifferenciáról tudunk beszélni. A legtöbb gyakorisággal preferált hőst, a táltos paripát a lányok (80,0%) kedvelik (<0,01), a fiúk 10,8%-os arányban választották ezt. Szintén a lányok esetében (28,3%) mutatott szignifikáns különbséget (<0,01) a sárkány. A fiúk csak 5,5%-ban választották ezt a szereplőt. Ugyanolyan szignifikáns különbséget mutat (<0,01) a királykisasszony, amelyet a lányok 57,9%, a fiúk viszont 4,1%-os arányban preferáltak, illetve a ló, amelyet a lányok 41,4%, a fiúk pedig 10,0%-os arányban választottak a meséjükbe. A fiúk esetében szignifikáns különbség van a halál illusztráció választásánál (<0,01), ugyanis a fiúk 57,1%, a lányok 18,6%-os arányban választották a halált mesehősnek. Szintén <0,01 szignifikáns különbség mutatkozott a fiúk esetében a farkas (38,0%), a katona (47,1%), a kígyó (35,4%) és a dinoszaurusz (42,2%) esetében. <0,03 szignifikáns különbséggel a kalóz, ami a fiúk esetében 37,7%, a lányok esetében 15,9%-os relatív gyakoriság. A húsz százalék fölötti relatív gyakorisággal választott hősök közül csupán három hős mesében való alkalmazásánál nem beszélhetünk szignifikáns különbségről. A boszorkány, amely a lányok esetében 6%, a fiúk esetében 36,4%; a vámpír, amely a lányok esetében 33,1%, a fiúk esetében 48,8%; illetve a róka, amely a lányok esetében 23,5%, a fiúk esetében 20,7%.

Ha górcső alá vesszük a húszszázalékos arány feletti relatív gyakorisággal rendelkező illusztrációk hőseit, két csoportba tudjuk kategorizálni őket: az egyik kategóriába tartoznak a népmesében is megtalálható hősök, mint amilyen a táltos paripa, a sárkány, a boszorkány, a királykisasszony, a farkas, a kígyó és a katona; a másik kategóriába pedig azokat a hősöket tudjuk sorolni, amelyek valamilyen animációs filmben találhatóak meg (a vámpír, a halál, a katona, a dinoszaurusz). A farkas és a kígyó ebbe a kategóriába is besorolható, ugyanis a vámpíros témákkal kapcsolatos animációs filmekben jelen vannak a farkasok és a kígyók is. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a katona a számítógépes játékok egyik főhőse. Pontosabban, ha figyelembe vesszük a nemek közötti szignifikáns különbségeket, akkor azt állíthatjuk, hogy a lányok valóban a varázsmesék, mesei elemekkel rendelkező animációs filmek iránt érdeklődnek leginkább, hiszen az illusztrációk közül is azokat a hősöket preferálták. A fiúk esetében is beigazolódott az az állítás, hogy az animációs filmeket kedvelik leginkább, ugyanis olyan szereplőket válogattak be a történetükbe, amelyek a katonát (47,1%), a halált (57,1%), a farkast (38,0%), a vámpírt (48,8%), a dinoszauruszt (42,2%), illetve a boszorkányt (36,4%) ábrázolták.

Ezen válaszok alapján három csoport alakult ki: (1) népmesei hős, (2) népmesétől távol álló hős, (3) új tulajdonsággal rendelkező népmesei hős. Az első csoportba azokat a hősöket soroltuk, amelyek a népmesékben is megtalálhatóak. Ilyen például a szépséges királykisasszony, a jó tündér, a mesebeli étel (pl. porhanyós pogácsával teli vándortarisznya), a gonosz sárkány, a ravasz róka, a gonosz farkas, a három kívánságot teljesítő aranyhal. A második csoportba azok a hősök és más fogalmak kerültek, amelyek külsejük és funkciójuk alapján sem találhatóak meg a népmesékben. Ilyen az iskolás lány és az iskolás fiú, a dinoszaurusz, a vámpír, a halál, a torta, a kávé, a palacsinta stb. A harmadik kategóriába azok a hősök kerültek, amelyek külsőre a népmesei hősöknek felelnek meg, azonban belső tulajdonságuk alapján a népmesétől távol álló funkcióval rendelkeznek. Ilyen a hisztis királykisasszony, a világító szemű aranyhal, a jószívű sárkány stb. Fontos tényező, hogy egy tanuló több népmesei hőst, több népmesétől távol álló és több új tulajdonsággal rendelkező népmesei hőst választhatott (10. táblázat).

10. táblázat: A tanulók kedvenc hőstípusának gyakorisága az általuk kiválasztott illusztrációk alapján, t-próba (saját szerkesztés)

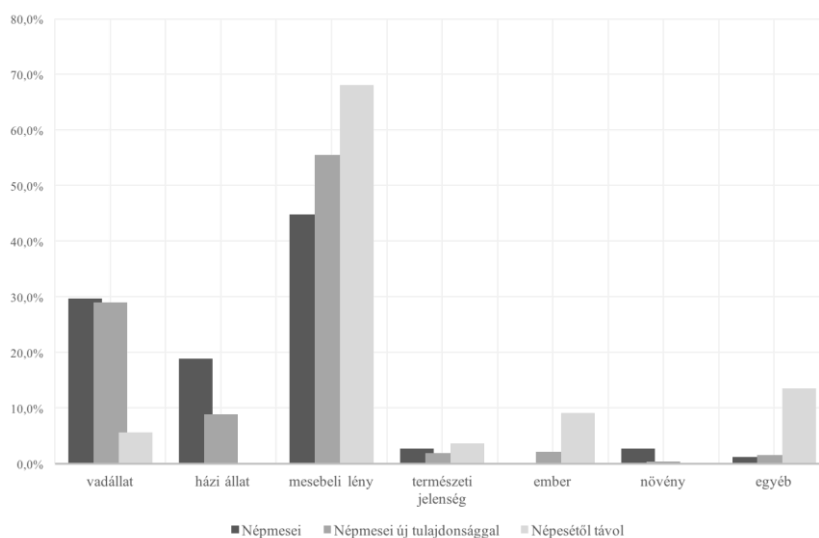
	Összesen (n) %	Lányok (n) %	Fiúk (n) %	t-próba	p
Népmesei hős	38,3	(137) 93,8	(96) 79,3	2,99	< 0,03*
Népmesétől távol álló hős	33,6	(110) 75,3	(116) 95,9	-2,07	< 0,03*
Népmesei hős új tulajdonsággal	28,0	(131) 89,7	(105) 86,8	1,88	< 0,06 ^{NS}

Megjegyzés: NS = Nem szignifikáns, *-gal jelölt 0,05 alatt szignifikáns

A három kategóriába csoportosított hősök közötti gyakoriság nem mutat nagy eltérést. A tanulók 38,3%-os gyakoriságban népmesei hőst, 33,6%-os gyakoriságban népmesétől távolálló hőst, és 28,0%-os gyakoriságban új tulajdonsággal rendelkező népmesei hőst választottak. A nemek közötti igények differenciája sem mutat szignifikáns különbséget.

Ezért a népmesei hős és a népmesétől távol álló hős és új tulajdonsággal rendelkező hős kategóriáján belül további hét alkategória alakult ki. A 1. ábra szemlélteti a tanulók összesített választását a három hőskategória szerint (népmesei hős, népmesétől távol álló hős és új tulajdonsággal rendelkező népmesei hős), valamint a három hőskategórián belüli alkategóriák hőstípusait (vadállat, háziállat, mesebeli lény, természeti jelenség, ember, növény, egyéb).

1. ábra: A tanulók preferált mesehőstípusának gyakorisága hőstípusok szerint (saját szerkesztés)

Az összesített válaszok alapján az 1. ábra mutatja, hogy a hat-nyolc éves tanulók leginkább a fiktív lények iránt érdeklődnek, ezen belül is a népmesétől távol álló hősök iránt. Ez az eredmény arra enged bennünket következtetni, hogy tanulók szituatív érdeklődése az animációs filmekben szereplők hősök felé irányul. Fontos vizsgálati eredmény, hogy a tanulóknak az a legfontosabb, hogy az aktuális történetben szereplő hős fiktív hős legyen, vagy lehetőleg olyan hős, aki valamilyen mágikus erővel, esetleg mágikus tárggyal rendelkezik, és lehetőleg a karaktere távol áll a népmesei hőstől. Ezt az eredményt támasztja alá a 11. táblázatban feltüntetett eredmény is, miszerint az animációs filmek legnagyobb arányban népmesétől távol álló hősöket alkalmaznak (64,6%), amelyeknek gyakorisága eleget tesz a tanulók érdeklődési körének, akik 65,9%-os arányban érdeklődnek a népmesétől távol álló hősök iránt.

11. táblázat: A tanulók által preferált animációs filmek hőseinek és a tanulók által alkotott történetek hőseinek relatív gyakorisága. Komparatív vizsgálat. (saját szerkesztés)

	Népmesei hős %		Népmesétől távol álló hős %		Új tulajdonságú népmesei hős %	
	Film	Tanuló	Film	Tanuló	Film	Tanuló
Vadállat	–	29,7	9,66	48,3	3,34	39,3
Háziállat	–	18,9	–	38,2	–	14,6
Mesebeli lény	–	44,8	64,68	65,9	–	63,3
Természeti jelenség	–	2,7	0,74	6,0	–	1,9
Ember	1,85	0,0	19,70	0,0	–	2,6
Növény	–	2,7	–	6,4	–	2,2
Egyéb	–	0,0	–	3,0	–	0,8

Konklúzió

A tanulók kedvenc olvasmánya és kedvenc filmkategóriája, valamint a kedvenc olvasmány- és filmtémája között szignifikáns különbség van, ugyanis a tanulók kedvenc olvasmánya valamilyen állatmese (36,3%), illetve varázsmese (26,3%), míg a kedvenc filmtémájuk a harcos és kalandos történetek (36,3%), illetve a gyerekek életéről szóló történetek (21,7%). A tanulók kedvenc olvasmánya és kedvenc filmtetszési motívuma között nem mutatkozott szignifikáns különbség, az olvasmánytéma és a filmtéma esetében is a mesealakokkal kapcsolatos mesetémákat kedvelik a tanulók (olvasmány esetében 42,1%, a film esetében 62,9%). Az állatokkal kapcsolatos történeteket kedvelik (olvasmány esetében 34,5%, a film esetében 15,4%). Az olvasmányok és az animációs filmek tetszésmotívuma között azonban szignifikáns különbség mutatkozott. A szóban forgó olvasmányokat és azok témáit a tanulók valamilyen esztétikai hatás miatt kedvelik (40,4%), a filmeket viszont a szereplők tevékenysége miatt (63,7%). Az olvasmánynál a külsőt az illusztráció is befolyásolja, míg az animációs filmek esetében a külső mellett a tanuló könnyebben tud azonosulni egy-egy tevékenységgel, hisz az evidens, hogy egy szöveget sokkal nehezebb értelmezni, mint egy mozgóképet. Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül az olvasmányok és az animációs filmek szereplőinek tevékenységét sem: ők repülnek, különleges képességgel rendelkeznek stb. Ennek vizsgálata azonban külön analízist igényel a jövőben. Az összehasonlító vizsgálat eredményei alapján nincs szignifikáns különbség a tanulók kedvelt olvasmányában, illetve animációs filmjében szereplő hős iránti rokonszenv és ellenszenv motívuma között, mindkét esetben a hős életkora, neme és külsője alapján döntenek a tanulók. Szintén nincs szignifikáns különbség az olvasás és az animációs film nézése által keltett érzelmek között. Mindkét esetben a nevetéses (olvasmány esetében 54,5%, animációs film esetében 58,8%) és az izgalmas (olvasmány esetében 19,2%, animációs film esetében 22,5%) történetek iránt érdeklődnek

a diákok. A tanulók illusztrációk alapján kinyilvánított hősök iránti érdeklődése és az animációs filmekben leggyakrabban megjelent hősök között sincs szignifikáns különbség. A gyerekek mesebeli (fiktív) lények iránti érdeklődnek leginkább, és az animációs filmekben is ezek a hőstípusok jelennek meg legtöbbször. Mivel a vizsgálatban résztvevő tanulók 63,3%-a részesítette előnyben az animációs filmeket a mese helyett, a fenti eredmények arra engednek következtetni, hogy a hat-nyolc éves korosztály pontosan azokat a szereplőket kedveli, amelyek az animációs filmekben vannak jelen. Azokat a hősöket részesítik előnyben, amelyek távol állnak a népmesei hősöktől, azonban gyerekekről és fiktív (mesebeli) lényekről szólnak. A hat-nyolc éves tanulók számára az az izgalmas, ha egy hozzájuk közel álló hétköznapi lény különleges képességgel, különleges barátokkal vagy szokatlan küldetéssel rendelkezik (lásd Agymanók, Münó, Dínó tesó, Gru 2., Transformers, Jégkorszak, Végre otthon stb.).

Miért szükséges ezekről az adatokról beszélnünk? Rendkívül fontos, hogy ezekről a vizsgálati eredményekről tudomást szerezzenek a könyvtárak és tankönyvkiadók, valamint olyan írók, költők, és grafikusok, akikkel együttműködve a korcsoporthoz szabott mikrokönyvtárat vagy akár makrokönyvtársarkot hozhatunk létre. Végül, de nem utolsósorban érdemes lenne egy olvasástanulási könyvet, e-könyvet, esetleg applikációt kifejleszteni, amellyel, illetve amelyekkel meg tudnánk segíteni a kisiskolások olvasás iránti igényét, illetve az olvasás iránti pozitív attitűdjének kialakulását.

Irodalom

Ábrahám Mónika (2006): 12-14 éves gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásai. *Új Pedagógiai Szemle*, 56(1) 3–23.

Ainley, M. – Hillmann, K. – Hidi, S. (2002): Gender and interest processes to literary texts: situational and individual interest. *Learning and Instruction*, 12(4) 411–428. DOI: [10.1016/S0959-4752\(01\)00008-1](https://doi.org/10.1016/S0959-4752(01)00008-1)

Czahesz Erzsébet, Cs. (2001): Olvasás és nevelés az iskoláskor előtt. *Könyv és Nevelés*, 3(2) 30–39.

Joó Anikó, F. (2012): Olvasás attitűd: fiú-lány különbségek. *Iskolakultúra*, 22(10) 43–56.

Gombos Péter – Hevérné Kanyó Andrea – Kiss Gábor (2015): A netgeneráció olvasási attitűdje – 14-18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle* 65(1–2) 52–66.

Hidi, S. – Renninger, K. A. (2006): The four-phase modell of interest development. *Educational Psychologist*. 41(2) 111–127. DOI: [10.1207/s15326985ep4102_4](https://doi.org/10.1207/s15326985ep4102_4)

Hidi, S. (2001): Interest, Reading and Learning: Theoretical and Practical Considerations. *Educational Psychologist*, 13(3) 191–209. DOI: [10.1023/A:1016667621114](https://doi.org/10.1023/A:1016667621114)

Józsa Krisztián – Steklács János (2012): Az olvasás tanításának tartalmi és tantervi szempontjai. In: Csapó Benő – Csépe Valéria (szerk.): *Tartalmi keretek az olvasás diagnosztikus értékeléséhez*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 137–188.

Khaled, Habib – Soliman, Tarek (2015). Cartoons' Effect in Changing Children Mental Response and Behavior. *Open Journal of Social Sciences*, 3(9) 248–264. DOI: [10.4236/jss.2015.39033](https://doi.org/10.4236/jss.2015.39033)

Szenczi Beáta (2012): *Az olvasási motiváció vizsgálata 8-14 éves tanulók körében*. [PhD-értekezés]. Szeged: Oktatáselméleti Doktori program. <URL: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1493/1/PhDertekezes_Szenczi_Beata.pdf [2017. 02. 21.]

Tsao Y.-C. – Chen J.-Y. – Yeh W.-C. – Li W.-C. (2019): Gender- and Age-Specific Associations between Visceral Obesity and Renal Function Impairment. *Obesity Facts*, 12(1) 67–77. DOI: [10.1159/000496626](https://doi.org/10.1159/000496626)

Vass Dorottea (2017): „Ha sokat olvasok, meg tanulom fejből és ötöst kapok.” A hat-nyolc éves tanulók mesék iránti attitűdje. *Philos: tudomány-irodalom-művészet*. 64–75. URL: https://issuu.com/philos2015/docs/philos_2017-3-4 [2019.11.20.]

Vass Dorottea (2018): The Attitude of 6-8-years-old Pupils towards Tales. *Hungarian Educational Research Journal*. 8(1) 80–92.

Vass Dorottea (2020): *A Vajdaságban alkalmazott magyar nyelvű ábécés olvasókönyv olvasástanulási szövegeinek funkcionális analízise a Vajdaságban magyar tanulmányokat folytató magyar anyanyelvű hat-nyolc éves tanulók olvasás iránti érdeklődésének aspektusából*. [PhD-értekezés] Pécs: Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Nevelés-tudományi Doktori Iskola.

SUMMARY

The comparative research of elementary school children's attitude to animated films and reading from the aspect of the development of interest in reading

We are talking more often and with more and more commitment about the intrinsic development of reading incentive, and there has been ever-increasing emphasis on the development of raising interest in reading since the last decade as well. Besides the development of reading skills and the functional factors influencing reading abilities, the development of reading experience also got an important role during the past decades. We can realize it more and more frequently that reading means a learning process and an emotional state at the same time from the beginning phase of learning reading, namely an interactive process between the reader, the text read and the context. Due to this fact a crucial outlook has been born: an important role has to be attributed to the topic used for the teaching of reading even in the phase of learning to read. It is equally important to pay attention to the topic of the texts used for the teaching of reading even at the beginning of learning to read besides the carefully chosen method of learning to read: reading may become a positive psychological process if the readers (in case of the present context the beginner readers between the age group of six-eight) practise reading through topics close to their interest. From this respect the present examination paid attention to the favourite reading and the attributes of the animated films of students between the age group of six-eight so as to reveal the favourite stories of the beginner readers. The examination has analysed the favourite types of reading and animated films, the categories and motifs of the favourite reading topics and animated film topics and the types of heroes of favourite reading and the animated films of students between the age of six-eight from the point of view of reading and animated films. Altogether 267 students took part in the examination, who were interviewed individually with the help of semi-structured interviews. The study presents the answers given in the form of empirical data analysis. With the help of the results we can get, or create those stories for the students whose heroes, motifs of the plot are identical with their field of interest.

Keywords: reading, interest, topic, motifs, heroes, age group between six-eight

PÉTERFI Rita

Országos Pedagógiai

Könyvtár és Múzeum

ORCID: 0000-0002-7708-6493

peterfi.rita@gmail.com

Változások a felnőttek olvasási szokásaiban fél évszázad távlatában¹

Már több mint ötven év telt el azóta, hogy Magyarországon lezajlott az első országos reprezentatív kutatás, amely a felnőtt lakosság olvasási szokásai mellett a könyvtárhasználati szokásokat is feltérképezte. Jelen írásban arra vállalkoztunk, hogy a legutóbbi, 2019-es adatfelvétel egy szeletét, az olvasási aktivitás változásait vegyük górcső alá. Emellett egymás mellé tettük az 1964 és 2019 közötti vizsgálatok legolvasottabb szerzőire vonatkozó listáit. Most már hagyományosnak tekinthetjük, hogy az országos listát összevetettük egy kisvárosi könyvtár éves kölcsönzési adataival.

Az utóbbi évtized egyik legjelentősebb közkönyvtári fejlesztése az a Könyvtárellátási Szolgáltató Rendszer (KSZR), amelynek segítségével sokakhoz jut el a könyv és a könyvtári szolgáltatások széles köre. Írásunkban feltesszük a kérdést, vajon lehet-e hatása ennek az országosan működtetett ellátórendszernek a legfrissebb adatokra.

Kulcsszavak: olvasási szokások, olvasási aktivitás, könyvtárhasználat, legolvasottabb szerzők

Bevezetés

Egyedülálló év a magyar olvasáskutatás történetében a 2019-es esztendő. Ugyanis azt megelőzően gyakran egy-másfél évtized telt el két adatfelvétel között. Így volt ez az 1964-es, az 1985-ös és 2000-es években, valamint a 2017-es vizsgálat esetén. Egyetlen alkalom volt, amikor öt év különbséggel volt mód arra, hogy a kutatók rögzítsék a két adatfelvétel közti időszak változásait: ez 2005-ben történt, amikor az Országos Széchényi Könyvtár a TÁRKI-val közös országos felnőtt kutatására sor került.

Joggal kérdezhetik a téma iránt érdeklődők, hogy miért éppen az ezekből a vizsgálatokból származó adatokat tesszük egymás mellé, hiszen kisebb-nagyobb egyéb kutatások a köztes időszakban is zajlottak. A kutatómódszertan alapvetése, hogy csupán olyan adatok hasonlíthatók össze, amely adatokhoz azonos módon megfogalmazott kérdésekből jutottak hozzá.

Változások a könyvtári ellátás terén

Régóta tudjuk, hogy számos tényezőnek kell együtt lennie ahhoz, hogy az olvasni szerető és olvasni kívánó ember hozzájuthasson a számára érdekes kötetekhez, olvasnivalóhoz. Kell ehhez, hogy legyen számára elérhető közelségben könyvesbolt, újságárus, könyvtár. Sajnálatos tény, hogy az utóbbi években a nagyvárosokban is, de kisebb városokban még

¹ A tanulmány a Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek című, EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016. azonosítószámú pályázati konstrukció keretében megvalósuló, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt keretében készült.

nagyobb számban egymás után zártak be a könyvesboltok. Ezeket a helyeket nem pótolják a szupemarketekben kialakított könyves szigetek, ahol igen csekély kínálattal, csak a nagy mennyiségben eladható bestsellereknek, a nagy marketinggel megtámogatott könyveknek van esélyük a polcra, vagyis inkább a könyvszigetre kerülésre. Az így kialakult – lassan már évtizedben mérhető – helyzetben különös jelentőséggel bírnak a könyvtárak.

Mielőtt a 2019-es „Az én könyvtáram” projekt keretében lezajlott kutatás adatait górcső alá vennénk, essék néhány szó arról a hazai könyvtári rendszert érintő változásról, amely az utóbbi évtized egyik jelentős, sokak életminőségére hatást gyakorló történése volt: a kistéleplési ellátást érintő fejlesztésről. Az, hogy a legkisebb magyarországi településre is eljut könyvtári szolgáltatás, az a 2013 óta rendszerszinten működtetett Könyvtárellátási Szolgáltatási Rendszernek (a KSZR-nek) köszönhető². Mára már a kétezret is bőven meghaladja azoknak a kistélepléseknek a száma, amelyek élnek ezzel a lehetőséggel. A jogszabály kínálta opció azoknak az önkormányzatoknak nyújt valódi segítséget, amelyek a megállapodás rájuk eső részét, a helyiséget és az alkalmazottat ugyan biztosítani tudják, de gondot okoz számukra a gyűjtemény gyarapítása, a rendezvények szervezése, a terek felújítása, berendezése vagy a különféle továbbképzések, tanfolyamok szervezése. Ennek a rendszernek hangsúlyos elemét képezi a könyvbeszerzés, amely sok település esetében megoldhatatlan kihívás elé állítaná az önkormányzatot. A rendszer valós működését jól bizonyítja, hogy az évi négy alkalommal garantáltan megérkező új könyv, amely naprakészen tudja szolgáltatni a kortárs és klasszikus, hazai és külföldi irodalom legjavát, nemcsak hogy eljut ezekbe a kis könyvtárakba, de nem ró feldolgozási terheket az ott dolgozó könyvtári alkalmazottak számára. Ennek oka, hogy úgynevezett „polcra kész” állapotban, feldolgozott formában kerül be a könyv ezekbe a gyűjteményekbe. A felnőttek számára kínált szép- és szakirodalom mellett a gyerekkönyvtári részek is igen széles kínálattal várják a legkisebbektől a kamaszokig a látogatókat. Ugyanúgy polcon vannak a kedvelt hazai kortársak szépirodalmi alkotásai, mint az ismeretterjesztő irodalom. Ráadásul a rendszer alkalmas rá, és valóban biztosítja is az ezen szerzőkkel való személyes találkozás lehetőségét, legyen szó irodalmi foglalkozásról, felolvasóestről vagy író-olvasó találkozóról. Semmihez nem hasonlítható élményhez jut az az olvasó, aki nem hagyja ki ezeket a személyes találkozásra, eszmecserére és dedikálásra alkalmas lehetőségeket. Azt is tudjuk, milyen ösztönzőleg hatnak a könyvvásárlási kedvre a személyes élmények. És biztatnánk is azokat, akik megtehetik, hogy mind a saját maguk számára, mind gyermekeiknek vásároljanak könyveket, vegyék körül magukat olvasnivalóval. Gyerekek esetében különösen alkalmas hely az előválogatásra a könyvtár. A gyerekeknek sokféle szövegtípussal, a témák, szerzők, stílusok és korok szerteágazó kínálatával kell találkozniuk ahhoz, hogy kialakuljon az olvasói ízlésük, hogy rátaláljanak a kedvenceikre. És ha megvannak a kedvenc szerzők, sorozatok, történetek, mesehősök, akkor azokból már érdemes saját példányt vásárolni, hogy időről időre vissza lehessen térni hozzájuk.

Nagy lehetősége a magyar könyvtári rendszernek a KSZR. Soha nem látott módon biztosítja a hátrányos helyzetű kistéleplések számára is az információhoz való hozzáférést akkor, amikor nem egy esetben a könyvtárak jelentik az utolsó működő intézményt ezen a településeken. A Könyvtárellátási Szolgáltatási Rendszer mellett számos könyvki-

---

² Lásd: a 39/2013. (V. 31.) EMMI-rendeletet, amely a Könyvtárellátási Szolgáltató Rendszer működését írja le. Eszerint a megyei hatókörű városi könyvtár és az illetékességi területén lévő, 5000 főnél kisebb lakosságszámú település önkormányzata között köthető megállapodás. Ez segítséget jelent azoknak az önkormányzatoknak, amelyek egyébként nem vagy csak nehezebben, alacsonyabb színvonalon tudnának eleget tenni törvényi kötelezettségüknek, a könyvtári ellátás biztosításában.

adó és magánszemély működtet olyan olvasói közösséget, levelező játékot, vezet blogot és könyvklubot, amelyek mindegyike olvasásösztönző jelentőséggel bír. Az esetek zömében ezek nem arénányi tömegeket mozgósító események, programok, azonban ha az ország számos pontján apró közösségekben képesek az embereket – felnőtteket és gyerekeket – megmozgatni, összedadva már jelentős mértékűvé válhatnak.

Láttuk, hogy a lassan másfél évtizeddel ezelőtt lezajlott, egy évet felölelő Nagy Könyv akció képes volt a társadalom legkülönbözőbb rétegeit mozgósítani, az olvasási kedvet feléleszteni és ébren tartani. Külföldi példák sora számol be hasonló akciókról, legyen szó Franciaországról, Ausztriáról vagy Finnországról (Bartos 2009). Ezek a kampányok változatos eszköztárral teszik a mindennapok részévé az olvasást. A kampányok alkalmasak arra, hogy a közbeszéd tárgyává tegyék az olvasással kapcsolatos élményeket, hogy összehozzák az embereket, hogy közösséget formáljanak.

Különösen fiatalok esetében igaz, hogy egy-egy olvasmány sajtós világa képes rabul ejteni, rajongói klubokba szervezni őket. Előbb csak olvasásra, majd akár a történet tovább- vagy átírására sarkallni őket, megosztva egymással az élményt, a gondolatokat. A világ számos pontján működnek Harry Potter- vagy Gyűrűk Ura-klubok, de népes rajongói tábora és klubjai vannak például Jane Austennak is, hogy csak néhányat említsünk a művek és szerzők sorából.

S ha a pozitív elmozdulások mögött álló okokat kutatjuk, nem hagyhatjuk szó nélkül az utóbbi három év legjelentősebb könyvtári kezdeményezését, „Az én könyvtáram” címet viselő projektet. Az utóbbi évtized legnagyobb, az ország minden megyéjébe, a legkisebb településéig is eljutó projekt lehetőséget kínált a könyvtáraknak, hogy központi szakmai támogatás mellett fejlesszék tovább és mutassák be saját programjaikat. Ezek az iskola és a könyvtár közös tevékenységére építve élményt adó módon szólnak az olvasásról, a könyvről és a könyvtárról, tudnak újat mondani az óvodásoktól a középiskolásokig a gyerekeknek és fiataloknak. Nem dúskálunk úgy a javakban, időben, pénzben, munkaerőben és energiában, hogy megengedhetnénk magunknak, hogy minden könyvtár saját maga hozzon létre a nulláról indulva különféle programokat saját közönsége számára. Nem kell szégyellnünk tanulni egymástól. A máshol, mások által kifejlesztett programok, amelyek ebben az esetben programsorozatok, alkalmasak arra, hogy ki-ki a saját könyvtára és közönsége számára adaptálja azokat. Nem szándékolt következménye a projektnek, hogy az ország egymástól távol eső pontjain élő és dolgozó könyvtárosai-ból jöttek létre alkotó közösségek, szakmai csoportosulások.

A kidolgozott kilencven program alkalmas arra, hogy a négy fejlesztési irány (a digitális írástudás, az olvasásfejlesztés, a szövegértés-fejlesztés, valamint a könyvtárhasználat és információkeresés³) terén kínáljon kitalált és kipróbált foglalkozásterveket a könyvtárosok számára. Szükséges, hogy a közoktatás/köznevelés, vagyis az óvodák és az iskolák számára vonzó hely legyen a könyvtár, olyan intézmény, amely alkalmas azon feladatok támogatására, amelyeket számukra a törvény ír elő. A projekt nem titkolt szándéka, hogy alkalmat teremtsen a könyvtár és az iskola közti együttműködés erősítésére.

A 2019-es kutatás előzményeiről

Az 1964-es kutatás volt az, amely azóta is etalonnak számít a szakmában (Rácz 2010). Ez volt az, amelyet a Könyvtártudományi és Módszertani Központban⁴ folytatott további

³ Az én könyvtáram projekt honapján található a négy szakmai műhely tevékenységét dokumentáló oldal: <http://www.azenkonyvtaram.hu/szakmai-muhelyek;jsessionid=D5A3D9EC47AC59554A1056A5478063C8>

⁴ Lásd: <http://ki2.oszk.hu/kf/2011/01/a-konyvtartudomanyi-es-modszertani-kozpont-tortenete-datumokban-2/>, 1959. január 1. Több mint egyéves előkészítés után az Országos Széchényi Könyvtár 1952-ben létrejött módszertani osztálya, az ún. Módszertani Kabinet Könyvtártudományi és Módszertani Központtá (a továbbiakban:

olvasásszociológiai kutatások megalapozó vizsgálatának tekintünk; ez a vizsgálat Ughy Jenő nevéhez kötődik. Ő volt az, aki személyes kikérdezésen alapuló kérdőíves adatfelvételt végzett a felnőtt falusi lakosság olvasási szokásairól (Ughy 1965). Elképzelései szerint néhány év múltán sor került volna egy ismételt adatfelvételre, amely azonban hirtelen bekövetkezett halála miatt nem valósult meg (Péterfi 2010). A Művelődési Minisztérium kezdeményezésére a nemzeti könyvtár 1968-ban az ELTE egyetemi oktatóját, Széleányi Ivánt kérte fel, fogalmazza meg, hogy a Könyvtártudományi és Módszertani Központ feladatainak középpontjában miféle szociológiai tevékenységnek kell állnia. Az általa ekkor leírt gondolatok voltak aztán azok, amelyek a következő évtizedek munkáját meghatározták. Ezekre az alapokra építve került sor a következő évtizedek vizsgálataira; a 2017-ben és 2019-ben „Az én könyvtáram” projekt keretében lezajlott kutatások is a korábban a KMK-ban zajló munka folytatásának tekinthetők. Ezen vizsgálatok különlegessége nem csupán a már korábban jelzett két év különbséggel lezajlott adatfelvétel tényében rejlik, hanem abban is, hogy a felnőttek mellett a 18 éven aluliakra, azaz a 3–18 éves gyerekekre és fiatalokra is kiterjedt. Korábban soha nem volt rá példa, hogy egy adott időpontban felnőttek és gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásaira vonatkozó adatfelvétel is történjen.

Mind a szakembereket, a könyvtárosokat, pedagógusokat, kutatókat, mind a laikus érdeklődőket elsőként az érdekli, hogy egy adott közösségen belül változott-e az olvasó emberek aránya. Mindannyiunknak vannak erre vonatkozó vélekedéseink, amelyeket a mindennapokból szerzett tapasztalatainkra alapozunk. Ezekre a tapasztalatokra, benyomásokra szert tehetünk a munkánk során, vagy akár utazás közben tett megfigyeléseink, de a másokkal folytatott beszélgetéseink kapcsán is.

Hadd osszak itt meg egy ezzel kapcsolatos személyes történetet. 2005-ben a Könyvtári Intézetben lehetőség nyílt arra, hogy az akkori kulturális tárca finanszírozásának köszönhetően sor kerüljön egy országos, felnőtt-, reprezentatív vizsgálatra, a mára már csak a 2005-ös OSZK-TÁRKI-s vizsgálatként emlegetettre⁵. A feladattal a sok évtizedes múlttal rendelkező, számos vizsgálatot maga mögött tudó, a Kutatási Osztály vezetői feladatait is ellátó Nagy Attilát bízták meg. Ő volt az, aki a lehetőségen osztozva bevont a feladatok ellátásába, a kutatási terv elkészítésétől kezdve a kutatási jelentés megírásáig, az eredmények publikálásáig. Mint minden kutatásban, itt is e folyamat egyik kezdő lépése a hipotézisalkotás, a feltételezések megfogalmazása volt. Éppen a korábban említett saját tapasztalatainkra építve úgy gondoltuk, hogy az ezredfordulón végzett, akkor legutóbbinak számító vizsgálati eredmények számos pontján számíthatunk változásokra az olvasási aktivitást illetően. Azt feltételeztük, hogy lesz változás a két végponton: vagy-

---

KMK) alakult át mint a könyvtártudományi, módszertani, képzési és továbbképzési munka minden könyvtártípusra kiterjedő szakmai központja. Megalakulásával a magyar könyvtárügy központi feladatai megoszlottak a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárosztálya és a KMK között. Az országos operatív irányítás, igazgatás és felügyelet feladatait a Könyvtárosztály végezte, a KMK feladata pedig könyvtárpolitikai, könyvtártudományi, módszertani és oktatási téren bizonyos elméleti, felmérési, kísérleti, szervezési, összehangoló, értékelő, kiadói, tanácsadó, központi gondozó munkák elvégzése és javaslatok kidolgozása a Művelődésügyi Minisztérium és a könyvtárak számára.

1998. január 1.: Hatályba lépett A kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény. – A törvény újrafogalmazta az OSZK feladatait, valamint a könyvtári szakmai feladatok ellátására Könyvtári Intézet létrehozását rendelte el.”

⁵ „...az OSZK Könyvtári Intézet olvasással kapcsolatos kérdéseire hasonlóan bekerültek a TÁRKI 2005 őszi felvett úgynevezett omnibusz – azaz több megrendelő által megfogalmazott egészen különböző kérdéscsoportokat tartalmazó – kérdőívébe. Ennek eredménye, hogy a TÁRKI-vizsgálatban szereplő, általunk megfogalmazott tíz, olvasással összefüggő kérdésen túl a független változók mellett (nem, életkor, iskolázottság, település típus) immár az ITTK tíz számítógép-használati kérdésének adatai is rendelkezésünkre álltak.”

is az egyáltalán nem olvasók táborának növekedése lesz leírható a rendszeres olvasók arányának csökkenése mellett. Tehát mindkét ponton romló tendenciára számítottunk. Ehhez képest amikor az adatfelvételt bonyolító TÁRKI-tól megérkeztek az első eredmények (Nagy–Péterfi 2006), meglepődve tapasztaltuk, hogy csak részben lett igazunk. Persze, szereti az ember, ha azt mondhatja, hogy erre számítottunk, ezt jósltuk, de éppen a kutatómódszertan az, amely megtanítja már a kezdő kutatónak is, hogy éppolyan érvényességgel bír egy hipotézis megerősítése, mint annak cáfolata. Itt a cáfolatról volt szó. Ugyanis bármennyire is azt gondoltuk a mindennapokban szerzett tapasztalatainkra építve, hogy egyre csökken a rendszeresen olvasók tábora, a két kutatás közt eltelt öt év ékes bizonyítékul szolgált arra, hogy megfordult a folyamat, és néhány százalékos javulás – 12%-ról 16%-ra való emelkedés – történt. Be kell, hogy valljam, örültünk az eredményeknek. Azt gondoltuk, valami mégis történt, amihez a magunk módján mi is hozzájárulhattunk. Ennyit egy kutatás háttérében zajló eseményekről – a személyes érintettség kapcsán.

Az olvasási aktivitásról: akik olvasnak, és akik nem

Térjünk hát vissza eredeti kérdésünkhöz, vagyis ahhoz, hogy az 1964 és 2019 közt eltelt 55 évben a felnőtt lakosság körében miként változott az olvasási aktivitás.

1. számú táblázat: A könyvolvasók arányának alakulása 1964 és 2019 között

	1964	1985	2000	2005	2017	2019
<i>Egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban</i>	41	38	52	60	50	53
<i>1–3 könyvet elolvasott az utóbbi 12 hónapban</i>	36	22	23	8	29	23
<i>Legalább egy könyvet negyedévenként</i>		23	13	16	13	12
<i>Havonta legalább egy könyvet elolvasott</i>	23	17	12	16	7	11
<i>Nincs adat</i>	–	–	–	–	1	1
<i>Összesen</i>	100	100	100	100	100	100

A 2000 és 2019 közti négy adatfelvétel eredményeit vizsgálva láthatjuk, hogy folyamatos ingadozással 50 és 60 százalék közt volt azoknak a felnőtteknek az aránya, akik a nem olvasók közé sorolhatók. Ők azok, akiknek az életében valóban nincs jelen a könyv. Mind a negyedévente, mind az ennél ritkábban olvasók aránya az évtizedek során folyamatos ingadozást mutat.

Várakozással tekintettünk a legfrissebb adatokra, éppen a két adatfelvétel – 2017 és 2019 – között eltelt idő miatt. Az olvasási aktivitás másik végpontján található rendszeres olvasói tábornál némi gyarapodás tapasztalható. Az eltelt két év alatt 7 százalékról 11-re emelkedett az az olvasói kör, ahová a havonta egy könyvet elolvasókat soroljuk. Ez az a bizonyos olvasói elit, akikről tudható, hogy mindennapjaik részét képezi ez a tevékenység. Tehát a 2005 és 2017 közti években elvesztett rendszeres olvasók száma ismét gyarapodni látszik, mintha ismét egyre többen lennének. Szeretnénk hinni, hogy van

hatása azoknak a kampányoknak, projekteknek, kezdeményezéseknek, amelyek az olvasást tűzik zászlajukra.

A legolvasottabb szerzőkről

A legolvasottabb szerzők listái mindig kiváló lenyomatát adják a kornak, az aktuális divatnak, a könyvpiaci kínálatnak. Ha a hazai és külföldi szerzők toplistákon való megjelenését vizsgáljuk, látható, hogy az 1964-es legkedveltebb szerzői listán szereplő tíz alkotó fele magyar. Olyanokról van szó, mint: Jókai Mór, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond, Mikszáth Kálmán és Móra Ferenc. Nem véletlenül tartjuk számon őket klasszikusaink között, hiszen alkotásaikkal mindannyian koruk legnagyobbjai között voltak.

Az 1964 és 2005 közötti négy évtized tízes toplistáin egyetlen olyan szerző található, aki mind a négy adatfelvételi időpontban képes volt listára kerülni, nem is akárhogyan. Három alkalommal dobogós helyre jutott, de még az ezredfordulón is csak a 4. helyre csúszott le. És ez a szerző nem más, mint Jókai Mór. Ő azon kevesek egyike, akivel több évtizeden keresztül minden hazai iskolában találkoztak a diákok, ugyanis A kőszívű ember fiai a hetedik osztályosok jellemző kötelező olvasmányaként volt jelen a tananyagban. Jókai neve és regénye több nemzedék számára jelentett közös pontot az olvasmányok sorában.

Számos, a kötelező olvasmányokkal foglalkozó konferencián, szakmai napon volt téma Jókai és az ő 20. század végi és 21. század eleji kötelező olvasmányként való megjelenése. Gyakorló pedagógusok rendszeresen beszámolnak róla, hogy Jókait olvastatni ma már igen nehéz; vannak osztályok, ahol alig találni olyan diákot, aki teljesíti az olvasási feladatot. Akadnak, akiknek csak a filmes változatról van saját élményük. Sok iskolában a magyarórán közösen nézi meg az osztály a filmet, és ez alapján dolgozzák fel a művet. (A téma szakirodalma igen gazdag, néhány ezek közül a lábjegyzetben megtalálható.)⁶

Az évtizedek során a magyar szerzők ingadozó számban, de többnyire legalább fele-fele arányban jelen voltak a legolvasottabb szerzők listáin. Voltak évek – ilyen például az 1985-ös és a 2005-ös –, amikor magyar alkotók uralták a listákat. Ezen adatfelvételi pillanatokban a tizből nyolc szerző hazai volt. Érdeemes megnézni a számok változása mellett a szerzői összetételt. Olyan nevek jelentek meg a listákon, mint Rejtő Jenő, Wass Albert, Dallos Sándor vagy Márai Sándor. Márai műveit csak megkésve ismerhette meg a magyar közönség, hiszen az író – politikai okok miatt – nem járult hozzá művei magyarországi megjelenéséhez. Erre csak halála után, a politikai helyzet változásakor került sor. Életműve annak teljességében csak 1990-től látott itthon is napvilágot.

Térjünk vissza a legolvasottabb szerzők listáihoz. Ahogy telnek az évek, úgy veszik át egyre nagyobb számban a klasszikusok helyét a kortársak: Lőrincz L. László, Moldova György, Kertész Imre. Ez utóbbi munkássága akkor vált a szélesebb olvasóközönség számára is igazán ismertté, amikor Sorstalanság című regényével 2002-ben Irodalmi Nobel-díjat kapott. Mindezidáig ő az egyetlen magyar szerző, akit e kitüntetéssel jutalmaztak.

⁶ A kötelező olvasmányok témájával rendszeresen foglalkozik a Magyar tanárok Egyesülete. Legutóbb 2018. május 31-én a Magyar Tudományos Akadémián szerveztek konferenciát. A programot és az előadásokat lásd: <https://magyartanarok.wordpress.com/category/kotelezo-olvasmanyok/page/2/>

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) a Könyvtárostánárok Egyesületével (KTE) közösen 2009. március 28-i „Kötelező, közös, kölcsönös olvasmány – Hagyomány és megújulás az iskolai olvasmányok kánonjában” címmel tartotta konferenciáját. Lásd: <http://www.ktep.hu/TSZN2009>. Az előadások írott változata itt található: https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=49774

Idővel aztán a listákon megjelentek azok a szerzők is, akiknek nem minden esetben volt fő tevékenysége az írás. Közéjük tartozik például Zalatnay Sarolta táncdalénekes vagy Vujity Tvrtko televíziós újságíró.

Az ezredforduló érdekes jelensége volt Vavyan Fable feltűnése, aki több mint félszáz regényével jelent meg a könyvpiacra, hihetetlen népszerűségnek örvendő. Olvasóinak egy jelentős része feltehetően nem is tudta, hogy az idegen hangzású név mögött magyar szerző, Molnár Éva rejtőzik.

1. számú táblázat: A legolvasottabb szerzők listái

	1964	1985	2000	2005
1.	Jókai Mór	Szilvási Lajos	Steel, Danielle	Brown, Dan
2.	Gárdonyi Géza	Jókai Mór	Cook, Robin	Steel, Danielle
3.	Móricz Zsigmond	Dumas, Alexandre	Lőrincz L. László	Jókai Mór
4.	Mikszáth Kálmán	Berkesi András	Jókai Mór	Wass Albert
5.	Victor, Hugo	Merle, Robert	Moldova György	Rejtő Jenő
6.	Verne, Jules	Zalatnay Sarolta	Smith, Wilbur	Moldova György
7.	Cronin, A. J.	Zilahy Lajos	Fable, Vavyan	Tvrtko, Vujity
8.	Móra Ferenc	Móricz Zsigmond	Courths-Mahler, Hedwig	Lőrincz L. László
9.	Twain, Mark	Rejtő Jenő	Dallos Sándor	Kertész Imre
10.	Tolsztoj, Lev	Szabó László	King, Stephen	Márai Sándor

És lássuk, hogy a 2017 és 2019 közti igen rövidke időszakban történt-e változás ezen a listákon. Szembeötlő, hogy 2017-es az az év, amikor Jókai már nem volt jelen a legolvasottabbak tíz szerző között, ami 2019-re nézve is igaz. A kezdő 1964-es évhez hasonlóan 2017-ben is a szerzők fele-fele arányban magyarok, illetve külföldiek. Mint ahogy azt Gereben Ferenc az ezredfordulón megírta, elindult az olvasmányok terén az amerikanizálódás (Gereben 2001). Ennek ékes bizonyítéka az alábbi négy lista mindegyikén jelen lévő Danielle Steel. A csaknem másfélszáz kötetes szerző elsősorban felnőtteknek írt regényeivel vált ismertté, amelyek egy részét meg is filmesítették, de gyerekek számára is számos könyvet írt. Kötetei több polcot is elfoglalnak a könyvtárakban. Aki egyszer rákapott Danielle Steel történeteire, stílusára, az hosszú időre talált magának olvasnivalót. Ugyanez a helyzet állt elő a Nora Roberts-rajongókkal, ugyanis az író szintén százas nagyságrendű művet tudhat maga mögött (Péterfi 2012)⁷.

Nem az Egyesült Államokban, de angol nyelvterületen alkot a nagy népszerűségnek örvendő író szerző, Ken Follett, aki történelmi kalandregényeket és napjainkban játszódó krimiket ír. Neki is, mint Nora Robertsnek, százmillió fölötti példányban jelentek meg a könyvei.

⁷ „Nora Roberts a 2010-es lista élén áll, neki lassan húsz éve jelent meg első könyve. Az 1993-ban napvilágot látott regényt további 130 követte, ezek a művek hol saját neve alatt, hol álnéven (J. D. Robb) kerültek a könyvesboltokba. A romantikus irodalom nagyjaként számon tartott, az ezredfordulóra már igen közismert szerzőnek – bizonyos híradások szerint – százmillió példányban keltek el könyvei szerte a világban. Míg saját neve alatt kalandos, fordulatokban, izgalmakban bővelkedő szerelmi történeteket vet papírra, addig álnév alatt krimiket ír: összesen öt-hat regényt évente. Nora Roberts népszerűségét is növelte, hogy több történetét filmre vitték.

Az előző évek publikációihoz hasonlóan most is bemutatjuk, hogy egy kisvárosi könyvtár éves kölcsönzési toplistáján miféle sorrend alakul ki. Az olvasáskutatás több évtizedes tapasztalatai alapján elmondhatjuk, hogy az országos átlagot a kisvárosok hozzák. Hogy ez mit jelent a gyakorlatban? Az olvasási szokások terén megfigyelhető, hogy míg a főváros, illetve a megyeszékhelyek felfelé húznak, addig a másik irányban is jelen van ez a folyamat, csak éppen ellenkező előjellel. A szakemberek vizsgálódásaik során azt tapasztalták, hogy a kisvárosok eredményei nagyrészt összecsengtek az országos szinten tapasztaltakkal, az országos átlaggal. Így azon alkalmakkor, mikor egy-egy országos vizsgálat lefolytatásához nem állt rendelkezésre a szükséges keret, kisvárosokat választottak a kutatás helyszínének. Lásd: Nagy Attila kisvárosi középiskolai diákok olvasási szokásait feltérképező kutatását (Nagy 2003).

Ezen okok miatt az adatfelvételek alkalmával a Szentendrén működő Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtárból is lekértük a könyvtár adott évének kölcsönzési adatait, a szerzők és a művek százas listáját⁸. Az integrált könyvtári rendszerek, amelyek a könyvtári folyamatok széles köréből gyűjtik és tartják nyilván az adatokat, alkalmasak arra, hogy például a forgalomra, a kölcsönzésre vonatkozó listákkal segítsék a könyvtári munkaszervezést, gyarapítást, apasztást vagy a rendezvényszervezést.

2. számú táblázat: A leggyakrabban olvasott szerzők

	Országos adatok		Megyei adatok (Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár, Szentendre)	
	2017	2019	2017	2019
1.	Steel, Danielle	Steel, Danielle	Roberts, Nora	Christie, Agatha
2.	Lőrincz L. László	Lőrincz L. László	Christie, Agatha	Roberts, Nora
3.	King, Stephen	Rejtő Jenő	Child, Lee	Child, Lee
4.	Rejtő Jenő	Rowling, J. K.	Chesney, Marion	Nesbo, Jo
5.	Christie, Agatha	Müller Péter	Fábián Janka	Szabó Magda
6.	Jókai Mór	Christie, Agatha	Szabó Magda	Follett, Ken
7.	Szabó Magda	George R. R. Martin	Nesbo, Jo	Steel, Danielle
8.	Rowling, J. K.	Robert Merle	Follett, Ken	Márai Sándor
9.	Follett, Ken	King, Stephen	Fejős Éva	Chesney, Marion
10.	Gárdonyi Géza	Fejős Éva	Steel, Danielle	Fábián Janka

Már 2017-ben is azt tapasztaltuk, hogy erős párhuzamosságok mutatkoznak az országos tízes lista és a szentendrei felnőtt részleg kölcsönzési adatai között. Olyannyira, hogy hat szerző mindkét listán szerepel: Danielle Steel, Lőrincz L. László, Stephen King, Rejtő Jenő, Agatha Christie és J. K. Rowling. 2019-ben ez az egybeesés a tízből hét szerzőt érint.

Persze ehhez az is szükséges, hogy a könyvtárak megfelelő költségvetéssel rendelkezzenek ahhoz, hogy naprakészen tudják polcon tartani a legfrissebb könyvtermést, azt, ami iránt mindig igen nagy érdeklődés mutatkozik. Mivel jó néhány évig én magam is

⁸ Köszönet Bétéri Nórának, a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár munkatársának, aki a Szikla integrált könyvtári rendszerből az adatokat kinyerte, és a listákat előállította.

munkatársa voltam a Pest Megyei Könyvtárnak, és a megyei ellátás, vagy más néven a hálózati/módszertani osztály vezetői feladatait láttam el, közelről ismerem a beszerzési, gyarapítási folyamatot és lehetőségeket. És ezen a területen – talán a többi megyei könyvtár nevében is mondhatom – a megyei könyvtárak jó helyzetben vannak. Rendelkezésükre áll az a keret, amelyből beszerezhetik mindazt az irodalmat, amely gyűjtőkörükbe tartozik, s ami igényként az olvasók részéről felmerül. Sőt, többes példányok beszerzésének sincs akadálya, ami az olvasói elégedettség szempontjából bír nagy jelentőséggel⁹.

2017 fejleménye, hogy a 2007-ben elhunyt, de még mindig kortárs szerzőnek számító Szabó Magda jelen van az országos listán, s a legutóbbi adatfelvétellel, 2019-re már mind az országos, mind a megyei könyvtári listára felkerült. Könyvei könnyen hozzáférhetőek, számos kiadást megérték. Jelen pillanatban is művei egész sora megtalálható a könyvesboltokban, s a nemrégiben elindult, a főváros frekventált pontjain felállított könyvautomatákból is vásárolható Szabó Magda-regény. Azon túl, hogy számos iskolában az Abigél felkerült a kötelező olvasmányok listájára, a televízió is rendszeresen tűzi műsorára az 1977-ban először bemutatott négyrészes filmsorozatot.

Az Angliában élő és alkotó J. K. Rowling az, aki az ezredforduló körüli években – egész pontosan 1997-ben – robbant be az ifjúságikönyv-piacra regényfolyamával, a Harry Potterrel. A nyolc (hét plusz egy) kötetből álló sorozat 78 nyelven már több mint 450 millió példányban jelent meg szerte a világban. Érdekes, hogy csak a 2017-es listán jelenik meg Rowling neve, miközben tudható, hogy regényei jó ideje soha nem látott kedveltségnek örvendenek. Ennek oka, hogy külön lista készül a gyerekek és külön a felnőttek által leggyakrabban kölcsönzött és olvasott szerzőkről. Rowling az említett években a gyerekek listáin szerepel nagy említésszám mellett. Itt viszont a felnőttekre vonatkozó adatokat láthatjuk, és bár található példány a felnőtt részlegen is, nagyobb példányszámban a gyerekkönyvtári részlegről kölcsönözhető. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a gyerekek kölcsönzési listáján még mind a mai napig a 9. helyen áll Rowling.

Végezetül álljon itt a szentendrei könyvtár 2019-es felnőtt részlegének kölcsönzési listája, amelyet a kölcsönzött példányszámokkal egészítettünk ki. Érdemes egy pillantást vetnünk a táblázat eme oszlopára. Jól látható, amit korábbi kutatásaink során már tapasztaltunk: azoknak a szerzőknek van esélyük a listára kerülésre, akik sorozatokat írnak. (Ez a megállapítás egyébként egyaránt igaz a felnőtt- és a gyerekrészleg szerzőire is.) Jól látható, hogy sokszázas kölcsönzési számokról beszélünk.

3. számú táblázat: A kölcsönzések számának alakulása 2019-ben a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtárban

SORSZÁM	SZERZŐ	KÖLCSÖNZÉSEK SZÁMA
1.	Christie, Agatha	520
2.	Roberts, Nora	419
3.	Child, Lee	288

⁹ Néhány évvel ezelőtt kísérletbe kezdtünk, amely a kurrens irodalom nagyobb példányszámban történő vásárlására irányult. Azt tapasztaltuk, hogy minden évnek megvan az a néhány műve, amelyekre hónapokat hajlandók várni az olvasók, amelyeknél hosszú várólisták alakulnak ki. A megyei könyvtár gyarapításért felelős könyvtárosa számba vette, hogy éves szinten hány ilyen szempontból érintett könyvről is van szó. Mi magunk is meglepődtünk, hogy nem többről, mint 10-15 címről beszélünk. Tehát ha a szokásos 2-3 példány helyett ezekből a könyvekből akár öt-hatot is beszerzünk, jelentős mértékben csökkenthetjük a várakozási időt, és ezzel növelhetjük az elégedettségi szintet. És a bekerülési költség nem annyival több, mint amennyi a nyereség az olvasói elégedettség terén.

4.	Nesbo, Jo	283
5.	Szabó Magda	256
6.	Follett, Ken	197
7.	Steel, Danielle	194
8.	Márai Sándor	185
9.	Chesney, Marion	174
10.	Fábián Janka	163
11.	Moyes, Jojo	160
12.	Grisham, John	154
13.	Baldacci, David	148
14.	Fforde, Katie	143
15.	Benkő László	136
16.	Berry, Steve	135
17.	Fejős Éva	132
18.	King, Stephen	126
19.	Sparks, Nicholas	126
20.	Böszörményi Gyula	125

Összefoglalás

„Az én könyvtáram” projekt keretében egyedülálló módon két év különbséggel került sor országos reprezentatív adatfelvételre, felnőtt- és gyerekvizsgálatra, amely az olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásokat térképezte fel¹⁰.

Bármilyen kutatásra kerüljön is sor, mindig felmerül a kérdés annak hasznosságát illetően. Bár érdekesek lehetnek az adatok, esetleg elcsodálkozhat a téma iránt érdeklődő a változásokat, az elmozdulásokat látva, de ha csak ennyi történik, nem lehetünk elégedettek. Minden esetben akkor érezhetjük úgy, hogy volt értelme egy kutatást végigvinni, vagyis a probléma megfogalmazásának első lépésétől a kutatási eredmények összegzéséig, a publikálásig eljutni, ha az olvasó reflektál az eredményekre, ha következtetéseket von le a saját munkájára vonatkozóan. Ha felmerül benne a kérdés: „Hogyan kell ezután másképp végezni a munkám, mint ahogy eddig tettem?”. Minden kutatás annyit ér, amennyi abból hasznosul, amennyi hatást képes kiváltani.

A magyarországi olvasáskutatás több mint fél évszázados múltra visszatekintve elmondhatja, hogy az eddigi vizsgálatok kapcsán képes volt megmozgatni saját szakmájának tagjait, a könyvtárosokat, de szolgálni tudott olyan eredményekkel, amelyek érdeklődésre tartottak számot a pedagógustársadalom és a laikus közönség köreiben is.

Reméljük, hogy kollégáink is elmélyednek a vizsgálati eredményekben, végiggondolják gyarapítási politikájukat, és ha szükséges, változtatnak rajta, hogy a könyvtári programok, foglalkozások, fejlesztések előtt számba veszik, hogy miféle olvasói elvárásoknak

¹⁰ A 2017-es adatfelvétel eredményeit bemutató tanulmányok hozzáférhetők online és nyomtatott változatban is. Lásd Gombos 2019, Péterfi 2019, Tóth 2019a, Tóth 2019b

kell megfelelniük. Reméljük, hogy a projekt kapcsán a rendszeres híradásoknak köszönhetően egyre több szülőben tudatosodott a gondolat, hogy az ő felelősségük senki másra át nem ruházható. Hogy gyermekeik első számú támogatói az olvasáshoz való pozitív viszony kialakításában csak ők lehetnek. Hogy jó, ha tájékozottak az olvasást érintő kérdésekben, hogy hasznos, ha már a legkisebekkel járnak könyvtárba, ha naponta mesélnek nekik, ha vásárolnak nekik könyveket, amennyiben azt megtehetik.

Az itt bemutatott kutatási eredményekkel az volt a célunk, hogy a szakembert a munkájában, az érdeklődő nagyközönséget az olvasással kapcsolatos döntései meghozatalában segíteni, támogatni tudjuk.

Irodalom

- Bartos Éva szerk. (2009): *Az olvasáskultúra fejlesztése*. Budapest: Könyvtári Intézet
- Gereben Ferenc (2001): Olvasáskultúránkról – szociológiai nézőpontból. *Iskolakultúra*, 11(5) 52–55.
- Gombos Péter (2019): A digitális generáció olvasási szokásai – a 2017-es reprezentatív olvasásfelmérés tapasztalatai. In: Barátné Hajdu Ágnes – Béres Judit szerk.: *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. (Módszertani kötetek 2). Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár pp. 149–191.
- Gombos Péter (2009): „Ő, mondd, te mit választanál!” A tanár felelőssége és lehetőségei a kötelező olvasmányok kiválasztásában. *Könyv és Nevelés*, 11(2), 43–48.
- Nagy Attila (2003): *Háttal a jövőnek? Középiszkolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: OSZK–Gondolat.
- Nagy Attila – Péterfi Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat : Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. *Könyvtári Figyelő*, 52(1), 31–44.
- Péterfi Rita (2019): *Az életünket meghatározó rejtett kulturális összefüggésekről : A felnőttek és az olvasás*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Péterfi Rita (2010): Egy értelmiségi műhely az olvasás szolgálatában : A KMK-ban folyó olvasáskutatás története. *Könyvtári Figyelő*, 56(4), 769–792.
- Péterfi Rita (2012): Mi a helyzet a szabadon választottakkal? A könyvtárba járó középiszkolások és a könyvek. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 21(1), 37–43.
- Péterfi Rita (2009): Mit tudunk az iskolán túli világról? (Amit a 10-12 évesek az iskolai kötelező olvasmányokon kívül a maguk kedvére olvasnak). *Könyv és Nevelés*, 11(2), 1–12.
- Rácz Ágnes (2010): A Könyvtártudományi és Módszertani Központ története dátumokban. *Könyvtári Figyelő*. 56(4), 819–862.
- Szelényi Iván (1967): *Javaslatok a KMK keretében kibontakoztatható szociológiai kutatási tevékenységre*. [kézirat] Budapest
- Tóth Máté (2019): A 3–17 éves korosztály olvasási szokásai : Egy országos reprezentatív felmérés eredményei. In: dr. Béres Judit (szerk.): *A könyvtárhasználat és az információkeresés fejlesztése*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 260–343.
- Tóth Máté (2019): Könyvtárhasználat és információkeresés – egy országos reprezentatív felmérés eredményei In: dr. Béres Judit (szerk.): *A könyvtárhasználat és az információkeresés fejlesztése*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár pp. 203–260.
- Ughy Jenő (1965): *Ezer falusi lakos és a könyv*. Budapest: KMK. 1965. (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ Kiadványai. 11.)

SUMMARY**Changes in adults' reading habits over the past fifty years**

More than fifty years have passed since the first nationwide representative research in Hungary, which mapped the adult population's library usage habits besides their reading habits. The present article undertakes to examine one part of the latest data collection deriving from 2019, the changes in reading activity. Besides this, we have put the lists concerning the most frequently read authors of the researches conducted between 1964 and 2019 side by side. We can consider it to be traditional to compare the national list to the annual borrowing data of a library of a small town.

One of the most important developments of the past decade was the Library Supplier Service System, with the help of which books and a wide range of library services become accessible for several people. We ask the question in our article if this supplier system operated nationally may have an effect on the latest data.

Keywords: reading habits, reading activities, library usage, the most frequently read authors

GOMBOS Péter

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-8172-0557

gombos.peter@ke.hu

CSIMA Melinda

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Pedagógia-Pszichológia Tanszék

ORCID: 0000-0001-8361-6385

A digitális bennszülöttek olvasási kedve, olvasáshoz való viszonya a 2017-es és 2019-es felmérések tükrében¹

Bár nem csupán a szakemberek számára mutatnak érdekes adatokat, mégsem készítenek nagy gyakorisággal reprezentatív olvasásfelmérést Magyarországon. Az ok természetesen prózai: egy-egy ilyen kutatás jelentős erőforrásokat igényel. Az, hogy az elmúlt három évben kétszer is elvégezhattünk ilyen vizsgálatot, már csak ezért is nagy jelentőséggel bír, de más okból is.

Tanulmányunkban nem azt tűztük ki célul, hogy a legutolsó mérés eredményeit minél teljesebben megmutassuk, azokat elemezzük. Mi arra vállalkoztunk, hogy egy speciális területet veszünk górcső alá. A kutatásnak azokat az adatait emeltük ki, amelyek igazolhatták, igazolják azt a feltételezést, hogy a digitális kor gyermekei másképp és mást olvasnak.

Mindenekelőtt szakirodalmi források segítségével írjuk le azt a klasztert, amelyet később aztán a vizsgálat adatai is jellemeznek. Mivel az elmúlt húsz-huszonöt évben 3-5 év különbség is komolyabb eltéréseket jelentett a korosztályok között, csak friss, jórészt 2010 utáni forrásokra támaszkodhattunk.

Az elméleti háttér után röviden leírjuk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár pályázatának keretében zajlott kutatás legfontosabb paramétereit, majd elemezzük az itt nyert adatokat. (Nemegyszer összehasonlítva azokat az ugyanezen projekt során végzett korábbi, illetve mások által elvégzett, ismertetett vizsgálatokkal.)

Mivel nem csupán egy reprezentatív vizsgálat eredményeit szándékoztunk megosztani, írásunkban bemutatunk két, jellemzően 21. századi „jelenséget” is: a könyves közösségi oldalak és a jórészt online megjelenő fanfictionök működését, megjelenését napjaink kultúrájában.

Kulcsszavak: olvasásfelmérés, digitális bennszülöttek, fanfiction

Tanulmányunkban friss hazai felmérések eredményeire – a 2017-es, s még inkább a 2019-es, „Az én könyvtáram” című EFOP-pályázat keretében elvégzett kutatás – és szakirodalmi forrásokra támaszkodva szeretnénk bemutatni a magyar gyermekek, különösen az iskoláskorúak viszonyát az olvasáshoz, a könyvekhez. Ahogy azt a cím is sugallja,

¹ A tanulmány a Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek című, EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016. azonosítószámú pályázati konstrukció keretében megvalósuló, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt keretében készült.

mindezt az „internetgalaxisba” (Castells 2001) született, ott magukat otthon érző fiatalok korábitól jelentősen eltérő szokásainak, adottságainak, igényeinek, elvárásainak bemutatásával tesszük meg.

A téma jelentőségét nem szükséges magyarázni, a digitális kultúrára való áttérés következményeit mindannyiunknak érteni kell, de különösen fontos ez a gyermekeink, illetve az őket nevelők, a velük dolgozók számára (Wolf 2018).

A digitális bennszülöttek megváltozott sajátosságai

2020-ra elértük azt, hogy nem csupán fölösleges leírni, magyarázni Marc Prensky terminusát a „digitális bennszülöttek”-ről (ezt jellemzően nem is teszik már az elmúlt évek szakirodalmi forrásai), de a jelenségek, a sajátosságok is ismerősek lehetnek – még a laikusok számára is... A következőkben leírtak során ezért elsősorban azokra a jellegzetességekre fókuszáltunk, amelyek szorosabban kapcsolódnak a kultúrafogyasztáshoz, illetve az olvasáshoz.

Bár definíciót se nem idéznénk, se nem alkotnánk, egyfajta meghatározásként e generáció tagjaira érvényesnek tekintjük, hogy a virtuális térben immár nem időszakosan, hanem szinte kizárólagosan vannak jelen (Köpeczi-Bócz 2013). Az, hogy az elektronikus kommunikáció térnyerése milyen mértékben megváltoztatta az ember társas viszonyait és kognitív struktúráját, mostanra evidenciának számít (Lehmann 2017). Ráadásul az internetgalaxis még ehhez képest is drámai átalakulást hozott. A változás több területen is megfigyelhető. Egyrészt folyamatosan újabb és újabb médiumok jelennek meg, másrészt ezek sokkal több érzékszervet stimulálnak, mint a korábbiak (Lehmann 2017), ez pedig újabb változásokat generált, generál. Külön figyelmet érdemel az „exaptáció” fogalma. E jelenség meghatározóvá vált a 21. század elején, a legkézenfekvőbb példa a mobiltelefon funkciójának megváltozása (a vonalas telefon „kiváltásától”, vagyis az egymással való beszélgetés eszköztől az internetezésig) (Lehmann 2017).

Érdekes, hogy Manuel Castells már 2001-ben – tehát még a közösségi oldalak „berobbanása” előtt – rámutatott a talán legfontosabb újdonságra: a társas kapcsolatok hálózatos jellegének erősítésére, erősödésére (Castells 2001). Gyorsan hozzátesszük: az nem számított újdonságnak, hogy a társas képességek módosulásai kulturális változásokhoz köthetők, erre a történelem során több alkalommal láthattunk már példát (Lehmann 2017). A hálózatok kapcsán meg kell emlékeznünk egy tipikusan 21. századi fogalomról, lehetőségről, a „crowdsourcing”-ről. Ez laikus, képzetlen – jellemzően internetes felhívással szervezett – munkaerő bevonását jelenti kutatásokba, adatok feldolgozásába. A csillagásztól a Higgs-bozon kereséséig mostanra milliós (!) nagyságrendű önkéntes segíti különböző kutatók munkáját. Jellemző példája ez a hálózatosodás erősségének is: tudniillik, hogy az egyéni teljesítmények nem csupán összeadódnak, annál jóval több lehetőség van e mögött (Lehmann 2017). Ilyen jellegű, jelentőségű, ily módon és céllal szervezett összefogásra korábban nem nagyon volt példa.

A „kiborgműveltség” (Rheingold 2012) azonban nem csupán a kognitív és társas képességek, a hálózatosodás terén hozott változást, de a kultúráról alkotott képünket is módosította. (A „kiborg” terminus itt az emberi és technológiai attribútumok keveredésére utal.) S különösen igaz ez azokra, akik már ebbe a közegbe születtek bele. Mit nevezünk, nevezhetünk kulturális értéknek? Melyek azok a művek, alkotások, amelyek egy közösség tagjai számára elvártan ismertek kellene, hogy legyenek? Mit jelent egyáltalán a „műveltség” fogalma? Ezek a kérdések korábban is feszültségeket okozhattak különböző korosztályok között, de manapság még hangsúlyosabbak lettek, még inkább növelhetik a generációs szakadékot.

Nem véletlenül fogalmazta meg még az egyébként optimista Maryanne Wolf is azt, hogy a digitális kultúra nem csupán a figyelemkoncentrációnkat, a tanulásunkat fenyegeti, de a szépség és az igazság felismerését is (Wolf 2018). Szerinte éppen ezért kulcskérdés, hogy meg tudjuk-e tanítani gyermekeinket a „mélyolvasásra”, amely többek között a kritikai gondolkodás vagy épp a problémamegoldás alapja is (Wolf 2018).

Márpedig a Z generáció tagjaira sok minden jellemző, de az elmélyülés kevésbé. Közben soha nem látott mennyiségű információ megy át az agyukon, azokat kevésbé képesek megszerezni, s így a tanulási, önálló ismeretszerző képességük is gyengébb (Gyarmathy–Kucsák 2012). Elvileg multitasking jellemzi őket, e párhuzamosság mögött azonban felszínesség is van.

Kutatási adatok, eredmények, tapasztalatok

A következőkben elsősorban a legfrissebb, a témában végzett reprezentatív kutatás eredményeire támaszkodunk. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár az EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016-00001 „Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek” pályázati konstrukció keretében, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt részeként kérte fel a Psyma Hungary Kft.-t, hogy végezze el a felmérést – két alkalommal, 2017 és 2019 őszén. (A kutatás szakmai vezetője dr. Tóth Máté volt.) Elsősorban az utóbbi adatsort használjuk, néhol hivatkozva a két évvel korábbi eredményekre is.

Nyilván fontos adat az, hogy a fiatalok mennyi időt töltenek online, mennyire „szipantja be őket” a digitális világ. A 2017-es kutatás után Tóth Máté (2019) helyesen állapította meg, hogy csak akkor nem tűnik nagynak a különbség a gyerekek és a felnőttek között e tekintetben, ha nem nézzük meg pontosabban a korosztályokat. Míg a kisiskolásoknak a harmada, a 10–14 éveseknek már közel a háromnegyede, a 14–17 éveseknek pedig több mint 90%-a napi internetező. A felnőtteknél ugyanakkor – nem meglepő módon – a kor előrehaladtával fordított a tendencia.

„A gyerekek esetében (együtt nézve a 3–17 éves korosztályt) 5,2% jelölte meg azt, hogy 10-20 percnél hosszabb ideig nézi a telefonját. Ez önmagában sem kevés, de a szám nyilván még ijesztőbb, ha figyelembe vesszük, hogy ebben a háromévesek is ott vannak – természetesen javítva az arányt. Másrészt aligha elhanyagolható az a tény, hogy tízéves kor alatt a szülők válaszoltak a gyerekek helyett, így nem azt tudtuk meg, hogy mennyit netezik a gyermek, hanem azt, hogy a szülő szerint mi a helyzet e téren.” (Gombos 2019: 172)

Mivel a két adatfelvétel között mindössze két év telt el, s mert a minta sem volt azonos, többnyire nem vetjük össze egymással az eredményeket a változást keresve, itt azonban talán érdemes kivételt tenni, a különbség ugyanis látványos, s nem tűnik véletlenszerűnek. A korábbiakhoz képest a legaktívabb netezők aránya ugyanis közel duplájára nőtt, majdnem kilenc százalékra. Azoknak az aránya, akik 1-3 óránként lépnek föl a világhálóra, ugyanakkor jelentősen csökkent, 24-ről 14,6%-ra.

Ha a másik szélsőséget nézzük meg, azt látjuk, hogy 2017-ben a megkérdezettek 26,6%-a mondta azt, hogy soha nem használ netet. Ez 2019-re 18%-ra csökkent, ami korántsem életszerűtlen, hihetetlen változást mutat.

Érdemes külön is vizsgálni a korosztályokat az internethasználat terén. A „10-20 percnél hosszabb ideig nézi a telefonját (gyakorlatilag folyamatosan online van)”, kategóriában – érthető módon – nem találunk 3–5 éves gyermeket. A 6–9 éveseknek majdnem 3%-a tartozott ide, a 10–13 éveseknek 8,2%-a, a 14–17 éveseknek pedig 22,4%-a mondta ezt magáról. És ebben nincs már semmi meglepő, napjaink középiskolásainak, egyetemistáinak a többsége nem „fellép” az internetre, hanem permanensen ott van. (Többségük telefonja állandóan aktív internetkapcsolatra van beállítva.) Ezzel pedig az is együtt jár,

hogya a kapott üzeneteket azonnal szeretnék megnézni, s fontosnak érzik az azonnali reagálást is.

Ha megnézzük azt, hogy milyen az életkori eloszlása azoknak, akik naponta vagy naponta többször használják a világhálót a barátokkal való kapcsolattartásra, azt látjuk, hogy már a 6–9 éveseknek is több mint 12%-ára igaz ez, a 10–13 évesek majdnem felére (46,5%), a 14–17 éveseknek pedig több mint háromnegyed részére. E mérésnek nem volt kifejezett célja a közösségi oldalak használatának részletes vizsgálata, de más kutatásból erről is vannak adataink. Ezek szerint a teljes magyar lakosság nagyjából négyötöde egyetlen napot sem hagy ki facebookozás nélkül. „A heavy, tehát intenzív felhasználók körében felülreprezentáltak a nők, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és a 30 év alattiak, míg a light, tehát kevésbé intenzív felhasználóknál a férfiak, a felsőfokú végzettségűek, illetve a harmincasok felé billen a mérleg nyelve.” (MTE 2016)

A megkérdezettek 49%-a kommunikációs céllal, 40% információszerzéshez, 43% szórakozás céljából lép fel a közösségi oldalra (MTE 2016). Ez az általunk vizsgált korosztálynál a 2019-es mérésben némileg másképp mutat, az információszerzés nyilván kevésbé fontos számukra. A 14–17 évesek 13,5%-a napi rendszerességgel használja a netet munkavégzéshez, illetve házi feladat-készítésnél (a 6–9 éveseknél ez 4,9%, a 10–13 éveseknél 11,4%). Meg kell jegyeznünk, hogy e kérdéseknél a válaszadók közül kihagytuk a 3–5 éveseket, látva, tudva, hogy az ő esetükben a kommunikáció, az információszerzés nem lesz ott a motivációs tényezők között. Az ugyanakkor figyelemreméltó adat, hogy az 1-2 óránként okoseszközt használók 6,6%-a (!) 3–5 éves...

Ha azt nézzük meg, hogy van-e korosztályi különbség a világhálót játék céljából felkeresők között, azt tapasztaljuk, hogy a neten napi rendszerességgel játszóknak nagyjából negyede 6–9 éves, 38,4% 10–13 éves, 35,8%-uk középiskolás korú. A 6–9 éves korcsoportban a megkérdezettek valamivel kevesebb mint negyede, a 10–13, illetve 14–17 évesek 17-18%-a mondta azt, hogy soha nem kapcsolódik ki internetes számítógépes játékkal.

Tanulságosnak ígérkezett megnézni az aktív (vagy éppen nagyon is inaktív) internetezők nemek szerinti megoszlását.

A legaktívabb kategóriában („folyamatosan online van”) nincs jelentős különbség, e csoport nagyjából 51%-ában vannak fiúk. Látható – bár korántsem jelentős – különbséget a „naponta többször használja a netet” sorban látunk, itt többen vannak a fiúk, az arányuk 54,4%. A lányok egyetlen kategóriánál vannak többen, az internetet nem használóknál az arányuk 51,6%. Összességében azt mondható, hogy e téren már-már meglepő a kiegyenlítetttség szintje ($\chi^2 = 3,702$; $df = 6$; $p = 0,717$).

Jóval látványosabb a településtípus hatása a nethasználatra ($\chi^2 = 38,556$; $df = 18$; $p = 0,003$). Bár inkább a fővárosban várnánk, hogy felülreprezentált a folyamatosan online lévők száma, e kategóriában az ő arányuk 12,5%, miközben a megyeszékhelyen élőké 16,9%, a városiaké 41,2%, a községekben lakóké pedig 29,4%. A másik végletnél is szignifikáns eltérést látunk. A sohasem netező fiatalok 18,7%-a él a fővárosban, 15% megyeszékhelyen 34,8% városban és 31,5% községekben.

Olvasással kapcsolatos kutatásoknál szinte mindig előkerül a szülők iskolai végzettsége, és szinte minden esetben látjuk is e paraméter jelentőségét. Azt azonban ritkábban nézik meg, hogy az internetezés gyakoriságára van-e hatása például az apa iskolai végzettségének. Az adatok alapján nem úgy tűnik, hogy ez fontos tényező lenne. A legtöbbet internetező gyerekek 12%-ánál az apának legfeljebb nyolc osztály a végzettsége, 11,3%-uknál főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezik szülő. A másik szélsőségnél már látványosabb a különbség. Azoknál, akik nem jelennek meg a világhálón, 10%-ban legfeljebb nyolc osztály az apa végzettsége, 19%-nál főiskola vagy egyetem. Ugyanakkor az anya végzettsége mintha jelentősebb tényező lenne. A folyamatosan netezőknél nem egé-

szén 10%-ánál maximum nyolc osztályt végzett az anya, kicsit több mint 17%-uknál látnunk főiskolai, egyetemi végzettségű anyát. Hasonló a különbség a világhálótól távol maradóknak szüleinél, 13,6%-nak maximum nyolcosztályos, 21,7%-nál diplomás végzettségű az anya.

Ennél mintha egyértelműbb lenne a hatása annak, hogy a megkérdezett gyermekek egy- vagy kétszülős háztartásban élnek-e. Azok a fiatalok, akik egyszülős családban nőnek fel, láthatólag több időt töltenek el a digitális világban. Több mint a tizedük (11,5%-uk) folyamatosan online van, a kétszülős gyermekeknél ez az arány 8,7%.

A korábbi, 2017-ben elvégzett kutatás egyik újdonsága az volt, hogy rákérdeztünk az internethasználattal kapcsolatos szokásokra. Az akkor nyert adatokat arra is fölhasználtuk, hogy összefüggést keressünk a digitális kultúra iránt különböző mértékben elkötelezett gyerekek és az olvasási kedv között. Az eredmények egyértelműek voltak:

„Az internethasználat (telefonhasználat) és az olvasási kedv összefüggése egészen egyértelműen megmutatkozik az eredményekből. Azok közül, akik folyamatosan online vannak, 57,7% egyetlen könyvet sem olvasott el a megelőző egy évben! Ez messze a legmagasabb arány, hiszen a netet egyáltalán nem használók között is »csupán« 44,4% tartozik a nem olvasók kategóriájába. A netre 1-2 óránként ránézők között már jóval kevesebben vannak a nem olvasók, 28,7% válaszolta ezt.

1. táblázat: Az internethasználat és az olvasási kedv összefüggése (2017)

Milyen gyakran szokott internetet (számítógépen, laptopon, táblagépen vagy okostelefonon keresztül) használni:	Elfoglaltságai mellett – a tankönyvön és az iskolai kötelező olvasmányokon kívül – olvas-e könyveket (vagy ha még nem tud olvasni, akkor olvasnak-e fel neki)				
	Egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	1-3 könyvet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	legalább egyet negyedévenként	havonként legalább egy könyvet elolvasott?	nem tudja / nem válaszol
10-20 percenként ránéz (gyakorlatilag folyamatosan online van)	57,7%	24,4%	14,1%	3,8%	0,0%
1-2 óránként	28,7%	41,1%	21,7%	7,0%	1,6%
naponta	28,0%	42,4%	18,6%	8,7%	2,3%
naponta többször	33,5%	33,2%	20,1%	10,5%	2,6%
hetente többször	23,9%	39,8%	22,9%	11,9%	1,5%
hetente egyszer-kétszer	28,3%	26,1%	27,2%	14,1%	4,3%
ennél ritkábban	33,3%	11,1%	0,0%	44,4%	11,1%
nem szokott internetezni	44,4%	22,8%	13,4%	17,1%	2,3%

Érdekes dolgot tapasztalhatunk, ha azt nézzük meg, kik olvasnak sokat a netezők közül.

A havonta legalább egy kötetet befejezők 44,4%-a egy hónapban kevesebb mint egy-két alkalommal lép föl a világhálóra. Akik kicsivel gyakrabban teszik ezt, azoknak pontosan a negyede jelölte meg azt, hogy »elit olvasónak« számítanak (vagyis évi átlagban 12 könyvet olvasnak el). Érdekes még megemlítenünk azokat, akik egyáltalán nem neteznek, mert közöttük – talán meglepetésre – elég sokan, 17,1% tartozik a legaktívabb olvasói csoportba.” (Gombos 2019: 174–175)

A megismételt kutatás számunkra egyik legizgalmasabb kérdése az volt, hogy újra kimutatható lesz-e a két évvel korábban látott összefüggés, esetleg bizonyítható lesz-e a sejtetően tovább romló helyzet, vagyis az, hogy a netfüggők egyre nagyobb része fordul el a könyvkultúrától.

A 2019-es vizsgálat számai nem sokban különböznek az előzőtől, a netfüggés és az olvasási motiváció kapcsolata ezúttal is kirajzolódik, sőt, egyértelműen megmutatkozik az is, hogy negatív irányban van elmozdulás.

2. táblázat: Az internethasználat és az olvasási kedv összefüggése (2017)

	Elfoglaltságai mellett – a tankönyvön és az iskolai kötelező olvasmányokon kívül – olvas-e könyveket (vagy ha még nem tud olvasni, akkor olvasnak-e fel neki)			
	egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	1-3 könyvet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	legalább egyet negyedévenként	havonként legalább egy könyvet elolvasott
10-20 percenként ránéz (gyakorlatilag folyamatosan online van)	62,3%	23,8%	8,5%	5,4%
egy-két óránként	52,6%	22,3%	13,7%	11,4%
naponta többször	47,7%	31,0%	13,4%	8,0%
naponta	47,7%	31,0%	13,4%	8,0%
hetente többször	26,2%	32,4%	24,1%	17,2%
hetente egyszer-kétszer	24,7%	27,3%	18,2%	29,9%
havonta egy-két alkalommal	52,9%	35,3%	5,9%	5,9%
nem szokott internetezni	40,2%	21,2%	12,7%	25,9%

Ahogy a táblázat első sorából kiolvasható, immáron a folyamatosan online lévő fiatalok közel kétharmada nem vesz könyvet a kezébe. Igaz ugyanakkor, hogy a sokat olvasók aránya 3,8-ról 5,4%-ra nőtt közöttük.

Legutóbb is érdekes volt látni azt, hogy a digitális kultúrától távol maradók között meglehetősen nagy arányban vannak kifejezetten sokat olvasók. Akkor ez 17 százalék volt, most már közel 26! Vagyis azoknak, akik saját bevallásuk szerint sohasem lépnek föl a világhálóra, több mint negyede kifejezetten sokszor, gyakran választja a könyvet kikapcsolódásul.

További érdekes részleteket tudhatunk meg, ha tovább bontjuk a 2019-es adatokat, ha külön megnézzük a 9–13, illetve a 14–17 éves korosztályt.

Nézzük először a fiatalabbakat.

3. táblázat: Az internethasználat és az olvasási kedv összefüggése 9–13 éveseknél (2019)

9–13 évesek	Elfoglaltságai mellett – a tankönyvön és az iskolai kötelező olvasmányokon kívül – olvas-e könyveket (vagy ha még nem tud olvasni, akkor olvasnak-e fel neki)			
	egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	1-3 könyvet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	legalább egyet negyedévenként	havonként legalább egy könyvet elolvasott
10-20 percenként ránéz (gyakorlatilag folyamatosan online van)	61,3%	12,9%	16,1%	9,7%
naponta többször	42,6%	29,7%	16,4%	11,3%
naponta	49,0%	32,7%	11,2%	7,1%
hetente többször	14,3%	47,6%	28,6%	9,5%
hetente egyszer-kétszer	10,0%	40,0%	20,0%	30,0%
nem szokott internetezni?	64,3%	14,3%	14,3%	7,1%

Ami feltűnő lehet az előző táblázathoz képest, az az, hogy itt a sohasem internetezők között magasabb a nem olvasók aránya, ugyanakkor lényegesen alacsonyabb a sokat olvasóké is.

Vajon mi a helyzet egy korcsoporttal feljebb?

4. táblázat: Az internethasználat és az olvasási kedv összefüggése 14–17 éveseknél (2019)

14–17 évesek	Elfoglaltságai mellett – a tankönyvön és az iskolai kötelező olvasmányokon kívül – olvas-e könyveket (vagy ha még nem tud olvasni, akkor olvasnak-e fel neki)			
	egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	1-3 könyvet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	legalább egyet negyedévenként	havonként legalább egy könyvet elolvasott
10-20 percenként ránéz (gyakorlatilag folyamatosan online van)	62,5%	26,1%	6,8%	4,5%
naponta többször	53,0%	24,6%	14,8%	7,6%
naponta	56,1%	21,1%	17,5%	5,3%
hetente többször	50,0%	28,6%	21,4%	0,0%
hetente egyszer-kétszer	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%
nem szokott internetezni?	100,0%	0,0%	0,0%	0,0%

Az utolsó három sor százalékos adatai „gyanúsán kerek”, s az utolsó két esetben ennek meglehetősen egyszerű magyarázata van: e korcsoportban a megkérdezett 222 fiatal közül mindössze egy mondta azt, hogy hetente egyszer-kétszer és mindössze kettő

azt, hogy sohasem használ internetet. Egyrészt e sorok eredményeit tehát nem érdemes figyelembe venni, másrészt ez arra is utal, hogy e sorokban a még fiatalabbak között találunk nagyobb elemszámot.

2017-ben nem vizsgáltuk, ezúttal viszont meg tudjuk mutatni, hogy van-e összefüggés a könyvtári tagság és az interneten töltött idő között.

A folyamatosan online lévők 48%-a mondta azt, hogy soha nem volt könyvtári tag, majdnem 17%-uk jelenleg is regisztrálva van egy bibliotékában, valamivel több mint 2%-uk többen is.

Az internetet nem használóknak éppen a háromnegyede nem volt még soha beiratkozva, mintegy ötödük viszont jelenleg is tag, kicsit több mint 2,5%-uk több könyvtárba is jár. Ezek a számok önmagukban nem meglepőek, hiszen régóta tudjuk azt, hogy könyvtárba azok járnak, akiket a kultúra más területei is érdekelnek, így az sem furcsa, hogy aki még az internetre sem lép föl, azok nagyobb része könyvtárba sem megy el. Csakhogy a korábbi táblázatok szerint e klaszterben viszonylag nagy arányban vannak sokat olvasók. Ezek szerint azonban ők más forrásból szerzik be a könyveket.

A két évvel ezelőtti kutatás egyik érdekes eredménye volt az, hogy nyilvánvalóan átalakult a gyerekek, fiatalok könyvívzlése, már ami a műfajokat illeti. Ahogy azt annak idején hosszabban elemeztük is (Gombos 2019), látványos a fantasztikus műfajok (sci-fi, fantasy) előretörése, illetve – nem meglepő módon – a képregény megjelenése mindegyik korosztály olvasói palettáján.

5. táblázat: A 3–17 évesek által olvasott műfajok (2017)

	3–5 évesek	6–9 évesek	10–13 évesek	14–17 évesek	Összesen
1. mesék, meseregények	82,86%	76,66%	32,51%	8,50%	47,27%
2. versek, gyermekversek	58,42%	41,03%	13,65%	8,52%	28,00%
3. kalandregények	0,72%	13,27%	41,44%	44,53%	27,07%
4. szórakoztató regények	3,21%	14,99%	37,72%	41,85%	26,25%
5. képeskönyvek, lapozók	60,00%	37,99%	12,16%	0,00%	24,77%
6. mondókák (ringatók, ölbeli játékok)	53,76%	30,96%	7,69%	0,00%	20,47%
7. képregények	11,83%	22,85%	24,07%	19,71%	20,27%
8. tudományos, ismeretterjesztő művek	2,51%	10,81%	26,98%	30,83%	19,11%
9. fantasy	0,00%	6,88%	24,32%	32,60%	17,33%
10. klasszikus regények	1,08%	4,41%	19,06%	32,85%	15,51%
11. tini (szerelmes, romantikus regények)	0,00%	4,67%	20,60%	29,93%	15,00%
12. találós kérdések	13,57%	19,41%	14,64%	7,52%	13,78%
13. történelmi regények	0,36%	3,69%	17,87%	27,01%	13,26%
14. sport	0,00%	7,11%	17,62%	18,93%	11,85%
15. sci-fi	0,00%	2,21%	13,90%	22,38%	10,47%
16. hobbi	0,72%	3,44%	13,15%	16,55%	9,13%
17. krimik	0,00%	1,72%	6,70%	19,71%	7,67%
18. vámpírregények	0,00%	1,47%	7,18%	14,11%	6,20%
19. horror	0,00%	0,98%	3,47%	10,19%	3,99%
20. egyéb	2,14%	1,47%	1,73%	2,67%	2,00%

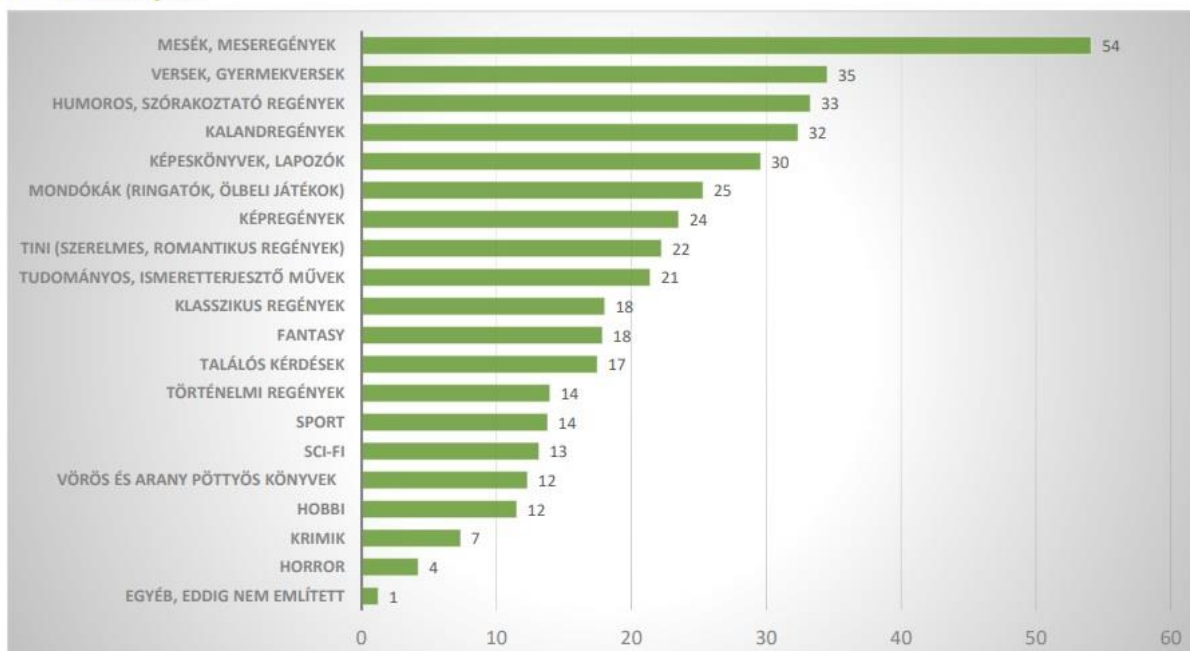
2019-ben ehhez képest alig látunk változást, szignifikáns eltérés nincs is. De ez a terület nem is változik ilyen gyorsan, s ez esetben a kétszeri, két éven belüli mérés inkább

arra volt jó, hogy az adatok „erősítsék egymást”, vagyis hogy még egyértelműbb legyen a jelenség, amelyre utalnak.

6. táblázat: A gyerekek által olvasott műfajok (2019)

Milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?

%-os arányok

Érdekes kérdésnek tűnt, hogy van-e, kimutatható-e a kapcsolat a digitális világhoz igazán kötődők és bizonyos műfajok között. A meglévő adatokat úgy szűrtük le, hogy csak a tíz évnél idősebbeket néztük meg, s közülük is azokat, akik nagyon sokat, illetve alig vagy egyáltalán nem interneteznek.

Az első fontos észrevételünk az volt, hogy e korcsoportban a fantasy műfajt kedvelők 96,4%-a folyamatosan online van. Ezzel párhuzamosan azoknak, akik soha nem vagy csak ritkán lépnek föl a világhálóra, mindössze 3,6%-a olvas fantasyt.

Még erősebb az összefüggés a sci-fi-olvasás és az internetezés között. A műfajt olvasók 98,3%-a (!) permanens internetező. Ugyanakkor a nettól távol maradók 6,7%-a is megjelölte a tudományos-fantasztikus regényeket.

Amikor hasonló módon kerestünk kapcsolatot az internethasználat, illetve a képregények, majd a klasszikus regények olvasása között, az eredmények azt mutatták, hogy nincs ilyen összefüggés.

Új jelenségek a 21. század könyvkultúrájában

Az internetkultúrának természetesen nem csupán negatív hatásai vannak az olvasásra, az olvasási kedvre nézve. Miközben mérhető például a Facebook (vagy általában az „always on lét”) negatív hatása az irodalomolvasásra, vannak olyan közösségi oldalak, amelyeknek tagjait éppen az olvasás, a könyvek szeretete hozta össze. Ráadásul akár egészen komoly létszámú csoport jöhet össze egy-egy ilyen téma kapcsán.

A Moly.hu oldala 2008-ban jött létre, s bár sokan afféle kulturális lexikonként tartják számon, az alapító szándéka szerint „elsősorban kommunikációs felület, és csak azután a Wikipédiára hasonlító lexikon”. (Szedlák 2010)

„Az oldal nagyon széles szolgáltatási palettát kínál, így a felhasználási lehetőségek köre is igen tág. A használó elkészítheti saját virtuális könyvespolcát, értékelheti az olvasott könyveket, figyelheti mások tevékenységét, tehet megjegyzéseket, írhat karcokat, cseveghet ismerősökkel és ismeretlenekkel. Hasonlóan más web 2.0 szolgáltatásokhoz, az oldal csak a kereteket szabja meg, a tartalmat és a használat mikéntjét a felhasználók írják, illetve határozzák meg.” (Tóth 2011)

Sokat elárul a site (és a közösség) működésének sikerességéről, hogy mostanra (a Moly.hu oldalán olvasható statisztikai adatok alapján) közel 200 ezer regisztrált tagjuk van, több mint 360 ezer könyvről írtak a felhasználók, majdnem egymillió idézetet válogattak, közel két és fél millió értékelés mellett immár a kilencmilliót közelíti a hozzászólások száma (Moly.hu 2019). Hogy ez a „műfaj” éppen ebben az évtizedben lett ennyire sikeres, valószínűleg nem véletlen. A horizontális kapcsolatok kiteljesedése – amelynek egyik fő okozója a közösségi oldalak, illetve az okostelefonok elterjedése – a központi kontroll gyengülését és az önszerveződések erősödését hozta magával (Lehmann 2017).

„Az elképzelést, hogy afféle intellektuális fórumként működjön a hely, ahol a beszélgetések apropóját konkrét regények, könyvek adják, igazolta az élet. Ráadásul nemcsak időtöltésnek jó a Moly.hu látogatása, arra, hogy más, többnyire hozzánk hasonló olvasói ízlésű felhasználóval megosszuk a véleményünket, élményeinket. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az oldal segítséget is jelenthet, információkat szolgáltat, amikor utánanéznénk, -olvasnánk egy műnek. Természetesen nem objektív kritikákat találunk itt, de ezt nem is állítja senki a „szerzők” közül. Másrészt akár többtucatnyi olvasó meglátásai, értékelései közül válogathatunk, például úgy, hogy megkeressük azt, azokat, akinek, akinek korábbi ítéleteivel, véleményével egyetértettünk. Az oldal jól kommunikál felhasználói olvasói blogjaival, illetve más közösségi oldalakkal, ami az olvasáskultúra terjesztése szempontjából sem elhanyagolható tényező. Viszonylag új jelenség az olvasói influencerek megjelenése: őket néha éppen a kiadók inspirálják, promóciós célokra is használva írásaikat.” (Gombos 2019: 177)

„Egészen más jellegű összetartó erő, s jellemzően a 21. században csúcsra jutó műfaj a fanfiction. A »rajongók által továbbgondolt és írt történetek, valamilyen irodalmi mű folytatásai« (Kerekes–Kiszl 2018: 88) hallatlanul népszerűek világszerte. Egy-egy történet lelkes hívei nemcsak továbbgondolják kedvenc műveiket, de meg is osztják azokat másokkal – szándékoltan ilyen céllal létrehozott oldalakon. Bár a műfaj korábban is létezett, természetesen jelentősen növelte a népszerűségét az internet elterjedése. A korábban nyomtatva kézzől kézre adott szövegek így, elektronikus formában pillanatok alatt tízezrekhez juthattak el.” (Gombos 2019: 178)

„Az ilyen honlapok célja éppen az, hogy a kreatívabb rajongók visszajelzéseket kaphassanak, fejlődjenek, és egyre hosszabb és élvezhetőbb műveket tárhassanak a fanatikus olvasók elé. Egyes portálok fórumot is biztosítanak, amelyben lehetőség nyílik az ismerkedésre, az íróval való kommunikációra és a történettel kapcsolatos egyéb információk megszerzésére.” (Endes 2011)

Érdekes, hogy a fanfictionök születése, terjesztése mögött nincs pénzszerzési szándék. (A publikálásra létrehozott oldalak általában nyilatkozzatják a szerzőket arról, hogy anyagi haszonszerzésre nem törekszenek a szövegekkel.) A motiváció egész más, ez is a digitális kultúra terjedésének hozadéka. Azé a kultúráé, amelyre az individuális médiafogyasztással szemben a hálózatba szervezett befogadói közösségek jellemzőek inkább (Nitzuko Itót idézi: Andok–Hevér 2017). Másrészt az is fontos tényező, hogy a web 2.0 egyik legfőbb sajátossága az alkotó és befogadó közötti határvonal elmosódása (Lehmann 2017).

Elgondolkodtató, hogy a legnagyobb nemzetközi oldalaknak (például a Fanfiction.net-nek) milliós felhasználói köre van. Magyarországon talán a 15 éve alapított Merengő a legnagyobb hatású site, első 12 évük alatt húszezresre duzzadt taglétszámmal. A közzétett írások száma is húszezer körül jár, kritikából pedig több mint félmillió jelent már meg (Andok–Hevér 2017).

A korábbi kutatási adatok fényében meglepőnek tűnhetne, ma már kevésbé az, hogy a Merengő aktív látogatóinak nagyon nagy többsége nő. A regisztrált tagok többnyire fiatalok, az átlagéletkor pedig 24 év körüli. A legfontosabb közös téma – s valószínűleg a hazai fanfiction-mozgalom „berobbantója” – a Harry Potter-sorozat, jelenlétüket pedig e közösségben (mely elsősorban virtuális, a személyes találkozókra a tagok kis része vesz részt, noha fontosnak tartják azt) a szórakozás, kikapcsolódás motiválja (Andok–Hevér 2017).

Összegzés

A digitális kultúra megjelenése, korunk változásai kapcsán sokan panaszkodnak, sokan festenek sötét képet, vizionálják a Gutenberg-galaxis bukását s általában a kultúra valamiféle „elszegényedését”, sivárabbá válását. Hogy valóban így lesz-e, aligha tudja ezt bárki teljes bizonyossággal megjósolni, mindenesetre a jelenség sokkal összetettebb annál, hogy sommás véleményt, jóslatokat fogalmazzunk meg. Ami pedig a kultúraváltást illeti, ezzel kapcsolatban pontosnak gondoljuk Lehmann Miklós meghatározását:

„A kultúra nem pusztán az ember környezetének egyfajta tükröződése, hanem magas szintű absztrakció, amely az ember élővilágától csaknem függetlenül értelmezhető, s mint ilyen, meghatározza annak módozatait, miként látja az ember saját természeti és társas világát, milyen kognitív stratégiákat alkalmaz, miként gondolkodik, és hogyan szervezi meg mindennapi életét. Ebben az elméleti keretben a technika helye a kulturális termékek sorában van...” (Lehmann 2017: 17) Vagyis mindez nemcsak azt jelenti, hogy a technológiai lehetőségek hatnak a kultúrára is, új kulturális termékek megjelenését eredményezve (Lehmann 2017), de azt is, hogy mindezek az újdonságok részei a(z új) kultúrának, amelyről innentől másképp kell gondolkodnunk.

Ugyancsak gyakori panasz, sötét jóslat, hogy maga a könyvkiadás is rossz irányba halad, valamiféle értékesebbtől valamilyen szempontból értéktelenebb felé. E felvetés megint csak rossz megközelítésből indul el. Egyetértünk, s nem csupán az olasz helyzetre érezzük találónak azt, hogy „a könyvkiadás mindig is az értékesítési piac lehetséges határáig nyomult” (Baricco 2019: 116). Vagyis egyértelműen a vásárlóerő, az érdeklődés hat vissza a piacra, a kiadásra, s kevésbé jellemző (bár erre is van példa), hogy az eladó teremti meg magának vagy befolyásolja ízlésében a potenciális befogadókat.

Ez azt is jelenti, hogy egy adott társadalomban az irodalmi nevelés, az irodalom, az olvasás presztízse sokkal fontosabb tényező tud lenni egyéb aspektusoknál.

Népszerű kesergés az is, hogy kortárs, kevésbé értékes (önmagában is érdekes, hogy ez mit jelent...) művek kiszorítják a piacról s pláne az iskolából a klasszikusokat. Ahogy korábban is utaltunk rá, ez részben nem vagy nehezen befolyásolható jelenség, másrészt tapasztalhatjuk, hogy a jelen népszerű irodalma nem a klasszikusok rovására terjeszkedik (Baricco 2019). Sokkal jellemzőbb, hogy a kortárs irodalmat szívesen olvasó fiatalok később értő, akár rajongó olvasói lesznek korábbi szerzőknek, korábbi műveknek. Imáron magyar kutatási eredmények is bizonyítják, hogy a diákokhoz időben közelebb álló műveknek milyen pozitív hatása van az olvasási kedvet illetően (Józsa–Fiala–Józsa 2017).

Mindazonáltal kétségkívül szemtanúi vagyunk olyan változásoknak, amelyek egy részét talán nem szabad tétlenül nézni. „A ma könyveket vásárlók többsége nem olvasó.”

(Baricco 2019: 120) A digitális bennszülöttek egy része olyan szövegekre kíváncsi, amelyek alapján film készült (vagy amely film alapján készült), illetve jellemző, hogy így-úgy hírnevet szerzett celebek (élet)történeteit falják. Olyan könyveket olvasnak, amelyekhez a „használati utasítás” nem könyvekben található meg (Baricco 2019). Ugyanakkor sohasem látott népszerűsége van bizonyos műfajoknak – ahogy a kutatási adatok alapján leírtuk, a sci-finek, a fantasynek soha nem volt még ennyi rajongója, de új műfajok is megjelentek, elég csak a fanfictiont említeni.

Természetesen az a jelenség, hogy az internetkultúra legaktívabb tagjai (és ők most már többen vannak, mint a passzívak) elfordulnak a Gutenberg-galaxistól, nem örvendetes tény. De a generációra jellemző más sajátosságok (lásd a köreikben nagyon népszerű témákat, műfajokat) figyelembevételével korántsem tűnnek „menthetetlenek” a digitális bennszülöttek. A „hogyan” – egyébként nyilván roppant fontos – kérdésre azonban nem itt, nem nekünk kell választ adni.

Irodalom

Andok Mónika – Hevér Kinga (2017): Kulturális konvergencia: a Merengő nevű fanfiction oldal elemzése. In: *Média – Történet – Kommunikáció*, 12(1), 31–44.

Baricco, Alessandro (2019): *Barbárok*. Bp.: Helikon

Castells, Manuel (2001): *The Shallows : What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: Norton

Csernoch Mária, dr. (2018): *A digitális bennszülött és a multitasker mítosza*. [online] In: A Digitális Esélyegyenlőség Alapítvány oldala

<URL: <https://www.deaweb.hu/deagora/digitalis-iranytu/a-digitalis-bennszulott-es-a-multitasker-mitosza> [2019. 12. 22.]

Endes Ilona (2011): *A fanfiction mint alternatív történetgyár*. [online] In: A Kulter oldala cop. 2011. 02. 28. <URL: <http://kulter.hu/2011/02/a-fanfiction-mint-alternativ-tortenetgyar/> [2019. 01. 10.]

Gombos Péter (2019): A digitális generáció olvasási szokásai – a 2017-es reprezentatív olvasásfelmérés tapasztalatai. In: Barátné Hajdu Ágnes – Béres Judit szerk.: *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. (Módszertani kötetek 2). Bp.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár pp. 149–191.

Gombos Péter (2019): Olvasás és közösségfejlesztés Magyarországon. Sági Ilona szerk.: *Partnerségben a könyvtárral*. Bp.: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ – NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. – Országos Széchényi Könyvtár pp. 173–179.

Gyarmathy Éva – Kucsák Julianna (2012): A digitális bennszülöttek képességprofilja : A mérési eljárások, a linearitás és a hagyományos iskolai tanítás alkonya. *Iskolakultúra* 22(9), 43–53.

Józsa Krisztián – Fiala Szilvia – Józsa Gabriella (2017): A klasszikus és a kortárs szövegek feldolgozásának hatása az olvasás affektív tényezőire. *Anyanyelv-pedagógia* 10(1), 19–27.

Kerekes Pál – Kiszl Péter (2018): *Magyar irodalom a világhálón : Szabadon elérhető magyar nyelvű szöveggyűjtemények*. Bp: ELTE

Köpeczi-Bócz Tamás (2013): Oktatás a globális médiakörnyezetben : Ki neveli a gyermeket? In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racsko Réka szerk.: *Új kutatások a neveléstudományban*

dományban : Változó életformák, régi és új tanulási környezetek. Bp.: Líceum Kiadó pp. 135–152.

- Lehmann Miklós (2017): *A digitális elme : Hálózat és pedagógia.* Bp: ELTE TÓK
- MTE – Magyarországi Tartalomszolgáltatók Egyesülete (2016): *Hogyan viselkednek a magyar Facebookozók? Itt vannak a legújabb trendek és eredmények.* In: az MTE honlapja [online] cop. 2016. 02. 11. [2019. 12. 28.] <URL: http://mte.hu/_magyar_facebook_trendek/>
- Rheingold, Howard (2012): *Mind Amplifier : Can Our Digital Tools Make Us Smarter?* Ted Conferences, Kindle Edition
- Szedlák Á. (2010): *Moly.hu: könyves közösségi oldal saját zenekarral.* In: Origo, [online] cop. 2010.04.14. [2012. 09. 26.] <URL: <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20100410-molyhu-konyves-kozossegi-oldal-sajat-zenekarral.html>>
- Tóth Máté (2019): A 3-17 éves korosztály olvasási szokásai egy országos reprezentatív felmérés eredményei. In: Béres Judit szerk.: *A könyvtárhasználat és az információkeresés fejlesztése.* (Módszertani kötetek 4.) pp. 261–316.
- Tóth Máté (2011): A Moly.hu mint virtuális találkozóhely. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 58(8)
<URL: http://tmt-archive.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5534&issue_id=529.html>
- Wolf, Maryanne (2018): *Reader, Come Home : The Reading Brain in a Digital World.* New York: Harper Collins.

SUMMARY

Digital natives' zest for reading, attitude to reading in light of the surveys of 2017 and 2019

Even though they show interesting data not only for experts, representative reading surveys are not conducted frequently in Hungary. There is a very literal reason for that: a research like this requires significant resources. That is why the fact that we could do a research like that twice during the past three years is of vital importance and for other reasons as well.

Our aim with our study was not to present the results of the last survey in as many details as possible or to analyse them. We wanted to take a closer look at a special field. We highlighted those data of the research which could or can support the assumption that the children of the digital era read different things in a different way.

First of all we describe the cluster with the help of research literature resources, which are characterised later by the data of the survey as well. As 3-5 years meant serious differences between the age groups during the past twenty–twenty-five years, we could rely only on up-to-date sources, mainly the ones after 2010.

After the theoretical background we describe briefly the most important parameters of the research conducted within the framework of the application of the Metropolitan Ervin Szabó Library, then we analyse the data gained here. (Several times we compare the data to earlier ones of the same project, or to surveys done and presented by others.)

As we wanted not only to share the results of a representative research, we present two characteristically 21st century „phenomena” as well: the operation, the appearance of online communities of book lovers and of fanfiction appearing mainly online in the culture of our everyday life.

Kulcsszavak: reading survey, digital natives, fanfiction

Domokos Áron

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Magyar Nyelvi és Kultúratudományi
Tanszék

ORCID: 0000-0002-7615-3332

domokos.aron@ke.hu

Világgvár: SF-világépítés és -rekonstruálás irodalomórán

„Az imaginatív irodalomhoz tartozó sci-fiben a szerzőknek páratlan lehetősége nyílik új világok konstruálására. Ezek a világok definíció szerint képzeletbeli elrugaszkodások a szerzők és az olvasók világaitól. Az elrugaszkodás azonban sosem teljes. Ezek a fiktív világok nem elszigetelten, az űr hűvös, halott vákuumában léteznek. Inkább úgy érdemes gondolnunk rájuk, mint a mi világunk körül keringő műholdakra” (Sanchez 2014: 2). A jelen dolgozat az alábbi négy cél elérését tűzi ki maga elé. 1) Tisztázni fogunk néhány fontos kérdést a SF műfajával kapcsolatban. 2) Rövid áttekintését adjuk a világépítés elméletének és gyakorlatának a fikciós irodalomban. 3) A fenti témákat társadalomfilozófiai összefüggésbe helyezzük. 4) Felvázoljuk, hogyan nézhetünk rá a világunkra vagy társadalmi valóságunkra SF-művek lencséjén keresztül, ha a fenti háttérinformációk már mind a rendelkezésünkre állnak. Másképpen fogalmazva, megmutatjuk, hogy ezen eszközök felhasználásával hogyan tehetjük a SF-művek recepcióját gazdagító élménnyé. Utóbbi feladatot ráadásul úgy kívánjuk elvégezni, hogy a 15-16 éves gimnazisták igényeit és oktatási lehetőségeit is figyelembe vesszük. Azt reméljük, hogy az általunk javasolt vitapontok nemcsak órai beszélgetésekhez szolgálnak kiindulópontul, hanem a magyartanárok számára hasznos segítséget nyújtanak a diákjaikkal végzett örömteli és tanulságos munkához.

Kulcsszavak: science fiction, spekulatív fikció, műfajelmélet, világépítés, társadalomfilozófia, irodalomtanítás

Teremtés listával – bevezetés

„Ha sci-fit írsz – magyarázza egy 11 éveseknek (!) szóló hazai kreatívírás-oktató segédkönyv –, tudd, hogy egy egész világot kell teremtened! Fogj egy papírt, és írd listát róla, hogy ez a fantáziavilág miben hasonlít a mi világunkra és miben különbözik tőle! Kik élnek ott? Hogy néznek ki? Hogyan telik egy napjuk? Vannak-e jellegzetes tulajdonságaik? Milyen ott egy város? Van-e egyáltalán város? Milyen az ég? Milyen a föld? Rengeteg kérdést lehet feltenni, csak győzz válaszolni rájuk!” (Mán-Várhegyi 2015: 3).

Jelen tanulmány egy, a sci-fi pedagógiai alkalmazásáról, az irodalomoktatás megújításáról szóló értekezéstrilógia¹ középső darabjaként a fantasztikusként ismert (próza)szövegek, ezen belül is az SF-művek műfajiságával, valamint világteremté-

¹ Az első írásban amellet szerettem volna érvelni, hogy a populáris zsánerek közül a „kortárs magyar SF (kis)próza” is lehet olyan értékes középiskolásoknak szóló szövegegyüttes, mely érdemes az irodalomtanító közösség figyelmére (Domokos 2019a). A trilógia harmadik darabjában a kortárs magyar SF-novellákban megjelenő Magyarország-jövőképekkel foglalkozom (Domokos 2019b).

si/világalkotási/világépítési lehetőségeivel, hagyományaival, szabályaival foglalkozik bevezető jelleggel. Megpróbál egy társadalomfilozófiai horizontról olyan lehetséges, tantermi (11–12. osztályos) megvitatásra is alkalmas, óravázlat-készítést támogató szempontrendszer felállítani, melynek segítségével SF-szövegeken keresztül a saját világnk/társadalmi valóságunk is újra végiggondolhatóvá válhat. Az útvonal az SF műfaji kérdéséről, definíciós kísérleteitől, tematikus csoportosításaitól vezet a hozzá szorosan kapcsolódó világépítés elméleti és gyakorlati megfontolásain át a társadalomfilozófiai és kritikai kérdéscsoportokig – lábjegyzetekbe csatornázva további töprengésre ösztönző megjegyzésekkel, olvasásra ajánlott szakirodalmi forrásokkal.

Műfajhajsza – az SF elnevezése és műfajisága

Manapság a diákok kulturális szocializációját² a(z) angolszász dominanciájú) transzmediális kultúra, az internet, a blockbusterek, a sorozatok, a videojátékok, a képregények és a *zsánerek által szegmentált könyvpiac*, azaz a populáris kultúra³ – egyik kritikai nevének a kultúripar, a másikon a 'kései kapitalizmus'⁴ – jóval erőteljesebben alakítja, mint valaha. Míg a médiumok versenyében a könyvolvasás hátramaradt⁵, a fantasztikus zsánerek kedveltsége az olvasnivalók között inkább növekedett: Gombos Péterék kutatása szerint a középiskolások körében az SF-et⁶ 22,38% arányban szeretik, olvassák (Gombos 2019: 182), azaz minden ötödik diák pozitívan viszonyul hozzá.⁷

Ha az SF-ről van szó, azonnal rengeteg kérdés merülhet fel a megértésre törekvő elmében. Mitől válik egy szöveg SF-fé? Mi tesz egy szöveget „tudományos-fantasztikussá”? Egyáltalán: mit jelent az SF, és mióta létezik? De feltehető máshogyan is a kérdés: *Mi alapján tekintünk egy szöveget SF-nek?* Mi alapján olvasunk egy szöveget SF-szövegként? Mert létezik róla egy megfellebbezhetetlen definíció, amely alapján felismerjük? Mert olyan témák/toposzok, trópusok, kódok szerepelnek benne, amilyenek az SF-sztorikban szoktak? Mert a szerzője annak nevezte ki, és láthatóan el is játszik az SF-kódokkal? Mert egy SF-kiadó adja ki? Mert egy SF-antológiában vagy -magazinban szerepel? Mert azt írja róla a fülszöveg? Esetleg a kritika vagy az akadémia világa sorolja oda? Vagy valamilyen más döntési helyzetben lévő közeg (pl. egy zsűri) nyilvánítja annak? Vagy netán az olvasóközönség/rajongócsoporthoz üti rá ezt a pecsétet? És miben különbözik az SF a fantasztikum többi változatától (pl. a fantasy-től)? Miért kezelik sokszor külön az úgynevezett

² „Korunkban az egyének többsége úgy szocializálódik, hogy hajlamos hivatalos intézmények által sugallt elvárásokat és divatokat követni, különböző hatalmi, illetve eszmei tekintélyeknek alávetni magát. Fantáziáját a tömegtájékoztatóban felkapott témák, hírek, személyek foglalkoztatják: érdeklődését politikai és médiaszínpadon megnyilvánulásai, megnyilatkozásai kötik le. Szabadidejét többnyire a médiában preferált, irányított szórakozásokkal tölti ki.” (Tütő 2018: 200)

³ H. Nagy Péter időben is megkülönbözteti a populáris kultúrát a tömegkultúrától, mondván: a populáris kultúrát a technomediális környezet 19. és 20. századi megváltozásából, a tömegkommunikációs eszközök „robbanásából”, illetve a fogyasztás/marketing összekapcsoltságából érthetjük meg leginkább (H. Nagy 2018).

⁴ Fredric Jameson kifejezésével rokon értelmű megnevezések még: a „*multinacionális kapitalizmus*”, a „*látvány- vagy képi társadalom*”, a „*médiakapitalizmus*”, a „*világrendszer*” vagy a „*posztmodernizmus*”. Vö: (Jameson 2010: 18).

⁵ Azért ez sem olyan vészes: a „mit csinál leggyakrabban a szabadidejében” kérdésre 33-34%-os voksot kapott az olvasás; a tévé és a netezés kétszer, a zenehallgatás másfélszer népszerűbb nála. Vö: (Székely–Szabó 2017: 38).

⁶ Az SF mint zsáner bár magában foglal egyéb platformokat, (transz)mediális lehetőséget (képregényt – comic book, graphic novel –, filmsorozatot, rádiósorozatot, mozifilmet, asztali szerepjátékokat, konzol- és számítógépes játékokat, költeményeket, zenét stb.), *itt csak a prózaszövegekre koncentrálunk!*

⁷ Az SF-re vonatkozó olvasáskutatási adatokról bővebben itt: (Domokos 2019: 39–41).

szépirodalomtól?⁸ Műfajnak számít-e az SF egyáltalán? A következőkben efféle kérdéseket (ha nem is az összeset) kell tisztázni, hogy a világépítés gyakorlatához eljuthassunk.

A 'science fiction' kifejezés és „magyarítása”, a 'tudományos fantasztikum' szókapcsolat külön-külön és együtt is sok rendszerezési, megértési problémát okoz; de az egymást kizáró (olykor aszimmetrikus) ellenfogalmak (racionális vs. irracionális, lehetséges vs. lehetetlen, fantasztikus vs. realista, spekulatív vs. realista, realista vs. szürrealista) mentén kialakított elnevezések és meghatározások nyomán is zavar támadhat: a 'fiction' tulajdonképpen 'szépprózát, irodalmi fikciót' jelent. A 'science' jelző megszorításként a szerző (elsősorban a természet)tudományos világának való megfelelését emeli ki; a magyar „(félre)fordításban” a 'fantasztikum' jelölő mint fő ismérv pedig a 'realista/realizmus' (fogalmilag tisztázatlan) irányzatával szemben nyer értelmet. Ha a 'science' előtag megkérdőjeleződik (mert pl. a *tudományosság* rengeteg esetben csak látszat-, hangulatkeltő *retorikai fogás* a műben), újabb pontosítás szükségeltetik, ha a fantasztikum/realizmus oppozíciója⁹ inog meg (hisz minden irodalmi szöveg él a realizmus eszközeivel, de leginkább épp a fantasztikus művek, hogy átélhetőbbé tegyék magukat), megint csak további diszjunkciós gyakorlatra szorulunk. Az SF hibrid/heterogén alaptermészete (realista kódokkal imaginárius világot teremt) mindenesetre már az elnevezésében is tükröződik. Ha „megoldásként” az 'SF' megnevezést választjuk (mint ahogy a jelen tanulmány is teszi), akkor tudnunk kell, hogy az SF ellentmondásos rövidítés, melyet a zsurnalisztikus sci-fivel szemben kezdtek el használni a sciencefiction-közösségekben, bár még kevésbé sikerült definiálni, körbehatárolni. Az SF lehet a 'science fiction' rövidítése (jelen tanulmány ezt követi), de a 'science fantasy', a 'spekulatív fikció' vagy a 'strukturális fabuláció' kifejezéseket (Wolfe 2011; Rieder 2012) is értik alatta.¹⁰

„Mik is a műfajok pontosan? – lamentál tanulmányában Dimock. – Olyan kategóriarendszert vagy rendezőelvet alkotnak, amely megfelel a tárgyak páratlan világának, és megkülönböztetik a narancsot az almától? Vagy ennél kevesebbet jelentenek, egy olyan *taxonómiát, amely teljes értékű osztályozásra soha nem képes*, csak címkéket jelent, amelyek soha nem tudják rendszerezni a dolgokat?” (Dimock 2007: 1377) A műfajelmélet mai álláspontja szerint – megfontolva és továbblépve Frye, Todorov, Wellek-Warrenék meglátásain – valamennyi „akadémiai” műfajfogalom (mint a tartalom kifejezésének formája: regény, tragédia, komédia, szatíra, románc stb.) és populáris műfajfogalom (a közszájon zsánerként ismert szövegek csoportja: krimi, horror, szerelmes regény, fantasy stb.), amelyet eddig kidolgoztak *ellentmondásos, önkényes, történetileg változó*, elmosódott. Mindezek segíthetik ugyan a mű értelmezését, de hozzá képest csak másodlagosak (Simon 2017: 149). A szöveg – állítják – nem tartalmazza saját olvasásmódját,

⁸ „Nemere István munkássága nem hozott nyelvi-poétikai forradalmat – írja Képes Gábor –, sőt, munkásságát nem is említik az egyetemeken. Ha viszont azt kérdezném Önöktől, hogy ki a nagyobb hatáslehetőségű író: Esterházy Péter vagy Nemere István, a válasz talán nem lenne egyértelmű.” (Képes 2006: 53) Itt e kérdéssel nem foglalkozunk tovább, csak utalunk Bienvenido Santos szarkasztikus megjegyzésére, miszerint anno a 'fiction' művekért 5 centet fizettek a magazinok, a 'science fiction'okért 2 centet. Vö: (Gunn-Barr 2008: 15).

⁹ „A fantasztikus, alternatív világokat teremtő irodalmat vizsgálva Nash (Lotman és Brooke-Rose nyomán) arra következtetésre jut, hogy a realizmus alapelvei közül a valóság törvényét megszegő elbeszélő formációk (Science fiction, fantasy fiction) minden másban a realizmus reprezentációit követik: imaginárius világot jelenítenek meg, de az első pillanattól úgy kezelik teremtett világukat (és a nyelvet), mintha az a világ valóban ott lenne... vagyis követik... az európai elbeszélő hagyomány egészének alapvető referencialitását, mimetikusságát.” (Bényei 2007)

¹⁰ A legelterjedtebb „spekulatív fikció” (speculari, specularis ('megles, megfigyel'))összetétel ernyőfogalomként tulajdonképpen a fantasztikum általános, fő marketing kategóriájába vezeti/tereli vissza a „szétkódorgott” (fantasy, sci-fi, weird, -punk végződésű) zsánereket.

azaz „különbség van a szövegnek a szerző, a kiadó, a kritikusok vagy a hagyomány által megfogalmazott jelentése, valamint ama használat vagy értelmezés között, amellyel az olvasók megközelíthetik azt” (Cavallo–Chartier 2000: 9). *A műfajok* és a nyomukban kialakuló (al)zsánerek leginkább *elvárási horizontokat* kialakító, *értelemképzési javaslatokat* (vagy akár ún. „olvasói szerződést”) nyújtó, *hosszabb-rövidebb életű jelentéstani mezőknek/rendszereknek* tekinthetők, amelyek újra és újra *átértelmeződhetnek/átkódolódhatnak* olyan címszavak hatására, amelyek akár később jönnek létre (Dimock 2007: 1377–1379). Eme ingtag konstrukciók (bonyolult rendszereiket leginkább a wittgensteini családi hasonlóság rokonsági viszonyaival hozzák párhuzamba), címkék pedig írók, producerek, terjesztők, marketingszakemberek, olvasók, rajongók¹¹, kritikusok és más diszkurzív szereplők kijelentéseinek és gyakorlatának interakciója nyomán keletkeznek (Bould–Vint; idézi Rieder 2017).

John Rieder SF-ről szóló összegző tanulmánya hűen követi a posztmodern (műfajválsági) műfajkutatói megállapításokat: 1. az SF történeti és változékony; 2. az SF-nek nincs esszenciája vagy egyetlen meghatározó jellegzetessége, eredetpontja. 3. az SF nem szövegek egy csoportja, inkább szövegek használatának és szövegek közti kapcsolatok kialakításának egy módja; 4. az SF identitása egy differenciálatlanul artikulált pozíció a műfajok történeti területén. 5. egy szöveg SF identitással való felruházása aktív beavatkozás annak terjesztésébe és befogadásába (Rieder 2017).

Jelenünkben, a műfaji elbizonytalanodás, szétszóródás és összekeveredés korában, amikor – mint majd látni fogjuk – a teoretikus meghatározások/megközelítések egymással sokszor összeegyeztethetetlenek, amikor a SF történetét/genealógiáját felvázoló törekvések szintén szembemennek egymással, egyre többen emlegetik a hibriditás jegyében a *posztzsánerkorszakot* (Vu 2017: 275).

Definícióverseny – az SF meghatározásai, jellemzései

A tipologizálás és definiálás paradoxona (Kiss, E. 2006), hogy a besoroláshoz, osztályozáshoz szükség van egy meghatározásra, a meghatározáshoz viszont számba kell venni az egyes eseteket, melyeket természetesen valamiféle meghatározásnak kell egybetartania, ami alapján egyáltalán esetnek minősítettek, s eközben lehetőleg a történetiséget és kulturális kontextust sem szabad szem elől téveszteni.

Gary K. Wolfe az SF problematikáját vázoló frissebb írásában felidézi egy 1986-os gyűjtését, melyben 33 db, egymásnak gyakran ellentmondó SF-definíciót szerepeltetett, alig két évtizeddel később pedig – írja – még mindig könnyedén össze lehetne gyűjteni két vagy három tucat újabb meghatározást, hogy a zavar nagyobb legyen, mint valaha (Wolfe 2009: 39). Úgy tűnik, az SF „nehezebben körülírható, mint bármely más prózai diskurzusforma” (H. Nagy 1998: 130). Az elemzői észrevételek, mint a tudományban mindig, a szerzők történelmi korhoz kötött szellemi miliójától, megismerési érdekétől, elméleti-filozófiai iskolájától/pozíciójától, gondolkodói attitűdjétől függenek.

A definíciók sokasága vezetett el sok kutatót végül a definíciók tipologizálásig: Riederé a legegyszerűbb, ő megkülönbözteti az SF *leíró* (történeti) és *előíró* (formalista) megközelítéseit, s ez alapján rendszerezi őket.¹² Rabkin megkülönbözteti a kizáró logikát alkalmazó lexikonszerű definíciókat (a differenciaspecifikációt alkalmazó megközelítéseket) a prototípus modelltől (a fenomenológiai jellemzőkkel körülíró megközelítés), az

¹¹ A felhasználók, rajongók stb. ad hoc jelleggel „kiegészítik és átformálják a hivatalos vagy intézményes kategóriákat” – magyarázza Rieder, eme ’szokásközösség’ (más fordításban ’tudásközösség’, ’gyakorlati közösség’) névvel jelölt csoport(ok) mint alulról szerveződő, decentralizált tudás-előállító közeg(ek) pedig olykor a besorolás esetleges, zavaros folyamatait egészséges ellenállással kollektíve elfelejti(k). Vö: (Rieder 2017).

¹² A magyar nyelven elérhető legteljesebb áttekintést ő nyújtja az SF-kutatásról (Rieder 2017).

operacionális definíciótól („SF az, ami az SF-polcokon található”) és a társadalmi definíciótól („SF az, amire azt mondják, hogy SF”) (Gunn–Barr 2008: 16–21). Erdei Pálma csoportosítása szintén megfontolandó: megkülönbözteti a tudományelvű megközelítéseket, melyek a (természet)tudományos hitelességre helyezik a nagyobb hangsúlyt, a fantáziaelvű megközelítésektől, melyek a képzelet elsőbbségét hirdetik és a társadalmi nézőpontúaktól, melyek az SF-művek emberi közösségre/morálra irányuló hatását tartják fontosnak (Erdi 2003: 16–27).

A hagyományos, lexikonszerű definíciók a szövegegyüttes differentia specificájaként hol az *egy nővumon keresztül a korabeli olvasó tapasztalatától eltérő világ megmutatását* (Suvin 1972), hol a *tudományosságot* vagy a *technológiát/technology fictiont* (Roberts 2006: 18), a technológia *extrapolációját*, még közelebbről „az új technológiákhoz kapcsolódó utópisztikus elvárásokat és félelmek megjelenítését” (Török é. n.), hol a *racionálitást* emelik ki (S. Sárdi 2013). Mások érzékenyen „a létező/valóságos és a lehetséges/fiktív közötti viszony” (Erdi 2015) középpontba állítását¹³ hangsúlyozzák, s akadnak, akik a szürrealizmus, a patafizika, az *irracionalitás* beemelésével a *hibriditás* (tulajdonképpen a címkézhetetlenség) fogalma felé mozognak el: „A »kemény« sci-fi áltudományos hókuszpókusza ad bizonyos biztonságérzetet, de a világmindenség valójában nem biztonságos hely, a »természeti törvények« saját képzeletünk állandóan változó termékei, és ténylegesen bármi megtörténhet” (Lundwall 1978).

Eközben elnevezik az „ötletek irodalmának”¹⁴, a „jövő előre jelzésének”, „a következmények irodalmának”, „a határhelyzetek irodalmának” (Sanchez 2014: 21), „a marginalizált diskurzusok szimbolikus nyelvtanának” (Roberts 2006: 17¹⁵), illetve a „társadalom és tudomány kölcsönhatását” (Lundwall 1978) bemutató erőteljes *edukációs attitűddel* bíró irodalomnak. De nevezik a *lényegénél fogva politikai* elképzeléseken alapuló „alteritás” (Mieville 2009: 244) irodalmának, vagy emberi lényekről, *emberi problémákról* és emberi megoldásokról szóló *tudományos vonatkozású* történeteknek (pl. Theodore Sturgeon, idézi: Shippey 2016: 9), melynek – teszik hozzá még egyesek – *két feladata van: az uralkodó gondolkodásformák állandó megkérdőjelezése*¹⁶ és a *szóra-*

¹³ Ugyanő írja: „Meglátásom szerint... a sci-fi sem alapozza világait egyetlen világnézet (akár a tudományos-racionális, akár a vallásos-spirituális) egyeduralmára, hanem ezek változó erőviszonyaiban ragad meg egy olyan-fajta történelmi mozgást, mint amilyen a mi valóságos történelmünkben is lezajlott a különféle paradigmaváltásokkal (pl. felvilágosodás).” Ez a megközelítés az SF-fantasy szembeállítását gyengíti, mely hagyományt pl. Heinlein is képviselte: „Az SF-fantasy dichotómiája az imaginárius-és-nem-lehetséges (fantasy) és az imaginárius-de-lehetséges (SF) szembenállásában gyökerezik.” (Heinlein 1977: 23), s mely hagyomány máig meghatározó: „ha a fantasztikus szöveg a felvilágosodás utáni, karteziánus gondolkodásra épülő tudományos paradigmát extrapolálja, akkor sci-firől, ha a spirituális vagy természetfeletti, laboratóriumi módszerekkel igazolhatatlan paradigmára épül, akkor fantasyról beszélhetünk.” (Gyuris 2015).

¹⁴ Ray Bradbury szerint az SF olyan ötlet, amely azelőtt nem létezett, ám létrejöttével mindent megváltoztat, mindenki számára, és semmi sem lesz olyan, mint előtte volt. Őt személy szerint felizgatják az ötletek, adrenalin termelnek benne (Weller 2010). A magyar recepcióból legújabbán Kánai András képviseli ezt a nézetet (Kánai 2017a: 7).

¹⁵ Ez a meglátás Roberts Adam SF- és fantasyszerzőtől származik, aki az SF-klisék ellenében az SF nonkonformista, alternatív világmodelleket/ideológiákat felmutató szerepét hangsúlyozza.

¹⁶ Izgalmas irányba vezet ez az attitűd is. Ha az SF-re úgy tekintünk, mint ami a megszokott, berögzült gondolati, észlelési struktúrákra, szokásokra, vélekedésekre kérdez rá, illetve azokat mozdítja ki kereteiből, akkor az SF valójában a filozófia alapmozgását gyakorolja, s *így tulajdonképpen a fikciósított filozófia*. Hasonlóan gondolt magára Stanislaw Lem vagy Philip K. Dick is: „Én fikciót író filozófus vagyok, nem regényíró [...] Az írásművészetem lényege nem a művészet, hanem az igazság.” (Idézi: Sutin 2007: 21). De rajtuk kívül sokan vélekednek így: „...írásaimat – függetlenül annak témájától – inkább *filozófiai gondolat kísérleteknek* tartom. Mi lenne, ha... hogyan nézne ki a világ, ha... egy-egy feltevést járok körbe, és annak hatásait vizsgálom... Egy csomó filozófiai

koztatás (Osor 2014: 69–70). Ez a kettősség, tesszük hozzá mi, a zsánerről szóló vitákban (a hagyományos „szépirodalom” vs. szórakoztató irodalom/parairodalom/lektúr” értékalapú szembeállításának elhibázott mintázatát¹⁷ követve) tulajdonképpen az SF gondolkodtatásra ösztönző/felforgató és a nem-gondolkodásra, kikapcsolódásra, „menekülésre”, a status quo fenntartására ösztönző aspektusaiként jelenik meg sokszor.

James E. Gunn szerint az SF *a változások irodalma*: azon irományok gyűjteménye, melyek a való világ emberein végbement változások hatásait mérlegelik *akár a múltba, akár a jövőbe* vetítve, akár egy teljesen *más világba*... A leggyakrabban olyan társadalmi vagy technológiai változásokról van szó, melyek az egész civilizációt, emberi fajt veszélyeztetik (Gunn 2002). A definíciók többsége azért abban nagyjából egyetért, „hogy az SF spekulatív prózairodalom. Spekulatív abban az értelemben, hogy túllép az észlelés és a közvetlen tapasztalat határain¹⁸, nem az »itt és most«, hanem a »mi lenne, ha« világgal foglalkozik” (Erdei 2003: 16). De akad olyan szerző is, aki elutasítja a definiálási paradigmákat.¹⁹

A nem definitív-szubsztantív meghatározások leginkább fenomenológiai sajátosságokkal írják körül az SF-et. Ilyen ifj. Csicsery-Rónay István megközelítése, aki az SF-re mint a gondolkodás és művészet egy különleges és egyedi módjára tekint. Monográfiájában hét problémakörét/alapsajátosságát (más elnevezéssel: műfaji kódját, konvencióját) bontja ki: 1. az SF elképzelt új nyelvi-szimbolikus modellek segítségével (fictive neology) építi fel a világait; 2. az SF-ben mindig felfedezhető a suvini elképzelt újdonságok jelenléte (fictive novums), egy olyan felfedezés, melynek következtében máshogyan tekintünk a valóságra; 3. az SF alapvetően jövőorientált (future history) elbeszélés; 4. az SF a kor alapvetően racionális, logocentrikus tudományos diskurzusaiból elrugaszkodva dolgoz ki, konfabulál technológiai, tudományos ötleteket, felfedezéseket, eseményeket és ezek következményeit (fictive science); 5. az SF gyakran vagy a tudományos-fantasztikus *fenéségesség* (techno-scientific sublime) érzetét kelti fel, 6. vagy inverzét, a tudományos-fantasztikus *groteszk* mint esztétikai minőség érzetét; 7. az SF számos mitikus és roman-

---

kérdésnek önmagában egyszerűen nincs relevanciája egy átlagember számára, a drámai szállal azonban illusztrálni lehet, miért érdemes egy-egy témával foglalkozni.” (Chiang 2018).

¹⁷ Csak egyetértőleg idézhető Bárány Tibor: „nehezen tudom elképzelni, hogy a »magasirodalom« és a »lektúr« értékalapú szembeállítása jól szolgálná a rendszerkritika és az esztétikai-politikai emancipáció ügyét: a másik ember racionalitásának kétségbevonása és ízlésének stigmatizálása aligha vezet el a vágyott célhoz. Ha viszont partnernek tekintjük az olvasót, nagyon sok mindent meg tudunk beszélni egy-egy irodalmi mű apropóján – anélkül, hogy megpróbálnánk egymást »felemelni« a »magasirodalom« vagy az igazságos és jó társadalom ideájának világába.” (Bárány 2011: 265)

¹⁸ Ide kapcsolódik Paul Ricoeur kritikája és az SF szépirodalmiságának megkérdőjelezése: „Paul Ricoeur – foglalja össze Seregi Tamás – itt valami olyasminek próbál nyomára bukkanni a művészetben, ami sokkal mélyebben, *egzisztenciális* szinten található, szemben a gondolkodás felszínével, a pusztá gondolati játszadozással, amire a science fiction műfaját hozza fel példának. A science fiction szerinte pusztá gondolat kísérlet, amely nem a világgal és önmagunkkal kapcsolatos alapvető tapasztalatainkból származik, hanem csak egy logikai konstrukció, absztrakt elemek szabad kombinálása és variálása, vagy, ahogy az analitikus filozófia szókinccsével ő maga fogalmaz, egyfajta puzzling case. A művészet éppen arra való, hogy az ilyen eltévelyedésekkel szemben, amelyek a gondolkodás szabadosságából következnek, ideológiakritikát tudjunk gyakorolni, és vissza tudjunk térni a mimézishez, a világgal és önmagunkkal való kapcsolatunk alaptapasztalatának ábrázolásához. Így tudjuk feltárni azt, ami minden gondolkodásnak és minden emberi létezés módnak a legmélyén található, az ember testi és világbeli lehorgonyozottságát.” (Seregi 2018, 108)

¹⁹ Delany mindenkivel szemben úgy látja, nem kéne erőlködni sem a definiálással (ezt minden más műfaji kategóriára is érti), de még a strukturális, tematikus jellemzők vizsgálatával sem, s helyettük inkább nyelvi-stiláris gyakorlatként kellene az SF-re tekinteni, mely nyelv a technológiát allegorizálja. Szerinte inkább egyfajta olvasási módként, olvasási stratégiaként érdemes kezelni az SF-et (Delany 1994). Ám ha az SF-et olvasási móddá nyilvánítjuk, továbbra is adósok maradunk előzetes tudásunk, elvárásaink stb. feltárásával, pontosításával.

tikus kalandstruktúrát egyesít magában, hogy a kortársak számára fontos *technológiai fejlődésre reagáljon* (technologiade) (ifj. Csicsery-Rónay 2008: 5–7).

Akad kutató, aki az SF kialakulását („rokonságát”) eszmetörténetileg a hellenizmusig vagy a Gilgames-eposzig is visszavezeti (Darko Suvin), akad, aki csak a kora újkorig (Adam Roberts²⁰), akad, aki egyetértve az ősi múlttal a modernitáson belül a *felvilágosodás* mellett hangsúlyozza az *antifelvilágosodás* hagyományába való illeszkedését is (Ward Shelley, Lundwall), s akad, aki ahistorikus fogalomként tekint rá (Samuel Delany). A legtöbben egyetértenek abban, hogy mai formája az ún. ipari forradalommal, de leginkább a XIX. századdal vette kezdetét (Angliában és Franciaországban); s elválaszthatatlan olyan társadalmi jelenségektől, mint az írni-olvasni tudó munkásosztály kiszélesedése, az olcsó, tömeges nyomtatás lehetősége, a tudományos intézetek/múzeumok és a modern egyetemi rendszer felemelkedése, illetve a szórakoztatásra, látványosságra épülő kultúra iparszerűvé válása (Luckhurstot idézi Baker 2014: 32). Akár azt is mondhatnánk, hogy az SF a jóléti polgárság szorongásainak (bűntudatának²¹), vágyainak, az Abszolútumtól/Istentől/a Nagy Másikkal kapcsolatos szimbolikus bizalomtól megfosztott modernségnek az egyik médiuma²². Michael Saler egyenesen odáig megy, hogy az SF-et marketingkategoróriának nevezi a horrorral és detektívtörténetekkel, modern románcokkal, westernnel stb. egyetemben (Saler 2012: 85). A tömeges könyvkiadás ezzel egy olyan új műfajrendszer és kategorizáció megjelenését hozta el, „mely elkülönül és szemben áll a korábbi klasszikus és akadémikus műfajrendszerrel, melynek tagjai az eposz, a tragédia, a komédia, a szatíra, a románc, a líra és így tovább” (Rieder 2015).

Jelen tanulmány ifj. Csicsery-Rónay megközelítésével is rokonszenvezve az alábbi definíciót használja – felismerve előnyeit és elismerve hiányosságait is: „A tudományos-fantasztikus irodalom ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál vagy fordítva, létező, fölismert problémákkal foglalkozik, s azokra nem létező, de racionális megoldást kínál” (S. Sárdi 2013: 32). Az elegáns, frappáns és összetett meghatározás *a racionalitást* hangsúlyozva számos korábbi fontos SF-definíciót sűrít magába. Többek között Stanislaw Lemét: „A science fiction országába tervezett expedícióink során leginkább azok a dolgok érdekelnek bennünket, amelyek pillanatnyilag nincsenek, de valamikor a jövőben megszülehetnek, valamint azok, amelyek nincsenek, és minden bizonnyal nem is lesznek, de amelyek »létezhetek volna«, mert létezésük a legcsekélyebb mértékben sem mond ellent a természet törvényeinek” (Lem 1974). De éppúgy benne rejlenek az ún. „mi lenne, ha”-elméletek, az SF kritikai küldetését hangsúlyozó megközelítések (az SF problémakereső oldalának hangsúlyozása), valamint Lundwall–Jarry észrevétele: az SF „olyan elképzelt problémák megoldásával foglalkozik, amelyek esetleg fenyegetnek bennünket” (Lundwall 1978). Még Suvin definíciójának (erről lásd a Növumkényszer című fejezetet) alapösszetevői is tökéletesen

²⁰ Roberts úgy látja, hogy a zsáner sajátos történeti és kulturális körülményeknek köszönhetően alakult ki, egyrészt a protestáns racionalitás Kopernikusz utáni tudományos gondolkodásából, másrészt a katolicizmus teológiájából, misztikájából és mágiájából – azaz e két világnézet feszültségéből, egymásra hatásából (Roberts 2007: 3).

²¹ A nemzeti (jelen esetben: amerikai) lelkiismeret fantazmagorikus megtisztítására hívja fel a figyelmet Hódosy Annamária: „Úgy tűnik, a sci-fi nemcsak arra alkalmas, hogy az idegen invázió rémképén keresztül politikai veszélyeket vizionáljon, hanem arra is, hogy könnyítsen a nemzeti lelkiismereten.” Majd hozzáteszi: „Mindennek ellenére (vagy éppen ezért) a sci-fi azon víziói, amelyek első pillantásra a kolonizáció múltjával való leszámolással és hibáinak jövőbeli kiküszöbölésével kecsegtetnek, nem feltétlenül jeleznek az új világokkal szemben radikálisan új hozzáállást” (Hódosy 2015).

²² Tágabban nézve persze maga a regény műfaja, vagy, ha úgy tetszik, a modern irodalom maga is az erősödő polgárság kifejezési, önlegitimációs formája: Said szerint „a regény mint a polgári társadalom kulturális produkuma és a gyarmatosítás elképzelhetetlenek egymás nélkül”. (Said 2000)

felismerhetők benne: a nem létező/föl nem ismert = elidegenítő nóvum; racionális megoldás = kognitív, logikus. Mint definíció természetszerűleg körbehatárol egy területet, s ezzel a „hatalmi gyakorlattal” egyúttal ki is zár belőle másokat.²³ Gyengéje épp 1. a racionalitás elv totalizálása (mely elv nem vet számot létezésünk elemi élményszintű ésszerűtlenségével és kiszámíthatatlanságával, a társadalomban rejlő irracionális erőkkel) és 2. reflektálatlansága: a racionalitás ugyanis – írja Erdei – mindig egy meghatározott (valódi vagy fiktív) tudományos paradigma kontextusában értelmeződik, vagyis elválaszthatatlanul kapcsolódik az adott paradigma által meghatározott korhoz is” (Erdei 2015).²⁴ Ezzel a kiegészítéssel a MASFITT definícióját még mindig a leghasznosabb meghatározások egyikének tartom.

Osztályozási láz – az SF és a tematikai csoportosítások

A definíciók egyik csoportja állhatatosan *műfajnak*, a másik csoportja a lazább fogalmi kerettel bíró *zsánernek* tekinti az SF-et, a harmadik csoport pedig *tematikának*, s ismerjük el, mindegyik mellett és ellen²⁵ hozhatók fel további érvek. Wolfe azt javasolja, hogy a definíciókkal teli, újabb és újabb elméleti szóalkotásokkal operáló kavalkádban több szempontot érdemes szem előtt tartani az elemzéskor: (1) a klasszifikáló munka, (2) a művek történeti kontextusának és (3) technikai/poétikai eszközeinek feltárása/azonosítása mellett a (4) definíció megadását és a (5) tematikus felosztást is el kell végezni²⁶ (Wolfe 2011).

Paul Kincaid szerint az SF nem is egy dolog, hanem „számos dolog – jövőbeli környezet, csodás gépezet, ideális társadalom, idegen lény, csavar az időben, csillagközi utazás, szatirikus perspektíva, a történet egy sajátos megközelítése, bármi, amit keresünk, ha a science fictiont keressük, itt szembeűnőbb, ott rejtettebb –, melyek kombinációk végtelen sokaságában fonódnak össze.”²⁷ Nem nehéz felismerni ebben a megközelítésben az SF-et tematikaként kezelő felfogást némi poétikai kiegészítéssel. Jean Gattegno négy óriás témacsoportot jelölt meg a tudományos fantasztikum kapcsán, s bontotta őket számtalan további alcsoportra: 1. tudomány-technika, 2. az ember, 3. idegen világok és földön kívüli lények, 4. az idő (idézi: Döbörhegyi 2007: 117). Erdei Pálma monográfiájában – melyben az SF-et szélesebb körű társadalmi jelenségnek tekinti a tematizáló iskolához képest – hét főcsoportot alkotott meg: 1. társadalmi jövőképek (utópiák, disztópiák), 2. térbeli utazás, 3. időutazás, 4. idegen civilizációk, 5. világvége-víziók, 6. pszi képességek, 7. robotok (Erdei 2009: 36–39). A Magyar Sci-fi Történeti Társaság által kidolgozott tematikus besorolás – melyet jelen tanulmány is követ – szintén egy olyan megközelítési

²³ Így gondolja pl. a sokféle zsánerben alkotó Szélesi Sándor is: „a meghatározás az egyetemi oktatás laboratóriumi körülményei között (és a Zsoldos-díj döntési procedúrájában) beválik, de *nagyon sok olyan művet kizár a műfajból* (bár sokkal kevesebbet, mint Darko Suvin meghatározása), amelyeket írók, kiadók, terjesztők, olvasók, kritikusok, és a közösség egyéb szereplői sci-finek tekintenek” (Szélesi 2018: 91–92). Itt tulajdonképpen a szövegszövegség ellen nem-definiálási gyakorlatát láthatjuk működésben.

²⁴ Ebben a szellemben a definíció akár át is alakítható: „A tudományos-fantasztikus irodalom a racionalitás-irrationalitás fogalmaiban mozgó világlátás talaján racionálisnak tételezett (létező vagy nem létező) megoldást kínál: a.) a jelen szempontjából nem feltétlenül releváns vagy a jelenben nem érzékelt problémákra vagy b.) a jelen szempontjából relevánsnak érzékelt problémákra.” (A megfogalmazás pontosításáért külön köszönet Isaszegi Bélának.)

²⁵ „...a tipológia ugyanis annyi kategóriát jelenthet, ahányféle ötlet merül fel ezekben az írásokban: robotok, világvége, parazita lények, időzsaruk... mítoszok reinkarnációja, adatbázisok önállósodása stb., stb., stb., hogy csak néhány közkedvelt besorolási lehetőséget említsünk az X közül. Világos tehát, hogy ezt a lehetőséget (mármint a tematikait) el kell vetnünk...” (H. Nagy 1998: 134)

²⁶ A Magyar Sci-fi Történeti Társaság ezt a rendszer szintű munkát végzi. Más szemléletet képvisel, de hasonlóan szisztematikusan dolgozik a *Selye János Egyetem MA Populáris Kultúra Kutatócsoportja*.

²⁷ Lásd: Kincaid 2003: 416–417.

mód, mely a formállogika alapján „képes kizárni az emlékezés és tematikus asszociáció személyes véletlenét”, s így objektívabb összevetést, mérést tesz lehetővé. A tematika nagyobb részei az alábbiak: 1. tér-játék; 2. idő-játék; 3. jövőképek; 4. tudat-játék; 5. idegen civilizációk; 6. gölem és robot”.²⁸ „Az így született, decimális osztású tematikába soroljuk be a műveket – írják a készítői – a bennük érintett domináns problémák szerint, egy-egy bonyolult problematikájú művet természetesen több témakörbe is. De nehogy bárki azt higgye, a bennünk dúló tudományos osztályozási láznak eleget téve megoldott-nak tekintjük egy mű értékelését. *Ugyan mit mond el egy műről önmagában az, hogy miről szól? Ezzel csupán megteremtjük az objektív értékelés alapját: összemérhetővé teszünk a műveket*” (S. Sárdi 1994).

Nóvumkényszer

A művészetben az olyan fortélyok elképzelése és gyakorlata, melyek a megszokottat, a jól ismertet különössé, szokatlanná tették, nagy múltra tekint vissza: az orosz formalisták által elnevezett „osztranenie ...egyike volt azoknak a formális eszközöknek és stratégiai alapelveknek, melyeket a művész akarva akaratlanul alkalmaz, hogy művét erőteljesebbé, hathatósabbá tegye” (Barba 2016: 65). A (latinizáltan) *defamiliarizálás*nak elnevezett eljárás mint a fantasztikum lényege tulajdonképpen a *bevett gondolkodási és észlelési gyakorlatok eltérítését* jelenti (a 'sense of wonder' a csodálat érzésének felkeltését), segítségével a művész a dolgokat a befogadó számára *új megvilágításba* képes helyezni.

Az SF-kutatást máig meghatározó-megalapozó, Jugoszláviából Kanadába emigrált Darko Suvin ezt az effektust emeli át, Brecht *elidegenítés* terminusával tovább mélyítve, a fantasztikum vizsgálatához. Szerinte az SF „olyan irodalmi műfaj, amelynek szükséges és elégséges feltétele az elidegenítés” (Suvin 1977: 47), feltéve, ha ez összekapcsolható a kognitív logikával, az értelem általi megragadhatósággal, a megismerés szabályaival. Az azóta sokat kritizált *differentia specificával* (kognitív elidegenítés) ezúttal részleteiben nem foglalkozva²⁹, most a vizsgálódásunk szempontjából hasznosabb 'nóvum' fogalma felé kell fordulnunk:

²⁸ A további alcsoportok (melyek természetesen decimálisan felosztva újabb alcsoportokba torkollnak, melyekre itt most nincs hely) a következők: TÉR-JÁTÉK: 1.1. Szokványos műfajok a sci-fi kellékeivel; 1.2. Küzdelem idegen, nem értelmes tényezőkkel; 1.3. Találkozás idegen értelemmel; 1.4. Párhuzamos valóságok; 1.5. Felfedezettlen térrészek; 1.6. A jelen veszélyei. IDŐ-JÁTÉK: 2.1. Utazások a múltba, a múltból; 2.2. Utazások a jövőbe; 2.3. Utazások a jövőből; 2.4. Időparadoxonok, szabálytalan idők; 2.5. Géntörés; 2.6. Jövőlátás. JÖVŐKÉPEK: 3.1. Az emberiség biológiai-genetikai fejlődése; 3.2. Az emberiség technikai fejlődése; 3.3. Az emberiség társadalmi fejlődése; 3.4. Világvége- és újrakezdet-konceptiók; 3.5. A környezet fejlődése; 3.6. Új történelem; 3.7. Új ideológiák; 3.8. Jövendő pszichológiai problémák. TUDATJÁTÉK: 4.1. Pszichológiai kísérletek; 4.2. Különleges képességek; 4.3. Helyváltogatás; 4.4. Tudatátplántálás; 4.5. Gondolatátvitel; 4.6. Akaratátvitel; 4.7. cselekmény a tudaton belül; 4.8. Személyiség-szimuláció. IDEGEN CIVILIZÁCIÓK: 5.1. Idegenek utazása hozzánk; 5.2. Földiek utazása idegenekhez; 5.3. Együttélés idegenekkel; 5.4. Idegenek élete. GÓLEM ÉS ROBOT: 6.1. Eleven tárgyak; 6.2. Mesterségesen előállított/képzett értelmek; 6.3. Mesterségesen előállított ember, kiborg; 6.4. A robot.

²⁹ Sem a „tudományosság”, sem a „realitás” fogalmait nem használja Suvin, hasonlóan Todorovhoz: „Itt (értsd: SF) a természetfölötti jelenség *racionális* magyarázatot kap, ám olyan törvények alapján, melyeket a kor tudományossága nem ismer el. [...] Ezekben a történetekben az események irracionális premisszákból kiindulva teljesen *logikusan* követik egymást.” (Todorov 2002: 51). A „kognitív elidegenítést”, illetve annak leginkább a racionalitást, racionalitási attitűdjét többen kritizálták már. Miéville az egész „racionalitás-agendát” elveti, mondván, *semmivel sem racionálisabb egy fénysebességet túllépő űrhajó egy repkedő, tűzokádó sárkánynál*, s Suvin dicséretes törekvésében szándéktalanul ugyan, de a kapitalizmus önigazoló, a tudományosságot és a racionalitást kisajátító retorikáját, azaz újfent az ideologikusságot fedezi fel. Miéville szerint a kognitív logikát is pusztán a szerző tekintélye miatt hisszük el (Miéville 2009: 239). Patrick Parrinder szerint pedig nem is ad sokat

„Az SF – fejtegeti egy másik szövegében Suvin – mindenekelőtt egy fikcionális ’nóvum’ (újdomság, újítás) narratív dominanciájáról vagy hegemoniájáról ismerhető fel, melyet azonban a kognitív logika hitelesít” (Suvin 1977: 68). Az Ernst Blochtól kölcsönzött ’nóvum’ tehát egy olyan eredeti ötlet, „amely az általunk ismert valóság lényeges elemeit logikus extrapoláció révén átalakítja, és ebbe a képzeletbeli, mégis hihetően berendezett világba helyezi a történetet” (Pintér 2012). A nóvum (többes számban ’nova’) – mely lehet anyagi természetű (egy időgéptől az agyba épített tolmácsgépig stb.), de lehet fogalmi-konceptuális újítás (új tudatkonceptió, társadalmi együttélés vagy genderszemlélet bevezetése stb.) is, vagy más megfogalmazással, melynek mértéke „egyetlen apró, de kiterjedt társadalmi hatású technikai találmány szerepeltetésétől egészen a más fizikai törvényszerűségek alapján működő alternatív univerzumok leírásáig terjedhet” (Erdei 2009: 25) – tulajdonképpen a „mi lenne ha” vagy az SF mint ötlet megközelítésekkel rokon. „Bármilyen műfajhoz tartozó bármilyen fikcióban – fejtegeti McHale – van legalább egy nóvum – egy olyan szereplő, aki a tapasztalati világban nem létezett..., de nagyon valószínű, hogy sokkal több. Ami a tudományos fantasztikumot minden mástól megkülönbözteti, az nem más, mint hogy ez a nóvum nem vagy nem csupán a történet és a szereplők szintjén jelenik meg, hanem magának a megjelenített világnak a szerkezetében... ez az, amit Scholes reprezentációs diszkontinuitásnak nevez” (McHale 1999).

A suvini nóvum és a világépítés tehát szorosan összefügg egymással: a nóvum mint defamiliarizálás³⁰, „kognitív elidegenítés”, azaz a tapasztalati valóságtól eltérő mozzanat, ötlet, premissza, újdomság, esemény stb. az, amely a körülötte lévő világot is változásra „kényszeríti”, azaz amely a világ(építés) narratív logikáját, konklúzióit meghatározza. Erre a következtetésre jut Pintér Bence is: „A spekulatív művek első számú jellemzője ugyanis a spekulatív ötlet és az ehhez kapcsolódó világépítés: ennek milyensége, minősége, mélysége, hitelessége, hihetősége, eredetisége és újszerűsége” (Pintér 2017). A fikciós irodalom/szépirodalom amúgy mindig világépítés is egyben, az alkotó nóvuma által mozgatott fantasztikus/képzeletbeli világok – teszi hozzá Sanchez – így sosem izoláltan léteznek afféle hideg, halott vákuumban. „Inkább úgy érdemes gondolnunk rájuk, mint a mi világunk körül keringő műholdakra” (Sanchez 2014: 2).

A kritikai SF-kutatás – kitérő

Az SF az uralkodó gondolkodásformákat állandóan megkérdőjelező szövegegyüttesként (Roberts 2006: 17; Sanchez 2014: 15), az alternatív valóságok/világok irodalmaként, a lehetséges jövők és társadalmak kísérleti terepeként alkalmat ad(hat) a szemléletváltásra, korlátaink felismerésére, a társadalomkritikára, kritikai gondolkodásra, a szépséggyakorlására. Ez a tematika „azon kívül, hogy irány nélküli kutatás és pontos jelentés nélküli jelentéstani játék volt, mindig azzal a reménnyel párosult, hogy az ismeretlenben talán fel lehet lelni az ideális környezetet, törzset, államot, intelligenciát vagy a Legfőbb jó valamelyik aspektusát” (Suvin 1972: 45).

Bár legnagyobb ereje épp eme utópisztikus, szubverzív, emancipatorikus potenciáljában rejlik, s a lelkesült csodálattól elakadhat a szavunk, a lehetőség ellenére az SF gyakran csak látszatkritikai tevékenységet fejt ki, vagy azt sem, s valójában – tökéletesen illeszkedve a könyvpiar szabályaihoz – a fennálló gazdasági-társadalmi rend ideológiai

---

hozzá a megértéshez, hisz a „kognitív elidegenítés” kb. a science fiction összetételnek egy választékosabb formája (idézi: Pintér 2012).

³⁰ Inspiráló Sanchez ötlete, aki összeköti a suvini nóvumot és a bourdieau-i doxát: a nóvum a hallgatólagosan elfogadott, nem megkérdőjelezhető, „kötelező” valóságot/vélekedést kérdőjelezi meg (Sanchez 2014: 21).

szócsöveként, strukturális bűneinek³¹ elfojtójaként, feszültségvezetőjeként funkcionál, ráadásul igen magas infantilizációs³² szinten. (Gondoljunk például a Jó és a Gonosz látványos megkülönböztetésének toposzára.) „A tudományos-fantasztikus irodalom – így Geoff Ryman SF-író – különösen kommersz válfaja a múltat kopírozza a jövőre, hogy kényelmesen szórakoztatóvá tegye. Szerinte a jövő épp olyan lesz, mint a múlt izgalmasabb részei, csak jobb játékokkal” (Ryman 2007: 5). Az SF-et népszerűsítő előadók, szerzők és ismeretterjesztő filmek³³ – miközben erős nosztalgiafaktorral³⁴ is dolgoznak – kedvtelve hangoztatják az alapigazságot, miszerint az SF az ötletek irodalma, amely felfedezi, inspirálja a jövőt, figyelmeztet-felkészít veszélyeire (Augé 2019), ami a tudomány és a technológia segítségével lehetővé teszi majd egy jobb jövő létrejöttét.³⁵

A fejlődés végtelenségében hívó Yuval Harari, aki szerint vitathatatlanul a sci-fi a 21. század legfontosabb műfaja, mivel a legerősebb „befolyásoló erővel bír” (Harari 2018), egyik propagandakönyvében egészen nyíltan beszél: „Amíg az emberek belehalhatnak valamibe, mi küzdeni fogunk, hogy ez ne történhessen meg. A tudomány és a kapitalista gazdaság pedig boldogan támogatja ezt a küzdelmet... El tud bárki képzelni izgalmasabb tudományos kihívást a halál kicselezésénél – vagy ígéretesebb piacot az örök ifjúságnál?” (Harari 2018: 33)³⁶ Az eufória hatása alatt azonban a jelen alapproblémáit figyelmen kívül hagyják: „...sci-fik fedik el társadalmaink konfliktusait – mutat rá András Csaba ideológiakritikájában – egy közelgő globális ökológiai katasztrófa az egész emberiséget egységbe szervező erejére hivatkozva” (András 2017: 123).

³¹ „...ez az egész globális, mégis amerikai posztmodern kultúra a világszerte érzékelhető amerikai katonai és gazdasági dominancia egészen új hullámainak belső és felépítmenyi kifejeződése ebben az értelemben – csak úgy, mint mindvégig az osztálytörténelemben – a kultúra alapzata vér, kínzás, halál és terror” (Jameson 2010: 27) Vagy hogy magyar szerzőket idézzünk: „A tőke ily módon mind totálisabb diktatúrát gyakorol, s azok az esetek, amikor kiderül, hogy a haszon érdekében emberek tömegeit teszik ki egészségi kockázatoknak vagy pusztítják el a »szabad világ« nevében folytatott háborúkban, csak sűrített megnyilvánulásai annak, amire a mindennapokban is sor kerül, s amit a válsághelyzetekben csak cinikus nyersséggel tesznek láthatóvá” (Kapitány–Kapitány i. m.).

³² Az ún. hunédzserizmusnak bőven van szakirodalma: „Christopher Noxon szerint egyre többen döntenek úgy: „Nem akarok felnőni!”. S éppen ennek köszönhető azoknak a 18–35 éveseknek a tábora, „akikről saját belső gyermeki énjük gondoskodik”. (Shoales 2003 idézi Kiss V. 2006: 77.)

³³ Jellegetes példa az SF-propagandára James Cameron hatrészes, *A science-fiction története* című – a legismertebb hollywoodi rendezők önünneplő, egymást gátlástalanul körbeudvarló – sorozata, melyben az egy bögrére ráférő SF-szlogenek száma minden lexikont leköröz. Pl.: az SF-nek „óriási ereje van”, „fontos kérdéseket feszeget”, „rengeteget tanulhatunk belőle”, „olyan, mintha a jövőbe látnánk”, „az univerzum fantasztikus titkokat rejteget”, „minden lehetséges”. Vagy: „olyan témákat feszeget, melyek valójában érdeklik az embereket”; „segít szembenézni a félelmeinkkel és a terrorizmussal”, „vagány, menő és irtó inspiráló” stb. Lásd pl. itt: <https://www.youtube.com/watch?v=PgXWKVjFRcE>

³⁴ Az SF és a nosztalgia kapcsolatával, vagyis a mindenkori jelenhez való viszonytal is fontos lenne foglalkozni: <https://www.1843magazine.com/culture/the-daily/if-you-think-scifi-is-about-the-future-think-again>

³⁵ Ide kívánczik Nail Gaiman anekdotája Joshua Adam Anderson kommentárjával: Gaiman sztorija szerint: az innováció hiánytól (sic!) szenvedő Kína egyszer egy tudós csoportot delegált a Szilícium-völgybe, megtanulandó az Apple, a Microsoft, a Google alapítótól, „a jövő felfedezőitől”, mi is az ő nagy Titkuk. A konzultációkból az derült ki, hogy mindahányan nagy SF-rajongók voltak gyerekkorukban. A tanulság Gaiman szerint, hogy az SF/a képzelet jót tesz a jövő alakításának, felfedezésének (Gaiman 2013.) Anderson egészen más konklúziót von le Alan Muskék szokásaiból: „Az SF jót tesz az üzletnek, az SF jót tesz a tőkének.” (Anderson 2015)

³⁶ Az elkeserítően túlértékelt szerző neoliberalis önellentmondásokkal teli könyvében így vall a növekedésről: „... ha valahogy mégiscsak sikerülne meghúzni a féket, a gazdaság a társadalommal összeomlana,... a modern gazdaságnak folyamatos és végtelen növekedésre van szüksége a fennmaradáshoz. Ha a növekedés leáll, a gazdaság nem vesz fel valami kényelmi egyensúlyi helyzetet, hanem darabjaira hullik. Ezért sürgeti a kapitalizmus a halhatatlanság, a boldogság és a megistenülés lehetőségének keresését.” (i. m. 52.)

Az SF-művek eme tekintélyes része (disztópiák, posztapokalipszisek³⁷) ugyanúgy a fennálló rendet védi, csak más technikával: *a befogadók borzongatását vagy egyenesen megfélemlítését gyakorolja – azt üzenve neki, becsülje meg magát és a korát* (pl. féltse már most a gyerekeit, az unokáit stb.), *bizakodjon, és finanszírozza a további technológiák kifejlesztését, különben ennél már csak rosszabb jöhet*. Az efféle, általam SF-propagandának nevezett attitűd a technológiát-tudományt-jövőt-fejlődést-növekedést egy csomagba pakolva, ezek történelmi-társadalmi-politikai viszonyokba való ágyazottságát figyelmen kívül hagyva ígér megváltást, jellemzően egy olyan történelmi állapotot vetítve elénk, „melyben a technológia áldásainak következtében fognak megoldódni a társadalmi és anyagi egyenlőtlenség, az ökológiai katasztrófa, a bért munkával járó elidegenedés, továbbá a világ végső megismerésének stb. korszakos problémái (Borbély 2019). A középiskolai SF-olvasást/-értelmezést érdemes lenne a technofób diskurzusokat elkerülve, az angolszász SF-hegemónia jelenlétére is reflektálva³⁸, társadalomkritikai/ideológiaikritikai gyakorlattá is tenni, olyan elemzéssé, mely a szöveget/az egyedi irodalmi munkát és kontextusát, a közös társadalmi világot kölcsönhatásukban szemléli (Angenot–Suvin 1979: 168).

SF-világgyár – világépítés az elméletben

A világépítés ('worldbuilding' és a vele érintkező fogalmaknak: 'storyworld', 'imaginary world') fogalmának hosszú és változatos története van, gyökerei-elágazásai nemcsak az írók ars poeticáiig vagy a kreatív írás kurzusokig és a szerepjátékos szubkultúrákig érnek el, hanem a „sok világ/lehetséges világok”³⁹ fogalmával operáló analitikus nyelvfilozófiáig, a narratológiai kutatásokig, a luddológiáig, a transzmedialitás mibenlétével foglalkozó kutatásokig.⁴⁰ De akár a fenomenológiáig vagy a tudatelméletig⁴¹ is, s ezek felismerései megtermékenyíthetik egymást is.

³⁷ A beláthatatlan szakirodalommal rendelkező tematikák rengeteg csoportosítással rendelkeznek, mégis úgy tűnik számomra, hogy a posztapokalipszisek leginkább a centrumban/félperiférián élők anyagi jólétének végével, a disztópiák inkább ugyanezen régiók liberális demokráciájának, jólétének széthullásával játszanak el.

³⁸ Külön fejezet igényelne az SF-irodalom és -irodalomkutatás angolszász dominanciája, a mód, ahogy gyarmatosítják a nemzeti/kisebbségi SF-irodalmak mezejét: „...amerikai és angol szerzők – fakadt ki már a hetvenes évek végén a svéd SF-monográfus – elárulják tökéletes tudatlanságukat mindarról, ami saját hazájukon kívül történik, mintha saját világukon kívül nem létezne más”, vagy: „európai országok amerikai sci-fi szemetet importálnak” (Lundwall 1978). Ugyanezt a tendenciát erősíti Cristian Tamas is a román sci-fi helyzetéről nyilatkozva: „Mint mindenhol Európában, az angolszász szórakoztatóipari szemét elősegíti a *mankurtizáció* (»az emlékeztetőtől való megfosztás« – a szerk.) és a *malinchismo* („külföldöt majmoló divat” – a szerk.) terjedését” (Tamas 2016). A kérdés tárgyalása messze vezet, a világrendszer-elmélet és a világirodalom-fogalom összefüggéseinek vizsgálatához, a centrum-félperiféria-periféria, illetve a gyarmatosítás-öngyarmatosítás kérdéseikhez.

³⁹ „Mégis, milyen értelemben létezik sok világ? – kérdezi az egyik szakértőjük – *Mi különbözteti meg a valódi világokat a hamisaktól? Miből lesznek a világok? Hogyan készülnek?* Milyen szerepet játszanak létrejöttükben a szimbólumok? És hogyan viszonyul a világalkotás a megismeréshez?” (Goodman 1997: 394)

⁴⁰ A transzmedialitásról rengeteg anyagot állított össze a fogalom megalkotója Henry Jenkins itt:

<http://henryjenkins.org/> A világépítés számtalan aspektusával pedig itt foglalkoznak:

<http://worldbuilding.institute/>. A Világépítő Intézet alapítója, Mark J. P. Wolf a videojátékokról írt könyve után a világépítésről is írt monográfiát (Building Imaginary Worlds: The Theory and History of Subcreation. Routledge, 2014.), de közreműködött az alábbi kötetek létrejöttében is: The Routledge Companion to Imaginary Worlds, ill. Revisiting Imaginary Worlds: A Subcreation Studies Anthology, Routledge, 2017. A legfrissebb monográfia a témában: Trent Hergenrader: Collaborative Worldbuilding for Writers and Gamers. Egy a témát körüljáró konferencia anyagai pedig itt érhetők el: <https://www.worlding-sf.com/>

⁴¹ Lásd: Pagan, Nicholas O. (2014): *Theory of Mind and Science Fiction*. London: Palgrave Macmillan

Míg az irodalomtudományon belül még csak alakulóban van a vizsgálata, a tágabb médiatudomány és a nyilvánosság egyre gyakrabban hallat/hallhat róla⁴² – elsősorban a populáris kultúra újabb és újabb produkcióinak (franchise univerzumok, crossover művek, poszt-tolkieni fantasyk stb.) köszönhetően. A fogalom tudományos használatának nehézsége abból fakad, hogy „láthatatlan művészet”-ként minden műalkotáshoz (a szociográfiától a történelmi regényig) hozzákapcsolható, hogy végső soron a „világépítés” magával az alkotással egyenlő: „minden könyv, amit olvastál, minden dal, amit hallgattál – nem beszélve a hirdetésekről vagy reklámokról – a világépítés egy példája. Fikció vagy nem fikció, realista mű vagy fantasy – a világépítés mindenhol tetten érhető” (Sanchez 2014: 22).

A 'világépítés' mint a narratív (fikciós) világ megalkotása epikus gyakorlatként⁴³ világmodellező hatású, mert (főként a nagyepika) képes a társadalom egészének struktúráját megragadva referencialitást imitálni. Hol *retorikai gyakorlatként* (Roine 2016)⁴⁴, hol *kulturális gyakorlatként* (Sanchez 2014) mutatják be, jellemzője hogy a megalkotott világ *egyszerre létezik és nem is létezik*⁴⁵, s ezért értekezni róla több aspektusból érdemes: 1. az író/alkotó vagyis a létrehozó/létrehozás szempontjából: például egyáltalán miért hozunk létre, képzelünk el másik világokat? (Zaharijević–Krstić 2018: 91), 2. az olvasó szempontjából, aki a befogadásesztétika felfogásában újraalkotja a művet⁴⁶ és 3. kritikai szempontból (Ekman–Taylor 2009: 10–11).

Wolf hangsúlyozza, hogy a 'képzelt világ' kifejezés sosem pusztán földrajzi/geográfiai értelemben (a hely, ahol a történet játszódik) használatos, hanem tapasztalati értelem-

⁴² Már a világépítési trend kritikái (a világépítés túlértékelt, más írói feladat rovására megy, egyre kevesebb köze van a tapasztalati valósághoz, biznisz az egész) is megjelentek, lásd itt:

<https://www.gamesindustry.biz/articles/2017-02-02-against-worldbuilding> és itt:

<https://flexiblepersona.com/2018/08/01/against-worldbuilding/> A kritika érintheti a világ természettudományos-geológiai-demográfiai aspektusait is; lásd Dippold Ádám (2019): *A világépítők hátborzongató hibái: Középföldén rosszak a hegyek, Westeroson pedig nem is lakhattak annyian.*

⁴³ Hegel nyomán – magyarázza ifj. Csicsery-Rónay – a „tárgyak totalitása jellemzi” (szemben a drámával, melyet a mozgás ural.) (Ifj. Csicsery-Rónay 2008: 82). Szabó Zoltán Ádám és Oroszlány Balázs a képregények politikáját vizsgálva arra jut, hogy a fikciós prózai művek foglalkoznak elsősorban a társadalmisággal: „Mindennek (és annak, hogy a világépítés terhet jórészt átvette a próza sci-fi) egyenes következménye, hogy az olvasók egyre inkább a szereplőkért és a történetért keresték a jövőt a képregényben, a társadalmi-politikai felépítésről meg akár le is mondtak, hiszen azt megkapták máshol” (Szabó–Oroszlány 2017: 183).

⁴⁴ Lásd: Roine 2016. A meglátás Todorovtól származik: „A fantasztikum és a képes beszéd közötti különböző kapcsolatok egymást értelmezik. A fantasztikum azért él minduntalan retorikai alakzatokkal, mert ezekből származik. A természetfölötti a nyelvből születik, annak egyszerre következménye és bizonyítéka: nemcsak az ördög és a vámpír léteznek csupán a szavakban, de azt is csak a nyelv képes megragadni, ami soha nincs jelen: a természetfölöttit. Ez tehát éppannyira lesz a nyelv szimbólumává, mint a retorikai alakzatok – az alakzat pedig, mint láttuk, az irodalmiság legtisztább formája.” (Todorov 2002: 72–73).

⁴⁵ Fenomenológiai szempontból Husserl szerint ez a fantázia működésének alaptulajdonsága: „A fantázia is jelenvalóvá tesz valamit, ami nincs jelen: ha elképzelünk valamit, akkor az az éppen adott aktusban megjelenik a számunkra, vagyis jelen van, anélkül azonban, hogy ténylegesen is jelen lenne hús-vér valóságában, vagyis észlelhetően. Ráadásul semmiféle konkrét, jelenbeli érzéki benyomásra nem támaszkodhatunk a fantázia esetén” idézi Ullmann (2010: 155).

⁴⁶ A folyamatot nagyszerűen ragadja meg Mund Katalin: „Az SF-regények sajátossága, hogy egy komplett világ bomlik ki bennük, telis-teli ismeretlen eszközökkel, technikával, mitológiával, sőt az író által megalkotott szavakkal. Az olvasás során válik nyilvánvalóvá ezek értelme, jelentése. Lassacskán beindul a képzelőerőnk, és minden a helyére kerül. Ez azonban korántsem magától értetődő folyamat, hiszen a részleteket észben kell tartanunk, és csak apránként tudjuk összerakni a kirakós darabkáiból a valóságot. Vagyis nem csupán az író teremt egy valóságot az SF regényben, hanem mi magunk is újrateremtjük azt azáltal, hogy megfejtjük a kulcsokat, megtanuljuk értelmezni a leírtakat” (Mund 2013).

ben, a karakterek tapasztalati totalitásaként; ilyen értelemben a 'világ' lehet persze egy bolygó, egy galaxis, de kisebb egység is, egy kontinens, egy ország, egy város vagy akár egy űrhajó is (Jenkins 2013). Sanchez tovább árnyalva hozzáteszi, hogy a 'világ' nem pusztán a cselekmény helyszíne, hanem egyfajta logikai szervezőerő (Sanchez 2014) A filológiai megközelítés tovább bonyolít(hat)ja a „világ” megértésének, értelmezésének kérdéskörét: az úgynevezett (a freudi hasonlatot átemelő) „jéghegyelmélet” szerint a regényben, novellában, egyéb művekben a konkrétan (textuálisan, vizuálisan) megjelent világ „mögött”, alatt, körül stb. jóval több (imaginárius) ismeret,- információ-, adat-, tényösszefüggés van, az arányuk sokszor 10% a 90%-hoz. Az alkotónak kell eldöntenie, mennyit mutat meg a világból (Jemisin ezt három típusra osztja: felszíni, közepes és mély merülés).⁴⁷ A szerző *paratextusai* ráadásul még utólag is szaporodhatnak: „tovább építheti” a világot folytatásokban, levelekben, interjúkban, blogbejegyzésekben, privát Wikipédia-posztokban⁴⁸, kiterjesztheti más platformokra, de a rajongókkal/olvasókkal⁴⁹ közösen is alakíthat rajta (nem beszélve a szerzői jogokat betartó fanfictionök gyakorlatáról).

„A regényírás kozmológiai ügy – magyarázta Umberto Eco A rózsza neve széljegyzetében – ...a meséléshez mindenekelőtt világot kell alkotni, és azt be kell rendezni, amennyire csak lehet, a legutolsó részletig... A világ megalkotása a fontos, a szavak azután szinte önmaguktól adódnak” (Eco 1988: 592–593). Eco szerint az alkotó képzelete csak akkor szabadulhat fel, ha megköti a kezét: „az elbeszélő irodalomban a mögöttes világ jelenti a megkötöttséget. És ennek semmi köze a realizmushoz (noha még a realizmust is megmagyarázza). Az ember kitalálhat egészen valószínűtlen világot is..., de fontos, hogy ez a csupán lehetséges és irreális világ a kezdet kezdetén meghatározott struktúrák szerint létezzék” (Eco 1988: 594).

Az elemzők ugyanakkor igyekeznek elválasztani egymástól a logikában/nyelvfilozófiában definiált (végtelen nagyságú és elemű, vagyis totális) 'lehetséges világok' fogalmát a 'narratív fikcionális világok'-étól is. Ez utóbbiak: 1. *emberek alkotta* világok; 2. *ontológiaiilag függetlenek*, önállóak; 3. csak *szemiotikai, nyelvi* csatornán keresztül érhetők el; 4. mindig *korlátozott számú elemtípusból* (statikus tárgyak, természeti erők, tulajdonságok, események, cselekvések, interakciók stb.) *szelekciósan* épülnek fel; 5. szükségszerűen egy vagy több cselekvő *ember vagy emberszerű lény, személy* alkotja az úgynevezett tényállításaikat; 6. a kiválasztott elemeket történetgeneráló potenciával bíró renddé képes

⁴⁷ Jemisin a szerzői információdagolás mértéke alapján – melyhez narrációs, fokalizációs indexet is kapcsol – osztja fel a világ mélységét (Jemisin 2015).

⁴⁸ Már ilyen metafikciós paratextus létrehozására is van lehetőség: <https://www.tor.com/2019/01/07/how-to-create-a-wiki-to-support-your-fantasy-worldbuilding/>

⁴⁹ A rajongói szubkultúrák vizsgálata is már elég messzi múltra tekint vissza, mostanra egészen felfutott, bár benyomásom szerint kissé túlbecsülik a jelentőségüket. A rajongók a kultúripar logikája szerint a leg(maga)biztosabb, legszáneröntudatosabb (legsértődékenyebb), az *alkotást fetisizáló vásárlóerőnek/elit fogyasztónak* és önkéntes *reklámhordóznak* számítanak. Elvárásaikat kisebb részben a közös öröm munka, nagyobb részben a haszonmaximalizálás jegyében tartják szem előtt; befogadói erejük a művek világának autisztikus szemléletében vagy kreatív felforgatásában bomlik ki leginkább: a világ belső szabályrendszerét ellenőrzi (koherenciateszt) és fejlesztik (a történet rekonstrukciója/dekonstrukciója, továbbszövése), illetve a forgalmazását értékelik, befolyásolják. Ennél persze sokkal elnézőbb a téma kutatója, a 'részvételi kultúra' fogalmának kitalálója, Jenkins, szerinte ezek jellemzik a rajongó olvasást: 1. a folytonos újraolvasás és az aprólékos szövegelemzés; 2. az intertextuális értelmezés; 3. a szövegen túli információk felhasználása; 4. a közösségi jelentésalkotás; 5. a kánonalkotás; 6. a szerző tekintélyének megkérdőjelezése; 7. az alkotó/befogadó kettősség kikezdése. Minderről magyarul bővebben Somogy Gyula ír (Somogyi 2017).

formálni.⁵⁰ A világalkotás módjai Goodman szerint a művészet egész területére vonatkozhatva: a) a kompozíció, dekompozíció (a legtöbb világalkotás szétszedésből és összerakásból áll); b) a hangsúlyozás; c) az elrendezés; d) a törlés és kipótlás; valamint e) az átformálás (Goodman 1997: 398–405).

A világalkotás/világépítés gyakorlatát hagyományosan *Tolkien* nevéhez kötik: „Bár a fantasy műfajában rengeteg világ létezett már⁵¹, ezek többsége ködös és kidolgozatlan volt... Ő először a világgal kezdett⁵², amit már-már megszállottan épített ki, majd felvázolta a történelmet, a földrajzot és a mitológiát, mielőtt rátért volna a cselekményre. Műfajában kivételes szigorot alkalmazott a részletek terén” (Miéville 2002). A gyakorlat mellett azonban a kifejezés elméleti vonatkozásait is ő dolgozta ki olyan fogalmak használatával, mint 'alteremtő/sub-creator' (a művész); 'Elsődleges Világ/Primary World' (a szerző tapasztalati világa, valósága) és 'Másodlagos Világ/Secondary World' (a narratív fikciós világ). „Tulajdonképpen minden író Másodlagos Világot, fantasztikumot alkotva, azaz minden alteremtő, valamilyen mértékben valódi alkotó kíván lenni, és azt reméli, eközben a valóságból táplálkozik: másodlagos világának sajátos hangulata (ha nem is az összes részlete) a valóságból származnak, abba folynak bele” (Tolkien 1997). A világépítés következménye és célja, szerinte, több, mint egyszerűen a Coleridge-i „hitetlenség felfüggesztése”: „A szerző alkot egy Másodlagos Világot, melybe be tud lépni a szellemed. Belül a világban, amit a szerző tesz „igaz”: ennek a világnak a törvényei szerint. Amíg bent vagy, el is hiszed. Abban a pillanatban, amikor a kételkedés feltámad, a mese eltörik, a varázslat, a művészet odavesz. Újra a kinti Elsődleges Világban találsz magad, kint-ről bámulva a kicsi, elvetélt Másodlagos Világra” (Tolkien 1997). A „hitetlenség felfüggesztése” helyett Tolkien tehát inkább a Másodlagos Világba vetett hit ('Másodlagos hit') felkeltéséről beszél. Tolkienre alapozva az elmélet emberei úgy látják, hogy a világépítés mindegyik elemének, a szöveg egész infrastruktúrájának (térképek, idővonalak, genealógiák, természetleírások, kultúrák, nyelvek, mitológiák stb.) a fő funkciója végső soron a „teljesség illúziója”, az adott világ hihetősége, átélhetősége, „realitása”, az olvasó/néző/befogadó figyelmének, hitének a felkeltése és fenntartása (Jenkins 2013).

Peter Stockwell irodalomelméleti megközelítésében az *alternativitás*, az *extrapoláció* és a *spekuláció* alkalmazásában látja az SF-világ megalkotásának három fajta útját. Az alternativitást alapvetően összehasonlításra alapuló metaforikus eljárásnak tekinti, mely során a saját (valóságosnak tűnő) valóságunkból emelünk és alakítunk át folyamatokat, elemeket egy másik tartományba helyezve (Stockwell 1996: 4–5). „Az alternativitás fő kérdése – egészíti ki Stockwell Sós –: mi lett volna, ha másként alakul? Hogyan nézne ki ma a világ, ha nem pusztulnak ki a dinoszauruszok? Ha az ember nem fedezi fel a tüzet? Ha az Amerikai Polgárháborút nem az unionisták nyerik? Vagy ha a náci ideológia győz a II. világháborúban?” (Sós 2016) Az *extrapoláció* inkább *metonimikus kiterjesztése* a tapasztalati világunknak. Az ismert világon azzal akar túllendülni, hogy *elferdíti*, *szatirizálja*, *karikírozza* (Stockwell 1996). Mellérendelő eljárásaként „egy valóságos tendenciát vesz alapul, és ennek mentén eltorzítja, eltolja azt, ami van, és bemutat egy következmény-, avagy fejleményvilágot. Az extrapoláció azt kérdezi: mi lenne,

⁵⁰ Lásd: Szabó 2010: 106–114. A lehetséges világokról, fikciós, narratív világokról Szabó máshol is mélyreható elemzéseket nyújt. A lehetséges világokról bővebben még itt olvasható: Bács Gábor (2005): *Lehetséges világok. Kellék*, 27–28. sz. pp. 135–140.

⁵¹ A 19 században tűnnek fel Európában és Amerikában a sokszor hobbiból létrehozott, úgynevezett *imaginárius világok* (imaginary worlds), melyek mások, mint a hagyományos irodalmi világok (imagined worlds). Jellemzőik a világ „visszavarásiasítása” jegyében – a realista megközelítés, összetartó struktúra, empirikusan adatolt, logikus, gyakran lábjegyzetekkel, térképekkel, szótárral, jegyzékekkel való ellátottság, mindez fikcióként feltüntetve (Saler 2012: 25).

⁵² Tegyük hozzá, hogy Tolkien először a nyelv(ek) kidolgozásába vágott bele (Stemler 2003).

ha...? Mi lenne, ha a válások növekedése idővel felszámolná a házasság intézményét? Ha a digitális média fölénye írástudatlanná tenné minket? Ha a sok implantátummal és beépített techkel idővel kiborgokká válnánk? Mi lenne, ha a megújuló energiaforrások átvennék az olajnak, gáznak a szerepét?” (Sós 2016) A harmadik stratégia, a *spekuláció* a többivel szemben a valóságokat tökéletesen egymásba szövi.

SF-világgyár – világalkotás a gyakorlatban

A világépítés írói/gyakorlati oldalának vizsgálatához az ars poeticák mellett leginkább a „hogyan írjunk SF-et/fantasyt”-típusú *kreatív írást oktató anyagok* járulhatnak hozzá.⁵³ Az efféle ismeretterjesztő (non-fiction) könyvből, blogból, bejegyzésből, fizetős képzésből, fizetős online-kurzusból, ingyenes, villámfelvilágosító YouTube-előadásból, podcastból lenyűgözően sok van. Szerzőik leginkább írók (hol többkötetes profik, hol az első regényük befejezésének eufóriájában élő kezdők), forgatókönyvírók, szerkesztők, akik „saját bőrükön” tapasztalták meg a világépítés nehézségeit, s a zsánert az önkiteljesítésen kívül (az angolszász könyvpiacra) természetesen potenciális gazdasági befektetésnek is tekintik: „Nagy pénzt hozhat” (Kenworthy 1997).

Tanácsaik, észrevételeik általában cirkulálnak, s ilyenkor rendre kiemelik, külön fejezetet/előadást szentelnek az *alapötlet* (nóvum) fontosságának, a *történetnek*, azaz a fő- és mellékcelemek kidolgozottságának, a *karakteralkotásnak*, a *dialógusok* szerepének, a *dramaturgiának*, a *stílusnak* és természetesen a *világépítésnek* (más néven: *környezetnek*, *háttérvilágnak*). A világon minden esetben „szabályok és törvények rendszerét” (Kleinheincz 2013) értve. A két fő elem azonban mindig a karakter- és a világépítés⁵⁴. Orson Scott Carddal együtt a legtöbb szerző az alapötletet/a nóvumot a tapasztalati világtól való eltérésben ragadja meg: „Mindig azzal a felvonással kezdem az idegen lény kialakítását, hogy megkérdezem: Miben különböznek az emberi lényektől ezek az idegenek?” (Card 1990.; Sambuchino 2014). Ugyanezt hangsúlyozza Mán-Várhegyi is: „Fogj egy papírt, és írd listát róla, hogy ez a fantáziavilág miben hasonlít a mi világunkra és miben különbözik tőle!” (Mán-Várhegyi 2015: 3). Bradshaw blogbejegyzésében szintén *a saját világunkból való kiindulást* tanácsolja (Bradshaw 2017), mely világ amúgy – ismeri el egy másik világépítő – „sokkal változatosabb, mint a szerzők képzelete” (Gillet 1996), s amelyről épp ezért érdemes sokat olvasni, kutatni.⁵⁵

Az ötlet, a csoda feltalálásával, a meglep(et)éssel az író új dolgokra hívja fel az olvasó figyelmét, vagy a régi dolgokat új fényben láttatja vele (Gerrold 2001: 11). De hogyan jutunk el az ötlettől a viláig? Kleinheincz Csilla *az elbeszélés alapkoordinátáinak* tisztázása (Kiről szól a történet? Miért teszik a szereplők azt, amit? Miről szól a történet? Hol játszódik? Mikor történik mindez?) mellett *a koherencia* fontosságát emeli ki (Kleinheincz 2013). Gerrold hasonlóan az alapötlet következményeinek a kibontását tekinti a világalkotás művészetének: „Ha valaki kitalálja, hogy a Tatooine bolygó kietlen

⁵³ A következőkben pusztán csak kitekintek a témára – felillantva néhány jellegzetességet. A kreatív íráshoz használt tankönyvek/segédkönyvek, egyéb platformok rendszeres, reprezentatív, ideológiakritikai feldolgozása azonban igen izgalmas lenne.

⁵⁴ A két írói gyakorlat valójában elválaszthatatlan egymástól: ahogy nincsen karakter/szereplő adott társadalmi-történelmi világ nélkül, úgy a megalkotott társadalmi világ is csak adott karaktereken keresztül válik „belakhatóvá”. Amit Sartre megjegyyez az emberről, általában igaz a fiktív karakterre is: „Az ember, akár író, akár futószalag mellett dolgozik, akár feleséget választ magának, akár nyakkendő, mindig nyilvánítja magát; kinyilvánítja szakmai környezetét, családját, osztályát és végül – minthogy az egész világhoz viszonyítva szituációban van – kifejezi magát a világot” (Sartre 1969: 19).

⁵⁵ A világépítéshez szükséges (természettudományos és társadalom-tudományokra is fókuszáló) „kutatások”, utána-olvasások jelentőségét nem győzik hangsúlyozni a tanácsadók. Jemisin még hozzászól ehhez az utazást és az egyéb kapcsolódási, feltöltődési faktorokat is (Jemisin 2015).

kősvatagában hogyan táplálkozik a bantha – az a legfontosabb SF feladatot gyakorolja: a világépítést” (Gerrold uo.). Ugyanígy látja Kenworthy is: „Minden alkalommal, ha SF-történetet írsz, egy teljesen új világot kell létrehoznod. Minden egyes ötletednek lesz egy következménye. Ha például képesek leszünk a teleportálásra, nemcsak a turizmus változik meg. Az egész gazdaság összeomolhat, országok szűnhetnek meg...” (Kenworthy 1997). A világépítés tehát *következmények és összefüggések megalkotása, koherencia-gyakorlat, folytonos problémamegoldás, az ellentmondások kiszűrése*. (Hacsak az alkotó nem épp az ellentmondások mentén akarja megszervezni az univerzumát.) Az ötlet dik-tálta változások a világ minden részére kihathatnak, folytatják minden platformon: a politikai rendszertől, intézményi fajtáktól-struktúráktól a földrajzon, várostérképeken át a szórakozási, időeltöltési fajtáig. Ha egy, a mi világunktól eltérő világot alkotunk meg, listát érdemes készíteni (az Excel-táblázattól a kiskártyás megoldásig minden módszer megengedett), ilyenkor kérdezzük meg magunktól: „Kik élnek ott? Hogy néznek ki? Hogyan telik egy napjuk? Vannak-e jellegzetes tulajdonságaik? Milyen ott egy város? Van-e egyáltalán város? Milyen az ég? Milyen a föld? Rengeteg kérdést lehet feltenni, csak győzz válaszolni rájuk! (Mán-Várhegyi 2015)

Vilana Réka elméleti felkészültséggel megírt fantasztikumírást (inkább fantasyt) tanító, segítő szövegeinek egyikében (Sanderson és Card alapján) a *földrajz*, a különböző *népek/nemzetek, rasszok* kidolgozásának fontosságát hangsúlyozza, de a világ építésekor a közösségek *politikai, vallási életét, a nemi szerepek, társadalmi normák* kérdését, a *nyelv, a gazdaság, a technológia* vagy a *család* fogalmának végiggondolását és létrehozását is legalább annyira lényegesnek tartja (Vilana 2015).⁵⁶ A világ komplexitása, mely minden esetben a világ hihetőségét erősíti meg, óriási lista-összeállítási szeánszokká, inspiráló kérdéscsoportokká alakította a tanácsadói kurzusokat, blogokat, honlapokat: a webet elárasztó tippek, jó tanácsok közül totalításra törekvőnek tűnnek Nina D’Alev világépítési kérdései⁵⁷: Az ábrázolni kívánt világ a mi világunk elváltoztatva vagy egy teljesen más világ? Milyen emberek, fajok élnek ebben a világban? Milyen nyelven beszélnek? Hogy néznek ki? Hogyan öltözködnek? Hogyan számolják az időt? Milyen a történelmük? Milyenek a (mágikus) törvényeik? Milyen divatok jellemzik? Mit esznek, isznak? Van-e a csoportjaik között különbség? Van-e vallás? Milyen kormánya van? Milyen a jogalkotása? Van-e bűnözés? Milyenek a fegyvereik? Hogyan oldják meg a kereskedést? Milyen az üzleti élet, az ipar? Milyen tudományuk van? Milyen technológiát találtak fel? Milyen a művészetük? Hogyan szórakoznak? Milyen az oktatási rendszerük? Milyen a földrajz? Milyen az időjárás? A világot külön-külön az öt érzékszerv hogyan észleli? (D’Aleo 2013) A saját világunk legaktuálisabbnak látszó kérdéseit is igyekeznek a tanácsadók bedolgozni a rendszerükbe: „Hogyan integrálják a menekülteket?” – kérdezi például Sambuchino – „és hogyan viszonyulnak a bevándorlók a befogadók világához? Milyen nyelven beszélnek? Milyen társadalmi osztályok vannak? A vezetők hogyan viszonyulnak a hatalmukhoz? Más vezetők egymáshoz? Milyenek a többség és kisebbség konfliktusai? »A jólét soha sincs egyenlően elosztva: mindig kevés gazdag van és rengeteg szegény.« Velük mit kezd a szerző?” (Sambuchino 2014) Az apró, látszólag lényegtelen részletek, a mindennapi élet kevésbé észrevehető, magától értetődő elemeinek kiötlése sem elhanyagolható feladat. A Roland Barthes által „valóságthatásnak” nevezett eljárás funkciója, hogy a leírásnak materiális súlyt adjon (Barthes 1989: 40–41): akad szerző, aki narratív trükkökkel, például mottóként alkalmazott áldokumentum-részletekkel (rek-

⁵⁶ „Egy sci-fiben – teszi hozzá a műfajelméleti pontosítást – sokkal többet kell magyarázni az olvasóinak a környezetről és a világról, mint egy romantikus könyvben, mely napjainkban, Budapesten játszódik.” (Vilana 2015)

⁵⁷ Patricia C. Wrede szintén óriási, tematikus kérdéscsoportot, szempontrendszert állított fel itt:

<https://www.sfw.org/2009/08/fantasy-worldbuilding-questions/>

lám, újságcikk, lexikoncikk stb.) gazdagítja a világot, akad, aki jövőbeli higiéniai praktikák kitalálásával. Akad, aki a kozmetika és a szépségipar „újdonságaival”, s akad, aki ezzel éri ezt el, hogy bizonyos kitalált tárgyak például nem működnek (Wilde 2018).

A világ megalkotása a világ bizonyos szintű rendszerezése is egyben: a térbeli és időbeli koherenciát segítő történelem, háttértörténetek (legendák, mítoszok, anekdoták, pletykák), genealógiák, időrendek, térképek (ezt a módszert Miéville „szerepjáték-faktornak” nevezi) kidolgozását a „jéghegymélet” jegyében elengedhetetlennek vélik (Sanderson 2016), bár sokszor nem is kerülnek bele a műbe (átcsúsztatnak, többkötetessé válva egy másik kötetbe, egy egészen más műbe, vagy paratextusként segíthetik az eredeti művet).

A saját írói habitus és munkamódszer felismerésére is ösztönöznek néha az oktatók. George R. Martin nyomán Sanderson kétféle típusú világépítő írókat különböztet meg: a *felfedező író*t (Martinnál 'a kertész'), akinek nincs előre elkészített, aprólékosan kidolgozott váza a regényhez, aki rengeteget ír és javít, s aki csak menet közben, hosszú munka után, attól inspirálódva látja meg a tovább vezető utakat, s tisztában van, hogy nem mindenható ura az általa teremtett szövegvilágnak. És a „témavázlat-készítő” író (Martinnál: 'az építész'), aki szinte „világépítési betegségben” szenved, aki 20 évig építési mikrorészletekbe merülve a világait, aki mindig mindent előre megtervez. Sanderson javaslata a kezdő íróknak a kevert stratégia alkalmazása: „a karakterépítéskor kertésznek érdemes lenni, a környezet megalkotásakor építésznek” (Sanderson 2012).

Mint láttuk, az SF és más fantasztikus mű alapja a tapasztalati valóságunktól eltérítő jegyek által meghatározott és felépült világ, s ebből kifolyólag döntő tényező, hogy a szerző egyáltalán milyen valóságtapasztalattal bír, azaz mit lát a saját világából, szellemi horizontja meddig terjed? Ez már csak azért is fontos, mert „olyan világban élünk, amely elrejtőzik előlünk” (Tütő 2018).

Az általam végignézett világépítési anyagok, kérdéscsoportok az élet szinte minden aspektusára kitértek, de eme aspektusok sokszor inkább csak egymás mellé rendelték voltak, mindenféle rendszerszemléletet, hálózatiságot nélkülöztek. A rendszerparadigmatikus gondolkodás lényegénél fogva multidiszciplináris: szociológia, politológia, közgazdaságtan, történettudomány szintéziseként *a rész és egész viszonyával* foglalkozik, a nagy változásokra fókuszálva az emberi interakciókat is vizsgálja: „nem a társadalom, a politikai szféra, a kultúra és a szellemi szféra vagy a gazdaság egyetlen szeletét, egyetlen körülhatárolt részét hasítja ki, hanem a részekből összetevődő egészet. Éppen arra összpontosítja a figyelmet, hogyan függnek össze egymással a különböző részek, milyen kölcsönös hatások alakulnak ki közöttük. A rendszert nem statikus pillanatképpen ábrázolja, hanem a dinamikáját próbálja megérteni, ahogy az a történelemben alakul” (Kornai 1999). A fantasztikus művek megalkotását segítő anyagok hierarchizáló szemlélet híján a kritikai gyakorlatot is csak részlegesebben tudják elvégezni: az alapvető termelési móddal, a gazdasági berendezkedéssel sem foglalkoznak behatóbban.

Világviszabontás – műfaji és társadalomfilozófiai kérdéscsoportok

„Bármit is álmodunk meg, bármit is képzelünk el, mindig magában fog őrizni bizonyos őskoordinátákat, amik alapján tájékozódunk. Mert magunkban hordozzuk és reprodukáljuk azokat a fogalmi alapszerkezeteket, amelyek alapján leképezzük és megértjük a környezetünket. Semmit sem gondolhatunk el anélkül, hogy áteresztenénk antropomorfi szűrőnkön” – magyarázza Sós Dóra az Elsődleges Világ és a Másodlagos Világ kapcsolatának dinamikáját, dialektikáját a SF-világok építéséről szóló esszéjében (Sós 2016). Mark Bould az észrevételt tovább szűkíti, szerinte minden fantasztikus zsáner lehetőséget nyújt ugyan a képzelet általi világépítésre, az SF-világépítés viszont abban egyértel-

műen különbözik a többi fikciós építkezéstől, hogy „szándékoltan vagy szándéktalanul, de pillanatképet ad a tőke rendszeréről” (Bould 2009: 4).

A következő osztálytermi megbeszélésre javasolt kérdéscsoportok/szemponcsoportok a narratív fikciós világok megalkotásának elméleti és gyakorlati ismereteit összegezve a szövegbeli világ társadalmi működésére, illetve a saját világunk működésére párhuzamosan kérdeznek rá. Ebben az értelemben az irodalommal való foglalkozás társadalomismeret is egyben.⁵⁸ Fontos tisztázni, hogy *nem óravázlatnak* készültek, sokkal inkább óravázlat készítéséhez alkalmas segédanyagoknak. Mindegyik kérdéscsoport tovább finomítható, árnyalható, kiegészíthető: a konkrét művek elemzésekor ez magától értetődő, ilyenkor egy-egy kérdéscsoport intenzívebben használható, de természetesen akár cáfolható is. A szempontok/kérdéscsoportok ugyanakkor nem feltétlenül hierarchizáltak (bár sorrendiségüknek is van jelentősége), és gyakran nem is elválaszthatók egymástól: a világ egy-egy aspektusának kibontása – fraktálszerűen – az egészre, a világ többi részére is rámutathat, egyikére-másikára pedig sokszor csak következtetni lehet.

A kérdéscsoportok egyaránt alkalmazhatók egy regény vagy rövidpróza (ahol a világ leginkább egy maketthez hasonlatos) vizsgálatánál is. A vizsgálatás szempontjai három egymásra vonatkozó halmazra oszthatók (vagy akár négyre, ha a *természettudományos vonatkozások* felfejtésébe is belevágunk): az *esztétikummal*, a *műfajiséggel* és a *társadalomfilozófiával/-kritikával* foglalkozó kérdéscsoportokra. Az esztétikai kérdéscsoport (mellyel itt most nem foglalkozunk) tulajdonképpen a legfontosabb halmaz, a többi csoport kérdései ezzel összekapcsolva nyernek igazán értelmet, válnak élővé. Elismerve minden műalkotás megragadhatatlan aspektusát, elmondható, hogy a nyelvi-retorikai kidolgozottság, az elbeszélői technikák alkalmazása, a narratív keretezés, a történet íve/időrendje, a fokalizáció, a stílus, az esztétikai minőségek rendszere, a dramaturgia, a szerepelők-karakterek megteremtése/árnyaltsága, a dialógusok mind-mind együttesen határozzák meg a SF-világok irodalmi értékét. „A jó írónak nincs szüksége több ezer oldalra, hogy a világa életre keljen, elég egy gondosan kiválasztott kulcslyuk” (Moskát 2015) – ez legyen a vezérelvünk.

Műfajiségra vonatkozó kérdéscsoportok

1. A racionalitás-irracionalitás spektrumán belül hol helyezkedik el a szöveg? A képzeletbeli világnak vannak-e fizikai, biológiai, természettudományos vagy természetfeletti szabályai? Esetleg hibrid stratégiát választ-e a mű? A racionalitás hegemoniáját, a mindennapi valóságérzékelés rendjét a fantasztikum újra és újra meggyengítheti, megzavarhatja: így keletkezhetnek olyan művek (pl. ahol mágia és tudományos technológia nem zárja ki egymást, ahol az „ismeretlen”, az „idegen” világba való betörése új logikát alakít ki), melyek átkódolhatják a zsánert, a tematika bevett összefüggés-rendszerét.

2. Mi(k) a szöveg nívója (vagy nívói)? Mi az a tapasztalati világtól eltérő, világ-szervező elem vagy újdonságok hálójára, ami mozgásba hozza az elbeszélést és meghatározza konklúzióit?

3. Mikor játszódik a történet és miért akkor? A nagyon távoli jövőben? A közeljövőben? Esetleg a múltban? (Újkorban? Középkorban? Ókorban? Őskorban? stb.) Egy nem létező múltban? Időtleniségben? Vagy ukróniáról van szó? A nagyon távoli jövőábrázolás történelemfilozófiai távlatot adhat az elbeszélésnek (a nagy változások is természetszerűleg nagy vonalakban vázoltatnak fel), a közeli jövő ábrázolása a referencialitás-

⁵⁸ „...mindkét tantárgy (irodalom, társadalomismeret) segíthet eligazodni a jelenben, mindkét tantárgyban nagy hangsúlyt kell fektetni a jelen problémái, a diákokat közvetlenül körülvevő világ jelenségei megértésére. Mindkét tárgyban nagy a jelentősége az érvelésnek, a véleménymondásnak és a vélemény érvekkel történő alátámasztásának.” (Fenyő 2017: 17)

igénnyel játszik el (az SF mint „előrejelzés” ebben a sávban a legdominánsabb, a változások indoklása itt a legsürgetőbb), míg az ukróniában az idő minősége kerül fénytörésbe. Feltehető még itt a kérdés: miként tekint a történelemre a szöveg?⁵⁹ Lát-e benne észszerűséget vagy sem? A történelem „megesik” az emberekkel, vagy képesek változtatni rajta? Lineáris fejlődéselv vagy ciklikus időszakjellemző jellemzi? Vagy esetleg a történelem lényegtelenül válik, és feloldódik egy örök jelenben? „Kezdetben az írók – magyarázta Kuczka Péter – előre ugrottak egy meghatározott évbe, és leírták, amit ott láttak. Nem sokat törődtek sem az összefüggésekkel, sem azzal, hogy a jövő világa miért vált olyanná, amilyennek ők képelték. Mercier, a nagy előfutár csak a 2440. évről beszélt, Bellamy a 2000. évet választotta, talán azért, mert olyan szép kerek szám. Wells a 802 701. évbe utaztatta hőseit, Jókai igényesebben a „jövő század” történelmét írta meg. Egy science fiction-kutató kiderítette, hogy 2440-ig nincs olyan év, amelyről ne írtak volna fantasztikus regényt⁶⁰, ezekből az önálló könyvekből azonban nem lehet összeállítani a jövő történelmét” (Kuczka 1986: 41). Az SF-hez mint az alternatív jövő megalkotására (is) szakosodott gyakorlathoz – elsősorban a közbeszédben, valamint az SF-írók sűrű tiltakozása ellenére – sokszor hozzákapcsolják a „jóslás” fogalmát: mennyire a „jövőről” szól⁶¹ valóban a szöveg és mennyire képes egyáltalán „előre jelezni”?

4. Milyen a jelenhez való viszonya? Ha az SF mindenekelőtt a jelen problémáira reflektál, milyen attitűddel teszi ezt? Nosztalgikusan? Gondolván, hogy a mai kor még mindig jobb, mint bármelyik más, mert esetleg a „világvége előtti aranykorban” (Will McIntosh idézi Kánai 2017a: 49) élünk? Szarkasztikusan-szatirikusan-groteszken, ironikusan? Gondolván, ez van, bár nem kell szeretni. (Minden eltérő életmódot kipróbáltak már, és nem sikerült. Inkább javítgassuk, ahol tudjuk stb.) Radikálisan-kritikusan? (Gondolván: ez van, és ennél minden csak jobb lehet!)

5. Hol játszódik a történet? Fiktív helyszínen? Valós helyszínen? Kevert/hibrid térben? A Földön? Távoli bolygón? A tér és az idő gondolkodásunk és történetmesélési módszereink alapvető koordinátái, „ám olyan narratív keretből, mint amilyen az arisztotelészi elbeszélésben a tér-idő koherencia, illetve a temporalitással kapcsolatos (némi leegyszerűsítve időbeli egymásutánisággként is leírható) kauzalitás követelménye, önálló jelentéseket hordozó alakzattá emelkedhet” (Erdei 2015). Fontos szempont lehet, ha a referencialitással játszik el a mű, hogy a centrum-periféria viszonyrendszerben melyik területet, földrészt, kulturális-civilizációs régiót stb. helyezi a középpontba. (USA-központú? Európa-központú? Afrika-központú? stb.)

6. Milyen kereskedelmi SF-zsánerbe sorolható? Hogyan pozícionálták, címkézték meg a szöveget a közreműködők (legyen az szerző, terjesztő, könyvesbolt: hard SF, katonai

⁵⁹ Egy kiváló online SF-kutatói lap egyik száma nem beszél félre: „Nem előre jelezni/megjósolni kell a jövőt, hanem megváltoztatni.” Big Echo, 2018/1. <http://www.bigecho.org/>

⁶⁰ Az időtáblázatot azóta egy magyar szerző is elkészítette, kibővítette, lásd: Bari 2012.

⁶¹ A jövőábrázolással kapcsolatos imaginárius szépséget így foglalják össze Zaharijevićek: „Fredric Jameson azt állítja, hogy a fantasztikum, miközben azért létezik, hogy »tudatosítsa a jövőről való képzelgéseket«, egyedül annyit tesz, hogy »mindig megújult erővel demonstrálja és dramatizálja azon képességünk hiányát, hogy a jövőt elképzeljük«. Ráadásul túlnyomórészt »nem kísérli meg, hogy komolyan elgondolja a társadalmi rendszerünkre váró 'valódi' jövőt«, ha nem a maga »többszörösen hazug jövőjét« egy olyan, teljesen eltérő funkciót betöltő transzformációba helyezi, mely a »mi saját jelenünket egy valamilyen eljövendő időnek a determinált múltjába« helyezi (Jameson 1982; 152). Ilyen megközelítésben a fantasztikum nem azt teszi, amit ígér. Csak kivetíti a jövőre a jelen dilemmáit, hiába törekszünk olyan kategóriára és dimenzióra rákérdezni, amelyben a jelen létezik, és elképzeléseink szerint, folyamatban van. A fantasztikum jövőképe bukásra van ítélve, míg az ábrázolás »újdonosságát« előre behatárolja az emberi imagináció kiterjedése és ereje.” (Zaharijević 2018: 102–103)

SF, science fantasy, cyberpunk, poszt-cyberpunk, biopunk, steampunk, dieselpunk, new weird stb.)⁶²

7. Hol a helye a MASFITT tematikában?⁶³

Társadalomfilozófiai kérdéscsoportok⁶⁴

0. Mikor keletkezett a mű?(Milyen nemzetiségű a szerző? Milyen társadalmi osztály a háttere?)

1. Milyen az emberképe?⁶⁵ Mi teszi az embert emberré? Hogy tekint az emberre? Mint változatlan természettel bíró entitásra vagy mint a történelemnek, a konkrét társadalmi viszonyoknak kitett létezőre? Mint elsősorban természeti lényre vagy mint a természet szimbólumaival alakító ökológiai lényre? Mint halhatatlan lélekkel bíró létezőre vagy mint információhordozó biológiai egységre? Mint szubsztanciálisan meghatározott létezőre vagy mint ellentmondásokkal-feszültségekkel tagolt sokféleségre? Mint alapvetően önmagáért, a maga boldogulásáért, jólétéért stb. igyekvő vagy mint másokért is felelősséget vállaló lényre? Mint az univerzum urára, középpontjára, a bolygó gazdájára és irányítójára vagy mint egy esetleges egyedére? Az „ember embernek farkasa” szemléletet követi vagy valami mást? Az úgynevezett „nyugati” antropocentrikus gondolkodás dominálja, vagy ettől el kíván térni? Ember/természet, ember/állat, ember/gép, férfi/nő, test/lélek dichotómiái mentén alakítja ki az ember fogalmát, vagy felbontja/dekonstruálja/megkérdőjelezi őket? Ha igen, miért teszi? Ha igen, mit „ajánl” helyette? Egyéni élet és társadalmi élet összefügg-e benne? Mit gondol az ember szabadságáról, kibontakozási lehetőségéről, korlátairól? Milyennek ábrázolja az emberek közötti viszonyokat? Az emberek közötti kapcsolatok meghatározó jellemzőjének mit tekint? A szolidaritást miként értelmezi: együttérzéseként, bajtársiasságként, kölcsönösségként, sorsközösségként (Takács 2019: 11) stb.? Milyennek látja a nemek közötti viszonyt? Vannak-e csoportok, amelyeket marginalizáltnak érzél? Miben látja a marginalizáltság okait? Elsősorban politikai, kulturális okokat mutat fel vagy gazdaságszerkezetit?⁶⁶ Hogyan viszonyul a nem-emberihez és hogyan ábrázolja? (Az SF képzelt lények könyvét, bestiáriumát is érdemes lenne egyszer rendszerezni.) Milyen nyelvet/nyelveket használnak? Hogyan változik meg a nyelv (a jövőben)?

2. Milyen a társadalomképe? Milyen társadalomfilozófiai horizontja van? A társadalmiságnak van-e jelentősége, vagy inkább a társas viszonyok kapnak hangsúlyt? Atomizált-individualizált vagy közösségorientált koncepció vezérli? A társadalomról leválasztott egyén, a szubjektum (ennek jogai, szabadsága, felelőssége, önmegvalósítási vágyai

⁶² Újabb kategóriaként érdemes megemlíteni a mundane science fictiont. *A mundane sci-fi tipikusan a Földön és/vagy a Naprendszer keretein belül marad, ezek és az ember jövőjével foglalkozik* – legyen az pozitív vagy éppen negatív. Továbbá sok klasszikus sci-fi toposztól elfordul: a csillagközi utazás minden formájától, az intelligens idegen élettől, az alternatív és párhuzamos világoktól, az időutazástól, a teleportációtól. Ugyanakkor a robotika, a virtuális valóságok, géntechnológia, nanotechnológia, transzhumanizmus belefér, amíg az előbb említett toposzok nem kerülnek melléjük. (Visszatérő jelzői, körülírásai: „evilági”, „földhözragadt”, „a legvalószínűbb jövőkép”; „ez a Föld az örökségünk, felelőséggel tartozunk érte, mert nincs több”).

<https://sfgenics.wordpress.com/2013/07/04/geoff-ryman-et-al-the-mundane-manifesto/>

⁶³ Lásd: <https://sites.google.com/site/scifitort/adattar/kodlista-temak>

⁶⁴ A kérdések megfogalmazásakor a műalkotások többértelműségét/polifonikusságát mindvégig szem előtt érdemes tartani! A kérdések összeállításakor nagyban támaszkodtam S. Sárdi Margit Magyarország jövőképeiről szóló tanulmányaira (S. Sárdi 2008; 2011).

⁶⁵ A kérdés tanulmányozáshoz pedagógiaileg-didaktikailag kiváló „tankönyv” Kamarás István szókratészi dialógus formájában megírt, *Bevezetés az embertanba* című opusza.

⁶⁶ Külön kérdéssor lehet az is, hogy mennyit foglalkozik pl. a hazai SF a magyar cigánysággal? Hogy látja őket a jövőben? Látszódnak-e egyáltalán? Egyszerű politikai-jogi egyenlőséget „követel” számukra vagy valódi gazdasági egyenlőséget?

stb.) kerül inkább a szöveg középpontjába vagy az egyén mint politikai-közösségi lény (is)? Klasszikus társadalomfilozófiai osztályokra mutat rá (egy-egy karakteren keresztül akár), vagy ettől elmozdulva inkább szociologizál, és rétegeket szerepeltet? Mennyiben mutatkozik meg az egyéni konfliktusokban a történelmi-társadalmi meghatározottság? A családnak tulajdonít-e jelentőséget, ha igen, milyen családképet közvetít? stb.

3. Milyen termelési mód és társadalomszervezési elv jellemzi a világot?⁶⁷ A társadalmi viszonyokba van-e ágyazva a gazdaság vagy fordítva: a gazdaságba van ágyazva a társadalmi viszonyrendszer? (Polányi 1976) A „gazdasági viszonyok néma kényszeréből” (Marx 1955: 682) mennyit mutat meg? Mit gondol a munkáról? A munka(idő), a termelőeszközök és a megtermelt javak elosztását mi jellemzi?⁶⁸ Ősközösség – cserekereskedelem? Feudalizmus? Rabszolgatartás? Kapitalizmus – szabad piac? Szocializmus – tervgazdálkodás? Létezik-e pénz az adott világban? Ha igen, hogyan tekintenek rá? Egyáltalán a gazdaság, melyre minden világ rejtetten támaszkodik, mekkora szerepet kap az adott szövegben?⁶⁹ Ezekre a kérdésekre a legtöbbször ugyan csak következtetni lehet, de tendenciának tűnik számomra, hogy a mai SF-szerzők fantáziája (arányait tekintve) a termelési móddal⁷⁰, a munkaidő és a tulajdonlás kérdéseivel határozottan nem foglalkozik, azonkívül, hogy a „gonosz elit” (gazdagok) által elnyomott „jóságos nép” (szegények) öröknek beállított szembenállását mint elkerülhetetlen, sanyarú helyzetet újra és újra megénekl.⁷¹ Mark Fisher popkultúra-kutató Fredric Jamesonnal és Slavoj Žižekkel egyetértve kiemeli, hogy manapság könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmus

⁶⁷ „... a társadalmi formációkat termelési módokként bemutató, értelmező elméletről azonban azt gondoljuk, hogy állandó korrekciókkal, tovább-pontosításokkal, de továbbra is alkalmas – sok más magyarázatnál jóval termékenyebben alkalmas – a társadalmi lét és a történelem magyarázatára (ha a termelés meghatározó szerepét nem úgy fogjuk fel, hogy általa csökkentjük az emberi lét szempontjából hasonlóképpen fontos tényezők szerepét a természettel való harmóniától az egyes egyének etikai felelősségéig)”. (Kapitány–Kapitány 2012). Az egész kérdéscsoport megbeszéléséhez hasznos olvasmány Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor könyve: A szellemi termelési mód.

⁶⁸ A kérdés órai megbeszéléséhez hasznos anyag lehet ez: Köves Alexandra: A fenntartható társadalom nem visszalépés! <http://ujegyenloseg.hu/a-fenntarthato-tarsadalom-nem-visszalepes-beszelgetes-koves-alexandraval/>

⁶⁹ A témához szintén hasznos olvasmány Ha-Joon Chang esszéje, aki úgy látja, hogy az SF-ben is a jelenleg regnáló neoklasszikus közgazdaságtan nézetei az uralkodók, mely szerint pl. a közgazdaságtan tudomány, melynek törvényei vannak (ha nem is úgy, mint a fizikának), illetve hogy e tudomány fejlődik, s e fejlődésének köszönhetően előbb-utóbb a gazdasági problémákat megoldja (Chang 2018).

⁷⁰ Hogy a termelési mód mennyire meghatározza az emberi együttélés minden szintjét, álljon itt egy hosszabb idézet: „Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akár csak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint magán-valóan magasabb, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése és mint természetimádás jelenik meg. A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak. [...] A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korlátot és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkaróztott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén.” (Marx 1984: 298)

⁷¹ Elvértve persze vannak kísérletek, ilyen lehet pl. David Shultz által szerkesztett SF-antológia: Shultz F. David (2018): *Strange Economics: Economic Speculative Fiction*. [s. I.]: TdotSpec. Az elméleti vizsgálódások közül pedig erre a kötetre hívnám még fel a figyelmet: Davies William (ed. 2018): *Economic Science Fiction*. London: Goldsmiths Press

végét, s mindezt „kapitalista realizmusnak” nevezi (Fisher 2006: 8)⁷². „Bár a fantasy és SF-világok többségében felfedezhetők antikapitalista elemek – véli egy SF-kutató –, a narratíva mindig igyekszik bekebelezni, lehatárolni őket” (Hassler-Forest 2017: 379). Még vészjóslóbban fogalmaz Tütő László: „A tőkerendszer működési logikája aláveti magának a szereplőket: meghatározza, rendszerkonformmá teszi a szereplők gondolkodását, akaratát, viselkedését. Akikkel érintkezésbe kerül (vagyis akik érintkezésbe lépnek vele), akiket a működésébe integrál, azokat olyanná formálja, hogy – a lényegét tekintve – egyáltalán nem látszanak ki a rendszerből, nem lógnak ki a tőkerendszer működéséből. Lényegében mindent a rendszer eszközékként, a rendszer szolgálatában tesznek” (Tütő 2009). Alkérdésként természetesen továbbgördíthető a téma a „Milyen termelőeszközök, illetve nyersanyagok, energiahordozók állnak az adott világ rendelkezésére?” típusú kérdésekre, esetleg a kapitalizmusfajták tipológiájának kritikai tárgyalásáig.

4. Milyen a viszonya a fennálló termelési móddal, és miért olyan, amilyen? Reflektálatlan elfogadó? Propagandisztikus? Tiltakozó, de beletörődő? Tiltakozó és belső változásokra sarkalló? Teljesen forradalmi? Az SF társadalomkritikai attitűdje a tematika sajátja⁷³, ám az alapvető gazdaságszerkezeti/társadalomszervezési kérdések felvetését a művek nagyobb hányada mellőzi, vagy a saját állapotát igenli: „A tudományos-fantasztikus irodalom gyakran vált a vulgarizált politikai eszmék szócsövévé. Míg az amerikai science fiction a szabadversenyt és a kapitalizmust hirdette, szovjet párja a kommunizmust és a kollektívizmust. A harmincas-negyvenes évek szovjet sci-fijében a Földön kívüli látogatók vagy a kapitalizmus veszélyeit, vagy a kommunizmus áldásait példázzák. Vagy barátságos vendégek, vagy undorító szörnyek, gusztustalan csápokkal” (Mund 2002). A jelenlegi neoliberais-kapitalista szisztémában úgy tűnik, inkább a propagandisztikus vagy a beletörődő törekvések az erősebbek.⁷⁴

5. (Kapitalista) világrendszerként tekint-e a (kitalált vagy valós) világra vagy nem? Geopolitikai horizontról⁷⁵ lát-e rá? Látja-e (felvázol-e) függési, erőhatalmi, elnyomási, illetve más egyenlőtlenségen alapuló viszonyokat régiók között, vagy egyenlőbb helyzeteket vizionál a mainál? Figyeli-e a népesség, illetve a területi kiterjedtség összefüggéseit? Birodalom, kolónia, centrum, félperiféria, periféria fogalmi irányítják-e koncepcióját? A lelkes térképrajzolgatás, kartográfiai kreativitás összekapcsolódik-e a gazdasági koncepcióval?

6. Milyen politikai rendszer(ek), uralmi forma(/formák) jegyében szervezik meg a közösség életét az ábrázolt világban? Vannak-e a kormányzati formáknak egyáltalán jelentőségük? Ezen áll vagy bukik egy társadalom boldogsága, boldogulása? A különböző államformák bizonyos szempontokból/értelmezési mezőben illuzórikus közösségi formáknak látszanak, melyek változásai valójában uralkodó osztályok harcai: „a politika – írják Kapitányék – természetesen következik a társadalmak szociális tagolódásából: az

⁷² Fisher koncepciójáról, illetve a könyvről bővebben, érthetően és inspirálóan lásd: András Csaba (2018): Politikai képzelet és populáris kultúra. Új egyenlőség. [on-line.] <http://ujegyenloseg.hu/politikai-kepzelet-es-popularis-kultura/> [2019. 08. 31.]

⁷³ Miéville egy bejegyzésében egy 50 tételes listát állított össze. Ebben olyan SF és más fantasztikus műveket szerepeltet, melyekben a társadalomkritikai él tagadhatatlan (Miéville 2012).

⁷⁴ Kivételek természetesen vannak, az alternatív társadalomszerveződésre számos példát mutat fel manapság pl. Mieville vagy a magyar szerzők közül László Zoltán.

⁷⁵ „A világ Nyugat-Európától távol fekvő vidékein élő egész társadalmakat immár »meg lehet szerezni«, »fel lehet használni«, adott esetben át is lehet »passzolni« másoknak... egész társadalmakat hadra lehet fogni illetve stratégiai ütközőzónává lehet változtatni... törvényes büntetlenséggel.” – írja Böröcz József, hozzátéve: „végső soron az egész földkerekség feletti uralomnak... ilyen hidegfejű, »objektív«, amorális megközelítése az, amire a nyugat-európai (és a 20. század eleje óta az észak-amerikai) közbeszéd hivatkozik, amikor a „geopolitika” kifejezést használja”. (Böröcz 2018: 134. és 149.)

eltérő társadalmi léthelyzetek eltérő érdekeket (és értékeket) alakítanak ki, s megjelennek az olyan szerveződések, amelyek ezeket az érdekeket és értékeket képviselik. Ezek küzdelme, szembenállása tehát társadalmi működés; „politikai” attól lesz belőle, hogy minden társadalmi formában, minden termelési módban kialakulnak ennek a küzdelemnek olyan keretei, amelyek között az adott termelési mód fenntartható. A termelési mód irányító erői mindig olyan politikai formákat erősítenek meg, hoznak létre, amelyek a. valamiféle játékeret biztosítanak az érdekütközések kifejezésének (ez a politika); b. ez önálló társadalmi alrendszerre lesz, amely által a »politika« a társadalom önérdekű tényezőjévé, s az összefolyamat egyik alakítójává válik (ez a politikai alrendszer); c. ugyanakkor az egész alrendszer intézményformáit és ezek működését úgy alakítják ki, hogy az egészében lehetőség szerint a domináns termelési mód fenntartását szolgálja (ez a politikai alrendszer osztályuralmi szerepe)” (Kapitány és Kapitány 2012). A strukturális egyenlőtlenségek helyett a legtöbb SF maximum a kormányzási és uralmi formákra képes visszavezetni a világ fájdalmait⁷⁶: a „demokrácia = jó emberek politikája/jó élet” – „nem demokrácia = gonosz/mihaszna emberek politikája/cudar élet” dichotómiáján belül maradva. Demokrácia alatt leggyakrabban a kapitalista világrendszer centrum- és szabadpiacpárti liberális demokráciáját értve, amely jellemzően nem reflektál a gazdasági viszonyok miatt kialakuló és konzerválódó társadalmi különbségekre. Ettől függetlenül, illetve erről tudva, persze, fel lehet tenni a politik(ák)at vizsgáló kérdéseket: Az ábrázolt világon belül a magányos, kiscsoportos hősök tettei milyen politikai rendszer(ek) belül/szemben stb. jelen(ne)ik meg? Autokrácia? Despotizmus? Monarchia? Oligarchia? Diktatúra? Demokrácia? Teokrácia?

7. Milyen világállapotot ábrázol? Disztópiát? Utópiát? Neutrotópiát (se nem elborzasztó, se nem vágyott állapotot)? Apokalipszist? Posztapokalipszist? Miért választotta ezt az ábrázolásmódot? Mi tesz egy világot disztópikussá (vagy utópikussá)? Mitől gondolunk egy világot disztópikusnak? Mert a szövegbeli társadalom szenved? Mert az olvasó szenved tőle, és nem szeretne benne élni? Azért nem szeretne/ vagy szeretne benne élni, mert összehasonlítja a sajátjával? „Ilyen jövőt akarunk?”⁷⁷ Northrop Frye szerint az utópia lényege, hogy a lehető legtöbb szabadságot és boldogságot teszi lehetővé polgárai számára: „ebből az következik, hogy az utópia negatív párja, a disztópia olyan világot mutat be, ahol az ember szabadsága, s így a boldogsága is súlyosan korlátozott” (idézi Czigányik 2011: 16). A saját világunk mennyire tekinthető szabadnak? Miéville szerint ami utópiának látszik egy szemlélőnek, disztópiának tűnhet egy másinak: jelenleg olyan (neoliberális) utópiában élünk – teszi hozzá – ami nem a sajátunk (Miéville 2018). Van-e különbség az amerikai, a nyugat-európai és a magyar disztópiák között? (Gombos 2009) A szabadsággal összekapcsolt emancipáció fogalma csupán politikai egyenlőséget jelent, vagy gazdaságit is? Előfordulhat-e, hogy korunk világában is élnek emberek disztópikus (posztapokaliptikus) körülmények között? Milyen „messzire” kell elmenni egy-egy disztópiáért? Egy jóléti nyugati ország ugyanakkor utópikusnak is tűnhet egy szegény

⁷⁶ Tóth Csaba is inkább afféléken mereng – azon kívül, hogy mennyire hozhatók párhuzamba a SF-univerzumok politikái a mi világunkéval –, hogy miért ilyen kevés a (liberális) demokrácia a jövőábrázolásokban, s a dramaturgiai okok mellett (a demokrácia olvasva unalmas) megállapítja, hogy „a science fiction univerzumok a demokráciák implicit igazolását szolgálják.” Művében, mely szintén ezt a célt szolgálja, csak expliciten, a termelési mód kérdéskörére, az ebből fakadó egyenlőtlenségekre és embertelenségekre egy sort sem veszteget (Tóth 2016: 284). A politikával (kultúrtörténettel, joggal, közigazgatással) mint alrendszerrel foglalkozik – szintén totális rendszerkritika-menteséggel – az általa szerkesztett és összeállított tanulmánygyűjtemény is: Tóth Csaba szerk. (2017): *Fantasztikus világok*. Budapest: Atheneum. 398. p.

⁷⁷ A tankönyv szintén klasszikus és kortárs, külföldi és magyar SF-szövegeken, illetve disztópikus mozifilmek példáin keresztül, különféle, inspiráló kérdésekkel-feladatokkal fejleszti a diákok gondolkodását, belátva, hogy „a kamaszokat, a fiatalokat érdeklik a komoly társadalmi kérdések”. (Gombos et. al. 2016, 205–210.)

ország lakója számára, noha a nyugati lakó ez ellen alkalmasint erőteljesen tiltakozna. (Talán nem túlzás azt mondani, hogy a disztópiák a nyugati liberális demokrácia horizontjáról konstruálódnak meg általában.) Érzékel-e valamilyen fajta általános válságot a világban? Mivel magyarázza? Milyen gyakoriak manapság az utópiák? Az utópiához való viszonyunkat mi határozza meg? Hányféle utópia létezhet? Miben különböznek a konzervatív vagy a liberális utópiák a baloldali utópiáktól? Létezik-e realista utópia? stb.

8. Detektál-e valamilyen társadalmi problémát? Az SF alapvetően problémafelmutató, problémaextrapoláló tematika, így szinte triviálisnak tetszik a kérdés, ám lehetőséget ad a problémák és következményeik csoportosítására, az adott helyzetek ábrázolásának (kialakulásának) különbségeinek összevetésére. A diagnosztizált helyzetek az adott korszak legaktuálisabbnak érzékelt (olykor annak kikiáltott, előre tematizált) dilemmái, általában széles spektrumon mozognak: mindent elpusztító háborúzás, hadi technika fejlődése, túlnépesedés, vízhiány, éhezés, környezetszennyezés, kisebbségi csoportok üldözése-elnyomása-kiirtása, rasszizmus, totális kontroll, járványok, elgépiesedés, mentális betegségek, depresszió, reklámok/fogyasztás uralta élet, a közösségi média veszélyei, személyiségi jogok sérülékenysége (a weben), identitáspolitikai kérdések, emberi (polgári) jogok megsértése⁷⁸ stb. Mit problematizál a szöveg, és miért pont azt? Mire irányítja a figyelmet? Magát a tőkelogika uralmát mint alapproblémát (mely a felsorolt problémákat, válságokat okozza) vajon felismeri-e a szerző? „Amely nem is a háborús időszakban vagy a nyílt gyarmatosítás korában, hanem békeidőben követi el a legsúlyosabb gyilkosságokat. Mert gyilkolja a személyiséget (megcsonkítja az egyediségét), pusztítja az emberi életerőket, megrabolja, megrontja a szabadidőt stb. Egyáltalában az egyéni autonómiának az eltiprója” – állítja egy filozófus (Tütő 2019). „A kapitalisták kizsákmányoló hatalma ma – folytatja egy gazdasági földrajztudós – már nem korlátozódik a munkaerő kizsákmányolására. A vagyonfelhalmozás egyre elterjedtebb formája, amikor másokat olyan jogi eszközökkel fosztanak meg a vagyonuktól, mint például az úgynevezett állami birtokba vétel, amelynek nyomán népeket űznek el a földjeikről. Világszerte zajlik a földfosztás, aminek következtében emberek egy szűk csoportja kezében fog összpontosulni minden olyan erőforrás, amelyek társadalmaink jólétét biztosíthatnák” (Harvey 2018).

9. Ajánl-e valami szociális-gazdasági változást? A problémák detektálása nem minden esetben jár együtt megoldási javaslattal az SF-ben. (Általában egy másik tematika alá, az utópiák közé sorolják az ilyen jellegű műveket, melyekből mostanában nem sok látott napvilágot). Ennek ellenére, az előző kérdéscsoport „passzivitásával” szemben, az aktív társadalmi megoldások, javaslatok, kísérletek létre is érdemes rákérdezni. Van-e a mai világrendszernek (vagy annak fantasztikus változatainak) radikális „alternatívája”?

Ajánl-e, felmutat-e más termelési szisztémát, más helyzetet, amelyben például összefognak egymással az elnyomott pozícióban lévők, vagy amelyben a „fogyasztásban érdekeltek szabadon szövetkeznek egymással, hogy közös szükségletükre termeljenek” (Tütő 2019)?⁷⁹ Mennyire szabad az SF-írók képzelete ilyen téren? „Képzeljük el, mi volna, ha mintegy varázsütésre életbe lépne a világban egy tökéletesen hatékony, radikálisan

⁷⁸ A problémák súlya változó, épp ezért érdemes Suvin megjegyzéseit figyelembe venni: „Emberi jogokról vagy bioetikáról beszélni, mikor minden hatodik ember éhezik a Földön, nem más, mint képmutatás. Ilyen tárgyalásokban nem vagyok hajlandó részt venni. Először azt kell mondani: társadalmiasítsuk a bankokat, és etessük az embereket! Csak ezután jöhetnek a valódi viták. Nem látom értelmét az ilyesfajta intra-humanista beszélgetéseknek, amelyek csak a saját karrierünkön segítenek, másoknak egy fikarcnyit sem.” (Suvin 2014: 45) Suvin adatának pontosításához: „ma” megközelítőleg 821 millió ember éhezik. Lásd: <http://www.worldhungerday.org/>

⁷⁹ Az egész esszé az alternatíva felmutatására épül. Hasonlóan Kapitányék *Szellemi termelési mód* című könyvéhez. Az alternatívák (és képviselőik) ráadásul folytonos támadásnak, ellehetetlenítésnek (gúnynak, elhallgatásnak, elterelésnek stb.) vannak kitéve, s így tudatosításuk is sokkal nehezebb.

egyenlőségelvű, globális újraelosztó mechanizmus” – játszik el a gondolattal jellemzően egy non-fiction⁸⁰ mű (Böröcz 2005), hisz a rendszerkritika⁸¹, vagy az új közösségi gazdálkodás formái stb. arányaiban messze alulreprezentáltak a késő modernitás SF-korpuszában.

10. Van-e szerepe a vallásnak, metafizikának? Az SF mint a jóléti szorongás médiuma ambivalens viszonyban áll a metafizikával. A felvilágosodás örököséiként kihívás a számára, hogy hiperracionális világképében mit tud kezdeni az ember istenképmásiaságának, szabadságának, a lélek halhatatlanságának eszméjével. A kutatók abban mindenképp egyetértenek, hogy fontos szerepe marad továbbra is az Abszolútumnak, illetve annak hűlt helyének⁸²: „A sci-fit az különíti el a fantasytól, hogy előbbiben Isten nem létezik... Másfelől, a sci-fi saját logikai végpontjához közeledve a vallásos gondolatba csap át... A sci-fiben azonban a felsőbb értelem státusza mindig kérdéses; a műfaj nem akarja kimondani a végső választ. Isten személyes (Contact), titokzatos (2001 Űrodüsszeia) baljósan érthetetlen (Frederik Pohl: Átjáró), néha pedig az egyenletekben lakik (Alapítvány). De mindig ott lappang a távolban a világkép egyetlen koherens rendezőelvéként” (Kodaj 2007: 7). Hasonlóan látja Rabkin is: „A science fiction gyakran elégíti ki istenteremtési igényünket – nekem úgy tűnik, ez egy olyan vágy, amely világunk adekvát rendezőelvének hiányára reflektál” (Rabkin 2001). A jövő társadalomképeiben – magyarázza a valláskutató – „szinte kivétel nélkül releváns szerepet tölt be a vallás »sorsának« kérdése, a tudományos fantasztikus irodalom pedig egyedi és elméleti szinten foglalkozik azzal a problémakörrel, hogy miként alakul a vallás jövője; megmarad-e vagy eltűnik, esetleg radikálisan átalakul?” (Szilárdi 2007: 176) Érdemes rákérdezni, boncolgatni, hogy ha egyáltalán igen, milyen vallások/hitrendszerek vagy azok alapmintái jelennek meg a szövegben? Egyistenhit jellemzi? Többistenhit? Kereszténység? Gnoszticizmus? Buddhizmus? Iszlám? Valamilyen természetvallás? New Age? stb. Esetleg tételesen valláskritikus a szöveg (vagy semmiféle vonatkozásba nem hozható vele)? stb.

⁸⁰ „A jelenlegi rendszer bajban van – állapítja meg például egy másik nem kapitalizmuskritikus tanulmány, megoldási javaslatot is kínálva –, ez már nemcsak közegyetértés, hanem közhely. Már a csapból is fenntartható fejlődés folyik. Ám hogy a jelenlegi miért és hogyan fenntarthatatlan, arról a legkülönbözőbb nézetek terjengenek. Ebben a cikkben amellet érvelek, hogy a világ most is (mint már legalább négyszer-ötször a legtöbb történelemben) gyökeres értékrendváltás előtt áll. A bajok oka pedig az önmagát túlélő értékrendhez való irracionális (avagy racionalizáló) ragaszkodásunk. Ezt az értékrendet a jelenlegi paradigmában, a hatáskörét túllépő gazdaságossági logikában, az ökonomizmusban vélem megtalálni.” (Tóth 2013: 43)

⁸¹ A sokat hangoztatott rendszerkritika és a művészet kapcsolatától ekként ír Báthly Ágnes: „Elmondhatjuk tehát, hogy a művészeti termelés a posztfordizmus neoliberalis logikája mentén van meghatározva, ennek alapja pedig a versenyszemlélet. Ez a versenyszemlélet egy kompetitív hálózatban a véges erőforrásokért folyó verseny terepe, ahol viszont ez a hálózat maga is erőforrás mint kapcsolati tőke. Ugyanezen kölcsönösen függő rendszer része a politikai művészet is, és ezért fel kell tennünk a kérdést, hogy ez mennyiben gátja a radikális rendszer-, és intézménykritikának? Hiszen egyrészt a nyugati liberalizmus inkorporálta az ellene irányuló kulturális kritikát, és mint »baloldali értékeket« beépítette a neoliberalizmus utópiájába. A jelenlegi, magukat politikai művészetként definiáló alkotások nagy része pedig ugyanígy alkalmas a rendszer legitimálására, hiszen a legtöbb koncepció liberális (avagy emberi jogi) keretezésre épül. Ennek ellenpontja a konzervatív agenda, ami a nemzeti értékek megőrzését etnicizmusba és fundamentalizmusba hajló módon követeli meg – természetesen a művészek feltétlen lojalitásával együtt. A kritikai, radikális és politikai művészet – amely nem simul bele a liberális narratívába – így egy vákuumba szorul, vagyis még inkább marginalizálódik.” (Báthly 2017)

⁸² „A legtöbb fantázia – írja Tarkovszkijról szóló könyvében a Kovács–Szilágyi szerzőpáros – a modernitásban nem ahhoz kell, hogy a jövőt, hanem hogy a jelent képzeljük el. A modernitás egyik legszembetűnőbb vonása, hogy – láthatatlan »másik világ«, transzcendencia, Isten híján – nem tudja elképzelni önmagát, és ezért a már vagy még nemlétező múlt és a jövő képeivel – a paradicsom és a pusztulás népszerű képeivel – takarja el azt a világszakadékat és világszakadást, ami a jelen avagy a modern művészet erőszakos metaforáival hozza felszínre a jelen bensejét: a semmit.” (Kovács–Szilágyi 1997: 122)

11. A nemzetnek van-e jelentősége? Ha nincs, miért? Ha igen, milyen nemzetfogalmat használ? Ha igen, milyen nemzeteknek szán szerepet, és miért azoknak? (Persze, ezeket a kérdéseket a szerző nemzetisége befolyásolja.) Ha igen, szerepel-e benne Magyarország? Hogyan tekint rá? Elhelyezi-e a világrendszerben? Ütközőzónaként szerepelteti? Esetleg hídként? Konföderációs régióként? Revizionista birodalmi központként? Stb. Szerepelnek-e benne a határon túli magyarok vagy a szomszédos országok? Európát hogyan látatja, ha látatja?⁸³ Eurocentrikusság jellemzi-e, vagy tágabb kereteket, világrendszert mutat fel? Az SF hagyományosan kozmopolita zsáner, úgy gondol önmagára, mint a nemzetiségi gondolkodáson túllépett filozófiára; világépítési modelljét az antinacionalizmus/internacionalizmus/szupranacionalizmus alapvetően határozza meg: a jövőbe vetített társadalmak világában „a nemzeti állam ismeretlen, csak az emberiség és a világűrbe kihelyezett kolóniák léteznek” – hogy egy klasszikust idézzünk.⁸⁴ Ifj. Csicsery-Rónay szerint mindez összefügg⁸⁵ eszméletörténetileg az SF racionalizáló alaptulajdonságával, mely a nemzeti összetartozás/szolidaritás nem racionális forrásaival (nyelv, származás, rokonsági kódok, szokások, mítoszok, vallás, hagyomány, történelem) kevesebbet tud kezdeni, ráadásul – teszi hozzá – az 1960-as évektől felerősödő, a nyolcvanas évek végére csúcsra járatott globalizáció ideológiája, a transznacionális gazdaság (és kultúra) érdekei mindezt csak tovább erősítették. A nemzetet mint „képzelt közösséget” helyettesítő stratégiák – folytatja ifj. Csicsery-Rónay – az SF-ben végül az alábbiak lettek: 1. transzgalaktikus/transzglobalista űroperák; 2. vállalati globalizmus (cyberpunk); 3. apokaliptiszt követő visszahullás a törzsiségbe; 4. biológiai behelyettesítés idegen fajok megteremtésével; 5. archaizálás (Csicsery-Rónay 2002).⁸⁶ Fontos lenne végiggondolni az internacionalizmus tényleges megvalósulását is az SF-ekben (akár a Marvel fantasztikus univerzumában⁸⁷): a wallersteini elmélet szerint ugyanis a gazdasági-kulturális egyenlőtlenségek által fenntartott és működtetett világunkban néhány privilegizált nemzet rendel el alá magának a „maradékot”⁸⁸. Felismerhetők-e a nemzet(gazdaságok) közötti szintkülönbségek, függőségek a szövegekben? Ha a nemzet kér-

⁸³ A témáról még SF-pályázatot is írtak ki abból a megfigyelésből, hogy „elvéve találni olyan fantasztikus művet, ami Európával, vagy az Európai Unióval foglalkozna”. https://azonnali.hu/cikk/20190601_ahhoz-hogylegyen-kozos-jovoje-europanak-eloszor-el-kene-kepzelni-azt Az alkotó Európa-, EU-képe természetesen alapvető. Már az a nézőpont, ha az EU-t és Európát „egy kalap alá” veszi, is meghatározó, mint ahogy az is, hogy például az EU-ra nemzetek feletti hiperracionális birodalomként néz-e vagy a „nemzetek Európájaként” (föderációs-konföderációs vita). Szintén fontos, hogy rajongva „a felvilágosult ész és erkölcsi jóság hierarchiájának csúcán” álló civilizációként (amit pl. gazdaságilag utol kell érni), vagy esetleg szkeptikusan viszonyul hozzá. A kérdésről bővebben lásd Böröcz József könyvét, melyben „a kapitalizmus globális történetét tekinti át, új, az EU problematikája által inspirált nézőpontból.” (Böröcz 2018: 15)

⁸⁴ Őrjárat a kozmoszban – Az Orion űrhajó fantasztikus kalandjai – intro, NSZK sci-fi-sorozat, 1966.

⁸⁵ Marx szerint a termelési szisztéma megváltozása alakította ki ezt a viszonyt, elsősorban például „A burzsoázia a világgpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak” (Marx 1959: 445). És: „A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világgpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek” (Marx 1959: 457).

⁸⁶ Legújabb hasonló tematikájú tanulmányában a „globális SF” nyomába ered (ifj Csicsery-Rónay 2012).

⁸⁷ <https://www.mintpressnews.com/hollywoods-captain-marvel-blockbuster-is-blatant-us-military-propaganda/256196/>

⁸⁸ „A szerepek így oszlanak meg kisebb-nagyobb hullámzásokkal már vagy kétszáz éve: a »nagy nemzetek« egyben a fejlett és civilizált nemzetek; a kelet-európaiak a civilizáció és fejlődés útjára lépett, de azt soha el nem érő nemzetek (lásd az Európához való felzárkózás ideológiájának rendszeresen visszatérő, és rendszeresen elbukó történeteit Kelet-Európában); az Európán kívüli nemzetek pedig vadak, barbárok, civilizálatlanok.” (Borbély 2017)

désével dűlőre jutottunk, érdemes megvizsgálni a Magyarországra vonatkozó SF-elképzeléseket is: vajon mennyire határozza meg az ideologikus nemzetekfelettség eszméje a kortárs magyar írók képzeletét? A kérdés vizsgálata közben fontos lenne felismerni a „magyar égre magyar ufót” törekvések motivációit és az öngyarmatosító⁸⁹ elképzeléseket is, mely szerint Texas vagy Pennsylvania legeldugottabb tanyavilágában történhetnek „SF-események”, Nyékládházán vagy Hagyárosböröndön viszont semmiképp.⁹⁰

12. Van-e társadalomformáló szerepe a kultúrának? A kultúra tág vagy szűk fogalmában gondolkodik-e? Van-e szerepe a médiumoknak? Milyen szerepet szán az oktatásnak? Az oktatás az egyenlőtlenségeket újratermeli, vagy kilép ebből a paradigmából? Milyen a művészet? Létezik-e még? Tulajdonít-e neki funkciókat? Az úgynevezett társadalomgazdasági alrendszerek (egészségügy, közigazgatás, oktatás stb.) vizsgálatára és részletezésére, melyekre az SF-világok kidolgozásakor külön felhívják a figyelmet az oktatóanyagok, s melyek kifejtésében a legkreatívabbak az SF-szerzők, itt, illetve a későbbi pontokban is sor kerülhet!

13. A „mindennapi életet” milyen mélységben mutatja be, építi ki? A közlekedés, a kommunikáció, a kereskedelem, a táplálkozás, munkahely, otthon/lakóhely stb. miben különbözik a mi világunktól? „Ne vegyük magától értetődőnek – mondja Woolf –, hogy az élet a maga teljességében a nagy dolgokban jelenik meg és nem pedig azokban, amelyeket jelentéktelennek hiszünk” (Idézi Hanson 1993: 20). A „maguktól értetődőnek” tűnő mindennapi tapasztalatokra és társadalmi gyakorlatokra rákérdez-e a szöveg?

14. Milyen a városképe? Áttekinthetetlen metropoliszok szerepelnek a szövegben? Ökokertvárosok? Okosvárosok? Prekapitalista városállamok? Posztapokaliptikus városromok?⁹¹ Az egész urbanizálódó világon belüli egyenlőtlen fejlődéseket megmutatja-e?⁹² Mi a helyzet a „vidékkel”? Szembeállítható-e még egyáltalán e kettő (gazdaságilag)? A fiktív topográfia miben tér el és miben hasonlít a maitól/-ra?

15. Milyen a viszonya a természettel? Milyen természetfogalom azonosítható a műben? Ember és természet között uralmi/hierarchikus-e a kapcsolat vagy másmi? Tartozik-e az emberiség erkölcsi és társadalmi felelősséggel a nem emberi természet felé? A természetet kizsigerelő, ápoló vagy a szubjektum-objektum paradigmán túl lépő-e a hozzáállása? Túl lehet-e lépni ezen a kettősségen? A természetet nyersanyagál-

⁸⁹ A fogalom kidolgozójának erre az alapkérdésre válaszol esszéjében: „És mégis, hogy tudnánk megmagyarázni azt a tényt, hogy ezek a különös kultúrák nemcsak hogy nem tanúsítanak semmi ellenállást a nyugati szimbolikus minták általi kolonizálódásukkal szemben, semmi ellenállást az Idegen szimbóluminváziója ellen (valami ellenállást, ami olyan elkerülhetetlen minden erőszakos gyarmatosítás esetén –, még a fatalista észak-amerikai indiánok is ellenálltak a spanyol hódításnak bizonyos mértékig), de heves buzgalommal, csodálattal és előszere-ttel veszik át az idegen mintákat? (Kjosszev 2000: 7)

⁹⁰ Hasonló reflexivitással, mint Kánai András teszi: „És még egy utolsó megjegyzés: nem szeretem a magyar helyszíneket a zsánerben, különösen a sci-fiben nem. Túl kisszerű, túl jelentéktelen ország vagyunk ahhoz, hogy a világ sorsát jelentősen befolyásoló úrrálmásunk vagy robotunk legyen (ezért is a humor egy adekvát megoldás), a többi alzsánerben meg nehéz arra gondolni, hogy majd pont nálunk nyílik meg a portál, ami a csodálatos fantasyvilágba vezet, vagy mondjuk egy elnéptelenedő kelet-magyarországi zsákfaluban kezdődik a világvége. Ezt gondoltam eddig. Most azonban látom, hogy csúnya előítélet (és tapasztalat) áldozata lettem.” (Kánai 2017b) E (hamis) szembenállás a politikai közbeszédben általában mint „nemzetállam” vs. „globalizáció” ellentéte jelenik meg.

⁹¹ A posztapokaliptikus narratívák befogadóra tett hatásáról ír Benczik Vera: „Ez a paradox szimultaneitás a befogadót egyszerre teszi jelen és múlt időbe, egy meg nem történt történelmi emlékezet részévé. A jövő romjai a lét mulandóságainak emlékműveivé válnak, és halandóságunk is ott visszhangzik a romokban.” (Benczik 2015)

⁹² A „kritikai városkutatóról” lásd bővebben: Bodnár Judit (szerk. et. al. 2013): Kritikai városkutatás. Budapest: L'Harmattan

lománynak láttatja-e? Létezik-e még flóra és fauna⁹³, vagy a technológia ezt is „megoldotta”? Pusztulóban van-e, vagy (már) elpusztult a környezet? Milyen okok fedezhetők fel emögött?⁹⁴ A környezeti veszélyekre hogyan reagálnak a szövegbeli társadalmi alrendszerek?⁹⁵ Ökológiai filozófiára épül a mű? Ha igen, „polgári” vagy rendszerkritikus ökológiára?⁹⁶

16. Hogyan viszonyul a technológiához? Csúcsra van járva? Fetiszizálja? Kevés szerepet kap? Elvesztették? Nem tartják fontosnak? Rettegnek tőle? *Összeköti-e a technológia kérdését a tulajdonlással?* A technológiának milyen célját határozza meg? Értéksemlegesnek láttatja-e vagy sem? A technológia végül „megmenti”, „üdvözíti”, „szekularizált paradicsomba vezet az emberiséget” típusú ideológiát hirdet? Vagy pesszimista, és a technológia veszélyeire mutat rá?⁹⁷ A technológiában és a tudásban káprázatos piaci versenyt lát, mint Harari, vagy a közjót elősegítő gyakorlatot?⁹⁸ A technológia hogy alakítja át (átalakítja-e) a munka fogalmát, a munkafolyamatokat, a munkaerő összetételét, a társadalomszervezés jellemzőit? Mire irányítja a figyelmet?

17. Konkrét tudományos-technológiai kérdéskört felvet-e? Melyek a top kedvenc technológiai témák manapság? Génmanipuláció? Klónozás? Nanotechnológia? Robotika? Mesterséges intelligencia? Transzhumanizmus? 3D? Szingularitás? Big Data?⁹⁹ Miért ezek? Problematizálja-e őket a szerző, és ha igen, hogyan? Például a mesterséges intelli-

⁹³ „A cyberpunk regényekben – írja Rabkin – nincs tájleírás: az információs társadalom betüremkedik koponyánk mögé” (Rabkin 2001: 49).

⁹⁴ A marxista ökológusok szerint a környezeti válságért nem „az emberi természet”, az emberi faj vagy az önmagában vett emberi technológia a felelős, hanem egy történetileg meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyrendszer: a kapitalizmus. „A kapitalocén-diskurzus nem a geológiai antropocén-elmélettel vitatkozik (amellett, hogy teljességgel osztja utóbbinak a környezeti válságra vonatkozó tudományos diagnózisát, nyilvánvalóan nem egy rivális geológiai vagy Föld-rendszer-tudományi hipotézis kidolgozása a célja), hanem az antropocén történeti narratívájával, illetve az erre épülő populáris antropocén-diskurzussal: alternatív történelmi-társadalomelméleti magyarázatot kínál az ökológiai krízis történeti eredetére, illetve mindenekelőtt a válságot előidéző ágenciára.” (Szigeti 2019, 55–56) A Fordulat 25 számának összes tanulmánya ezt a kérdést járja körül alaposan: <http://fordulat.net/?q=huszonotodik>

⁹⁵ „Arra viszont csak rendkívül korlátozottan képes a társadalom, hogy a nem társadalmi környezetéből érkező hatásokra reagáljon. Csak akkor tudja egyáltalán észlelni őket, ha átmennek a társadalom valamely részrendszerének (a tudomány, politika, gazdaság, jog, vallás stb.) specifikus kód és program alkotta szűrőrendszerén. Csakis ekkor irányulhat rájuk figyelem, válhatnak társadalmi kommunikáció tárgyává és válik lehetővé, hogy kezelje őket a rendszer.” (Molnár 2013: 135)

⁹⁶ Lásd erről bővebben András Csaba esszéjét, melyben hangsúlyozza a tőkegelikát teljeséggel felmondó gyakorlat, azaz az antikapitalizmus fontosságát: „a világ vagy antikapitalista lesz, vagy nem lesz.”

http://ujegyenloseg.hu/miert-legyen-voros-amizold/?fbclid=IwAR3UHN74R4GQQsk77UJBO8Fz3XcOtVvd3qhCdxh1qYNcLKhRNI_UqfX3foo

⁹⁷ „A technika mindenhatóságával szemben kialakult kételyeink sem akadályoznak meg bennünket az olyan várakozásokban, mint amilyenekkel az internetet – mint az információszerzést, a tanulást stb. demokratizáló fenomént – öveztük, és nem ábrándítanak ki bennünket az újabb és újabb okoseszközökből sem. A technológiai fejlettség teleologikusságának vélelme mintha felcserélődött volna a kényelem és naprakészség teleologikusságával. Ennek azonban ellenhatásai is érezhetőek. Mintha a kényelem egyben gyanút is keltene. Egyszerre félünk a pillanattól, amikor egy katasztrófa megfoszt bennünket tőle – és övezzük azt várakozással.” (Erdei 2015)

⁹⁸ „...miért pont „piacképesnek” kell lennie a tudásnak – kérdezi pl. Borbély András –, miért nem mondjuk igazságképesnek, szabadságképesnek, világegyetemképesnek, ember- vagy állatképesnek stb.?” (Borbély 2019b)

⁹⁹ Elgondolkodtatók Iványi Márton eszmefuttatásai is: „A nemzetközi világháló amerikai központú intézményesítését, sőt annak a nemzeti keretek általi irányítással szemben „faltörő kosként” (Schiller 2014: 158) történő felhasználását egy olyan, jogi retorikával összefonódó felemelési-küldetési éthosz (Massad 2015, Iványi 2017) övezi immár évtizedek óta, amelynek szerves része a világháló és az információs szabadság, valamint a kapcsolódó globális értékláncok nemzetközi térben való érdekképviselete és promóciója is.” (Iványi 2018)

genciát mint politikai érdekszféráktól mentes technológiai vívmányt állítja-e be? Menyire befolyásolják a zsánert a szilícium-völgyi „guruk” és „oligarchák”?¹⁰⁰

18. Konkrét imaginárius technológiai újítást, eszközt bevezet-e? Vannak-e egyáltalán meglepetést okozó technológiai innovációk a megalkotott világban vagy inkább csak különböző (utoljára a cyberpunk által extrapolált) mára bevett/ismert technológiai toposzok/klisék kombinációi? A mozgó járdák, holoplakátok, holoreklámok, robotizált mindennapok, okosvárosok/-otthonok, feltölthető-letölthető-archiválható tudatok, virtuális intézmények/szerepkörök, életmód-applikációk, testbe épített biológiai fenntartó chippek, hálózatos és hackelhető egyének, MI által kontrollált közösségek, 3D-s nyomtatóval előállítható „akármik” szövegvilágán túl (hogy az időgépről, a teleportáló gépről és a fénysebességen túllépő űrjárművekről most ne ejtsünk szót) képes-e felmutatni valami nívumot? Befolyásolja-e az elképzelt jövőbeli technológia, és ha igen, miért és hogyan, a fiktív világ életét? Hogyan kapcsolódik a jövőbeli technológiai találmány a tudomány mai felismeréseihez?

Összegzés

A Radnóti–Nahalka szerzőpáros már 2002-ben is javasolta a *sci-fi természettudományos beemelését az oktatásba*: „A gyerekek elképzelik, hogy akár egy sci-fi-történet kellős közepén hogyan lebegnek egy világban, szkafterben, rádióval kommunikálva egymással, s hogyan figyelik meg az általuk ellökött golyók mozgását, mit láthatnak az egyes megfigyelők, mik lehetnek a különbségek közöttük. És világokat hoznak létre, vitatkozva egymással, kutatva egy-egy ilyen világ belső ellentmondás-mentességét, használhatóságát, a mi világunkhoz való hasonlóságát” (Radnóti és Nahalka 2002: 256). A narratív fikciós világok tanórai alkalmazása mint világmodellezés akár a természettudomány, akár a társadalomtudomány területén inspiráló lehet a kötelező olvasmányokba belefásult, attól elidegenült diákok számára. Baka L. Patrik az irodalomoktatás eme problémájára reflektáló egyik legújabb oktatási segédanyagában Brandon Hackett (Markovics Botond) *Az ember könyve* című SF-művét vizsgálja a lehető legkomplexebb szándékkal „kitérve annak világépítésére és társadalomképére, a karakterek nevének etimológiai elemzésére, az intertextuális vonatkozások felfejtésére, illetve az általa dinamizált természettudományi háttér, konkrétan pedig a gének formálhatóságának kérdésére” (Baka L. 2017: 92). A mű által felvetett társadalmi, vallási, biológiai problémák, dilemmák, illetve ezek összefüggéseinek faggatása mellett a műfajisággal is foglalkozik.

A középiskolai közös-kölcsönös olvasmányok között mára már felbukkannak itt-ott kortárs SF-művek is (Lois Lowry: *Az emlékek őre*; Suzanne Collins: *Az Éhezők Viadala*, Dan Simons: *Hyperion*). Az, hogy e szövegek jelenészlése, problémaérzékenysége, válságdiagnózisa, s az ebből sarjadó¹⁰¹ s az erre visszaható alternatív világképei/jövőképei¹⁰² milyenek, hogy társadalmi, geopolitikai/politikai képzelőerejük meddig terjed, csak egyik aspektusa a világépítésnek, az, hogy a „pedagógiai világ”, a tanárok miként „bontják vissza”, miként értelmezik¹⁰³ majd ezeket, pedig egy másik, nem kevésbé fontos – s ez utóbbi legalább annyira fantázia kérdése.

¹⁰⁰ A zeneszerző Ilari Kaila nem épp elnéző pl. Elon Muskkal, gondolatait L. Ron Hubbard mitológémaihoz hasonlatosnak tartja, tevékenységét pedig károsnak/rémálomnak, és a „képzelőerő fogságba ejtésének”. (Kaila 2018)

¹⁰¹ Az észlelésről mint komplexitásredukáló és képzelőerőt termelő folyamatról, a képzelőerőről mint világot rendező kognitív mechanizmusról lásd: Lovász 2018.

¹⁰² A jövőkép cselekvőképességre való hatásáról lásd: Köves 2016.

¹⁰³ „A „pedagógiai világ” nem választható külön társadalmi és globális valóságunktól” – írja Zalay Szabolcs, s hét válságjelenséget nevez meg, melyre a pedagógusnak reflektálni kellene: 1. a környezethez való viszony válsága;

Irodalom

- Anderson, Joshua Adam (2015): *Toward a New Fantastic: Stop Calling It Science Fiction*. *Los Angeles Review of Books*. [online] <URL: <https://lareviewofbooks.org/article/toward-a-new-fantastic-stop-calling-it-science-fiction/#!> [2019. 08. 31.]
- Angenot, Marc – Suvin, Darko (1979): Not Only but Also: Reflections on Cognition and Ideology in Science Fiction and SF Criticism. *Science Fiction Studies*, 18(2) 168–179.
- D’Aleo, Nina (2013): *Worldbuilding in Sci-Fi & Fantasy*. sfsignal.com [online] <URL: <https://www.sfsignal.com/archives/2013/12/guest-post-nina-daleo-on-worldbuilding-in-sci-fi-fantasy/> [2019. 08. 31.]
- András Csaba (2017): *Ideológiák a trópusokon: Retorikaelméleti esettanulmányok a természet diszkurzív alakzatának ideológiai jelentőségéről*. [PhD-értekezés] Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola.
- András Csaba (2018): Politikai képzelet és populáris kultúra. *Új Egyenlőség*. [online] <URL: <http://ujegyenloseg.hu/politikai-kepzelet-es-popularis-kultura/> [2019. 08. 31.]
- András Csaba (2019): Miért legyen vörös, ami zöld? *Új Egyenlőség* [online] <URL: http://ujegyenloseg.hu/miert-legyen-voros-ami-zold/?fbclid=IwAR3UHN74R4GQQsk77UJBO8Fz3XcOtVvd3qhCdxh1qYNcLKhRNI_UqfX3foo [2019. 08. 31.]
- Augé, Etienne (2019): *Why our world needs science fiction?* In: TEDx Talks [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FJkixvgjqsY> [2019. 08. 31.]
- Bács Gábor (2005): Lehetséges világok. *Kellék*, 12(27–28) 135–140.
- Baka L. Patrik (2017): A test itt nem több mint szabásminta. Brandon Hackett: Az ember könyve (Doboztankönyv-fejezet). *Eruditio – Educatio* 12(1) 92–101.
- Baker, Brian (2014): *Reader’s Guide to Essential Criticism: Science Fiction*. London–New York: Palgrave-Macmillan.
- Barba, Eugenio (2016): Az elidegenítés eszközei az orosz formalisták, Brecht és Zeámi szerint. *Szcenárium*, 4(3) 64–69.
- Bárány Tibor (2011): Szépirodalom vs. lektúr: Egy rossz fogalmi megkülönböztetésről. *Holmi*, 23(2), 249–270.
- Bari Máriusz (2012): *Damage report: gyakorlóterep jelen és jövő között*. Budapest: Mangafan Kiadó.
- Báthly Ágnes (2017): *A materiális, az immateriális és a szimbolikus*. tranzitblog.hu [online] <URL: <http://tranzitblog.hu/a-materialis-az-immaterialis-es-a-szimbolikus/> [2019. 08. 31.]
- Barthes, Roland (1989): *The Rustle of Language*. Los Angeles: University of California Press.
- Benczik Vera (2015): A város romjai: New York (poszt)apokaliptikus láttelepe 9/11 után. *Új Apertura*. [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/benczik-a-varos-romjai-new-york-posztapokaliptikus-lattelete-911-utan/>; [2019. 08. 31.]
- Bényei Tamás (2007): Átszivárgások: Kurt Vonnegut és a science fiction, In: H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok : Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a science fictionról és a cyberpunkról*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, pp. 295–328.

---

2. a társadalmi kapcsolatok válsága; 3. a történettudat válsága; 4. identitásválság; 5. a transzcendenciával való viszony válsága; 6. a jövőtudat válsága; 7. a személyiség válsága. (Zalay 2016: 174)

- Borbély András (2017): *tisztátalan / tisztátalan / tisztátalan nemzetGép*. aszem.info [online] <URL: <http://aszem.info/2017/05/tisztatalan-tisztatalan-tisztatalan-nemzetgep1/> [2019. 08. 31.]
- Borbély András (2019a): *Kivel szolidarizálok?* [online] <URL: <https://www.facebook.com/borbely.andras.7/posts/10157047987959700> [2019. 08. 31.]
- Borbély András (2019b): *Álmomban tápkábel voltam*. plakátmagány.transindex [online] URL: <http://plakatmagany.transindex.ro/borbely-andras-ertelmiseg-almomban-tapka-bel-voltam/> [2019. 08. 31.]
- Böröcz József (2005): Gondolatkísérlet a globális elosztásról : Polányi Károly emlékére. *Eszmélet* 17(66), 61–70.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ : Kritikai elemzés*. Pozsony: Kalligram.
- Bradshaw, Claire (2017): *The Ultimate Guide To World-Building: How To Write Fantasy, Sci-Fi And Real-Life Worlds*. writersedit.com [online] <URL: <https://writersedit.com/fiction-writing/the-ultimate-guide-to-world-building-how-to-write-fantasy-sci-fi-and-real-life-worlds/> [2019. 08. 31.]
- Brenner, Neil (2013): Mi a kritikai városelmélet? In: Bodnár Judit (szerk. et. al.) 2013. *Kritikai városkutatás*. Budapest: L'Harmattan, pp. 22–39.
- Card, Orson Scott (1999): *How to Write Science Fiction and Fantasy*. Cincinnati: Writer's Digest Books.
- Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (2000): Bevezetés. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.) *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi, pp. 9–43.
- Chang, Ha-Joon (2018): *Why sci-fi and economics have more in common than you think*. newhumanis.org [online] <URL: <https://newhumanist.org.uk/articles/5329/why-sci-fi-and-economics-have-more-in-common-than-you-think> [2019. 08. 31.]
- Chiang, Ted (2018): *A mesterséges intelligenciák nem akarnak munkahelyeket ellopni*. konyvesblog.hu [online] URL: https://konyves.blog.hu/2018/06/02/ted_chiang_718 [2019. 08. 31.]
- Csicsery-Rónay István Jr. (2002): Dis-Imagined Communities: Science Fiction and the Future of Nations. In: Gordon, Joan – Hollinger, Veronica (szerk). *Edging into the Future: Science Fiction and Contemporary Cultural Transformation*. University of Pennsylvania Press, pp. 217–250.
- Csicsery-Rónay István Jr. (2008): *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Csicsery-Rónay István Jr. (2012): *What Do We Mean When We Say „Global Science Fiction”? Reflections on a New Nexus*. SFS, 39. köt. pp. 478–494.
- Czigányik Zsolt (2011): *A szabadságghiány anatómiái: Az emberi szabadság XX. századi angol ellenutópiáiban*. Budapest: Akadémia.
- Delany, R. Samuel (1994): *Silent Interviews: on Language, Race, Sex, Science Fiction, and Some Comics*. Hannover: Wesleyan University Press.
- Dippold Ádám (2019): *A világépítők hátborzongató hibái: középföldén rosszak a hegyek, Westeroson pedig nem is lakhatnak annyian!* In: Qubit [online] <URL: <https://qubit.hu/2019/06/16/a-vilagepitok-hatborzongato-hibai-kozepfolden-rosszak-a-hegyek-westeroson-pedig-nem-is-lakhattak-annyian> [2019. 08. 31.]
- Dimock, Wai Chee (2007): Introduction: Genres as Fields of Knowledge. *PMLA*, 122(5), 1377–1388.
- Domokos Áron (2019a): *A science-fiction mint oktatási eszköz*. Danubius Noster-különszám. Baja: Eötvös József Főiskola, pp. 33–47.

- Domokos Áron (2019b). Posztapokalipszisek, birodalmi-ábrándok és neutrotópiák: Magyarország-jövőképek a kortárs tudományos-fantasztikus elbeszélésekben. (Megjelenés alatt) *Acta Scientiarum Socialium*, 49(1)
- Döbörhegyi Ferenc (2007): A nem more/ális igazságról. A science fiction néhány (irodalom)elméleti problémájának vázlata. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok*. Dunaszerdahely: Liliium Aurum, pp. 95–123.
- Eco, Umberto (1988): Széljegyzetek A rózsza nevéhez. In: *A rózsza neve*. Budapest: Árkádia, Fordította: Barna Imre.
- Ekman, Stefan – Taylor, Audrey Isabel (2009): Notes Toward a Critical Approach to Worlds and World-Building. *Fafnir – Nordic Journal of Science Fiction and Fantasy Research*, 3(3) 7–18.
- Erdei Palma (2009): *Ész-játék vagy csodavárás*. [PhD-értekezés] Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola.
- Erdei Lilla (2015): Vissza a harag útján, avagy egy érzelmes disztópia. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: [http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/erdei-vissza-a-harag-utjan-avagy-egy-erzelmes-disztopia/ [2019. 08. 31.]
- Fenyő D. György (2017): Az irodalomtanítás nagykorúsága. Arató László tantárgypedagógiai koncepciója 24 tételben. In: Fenyő D. György (szerk.) *A szöveg vonzásában*. Arató László tiszteletére. (Dúló-sorozat 27.) [s. l.]: Műút – digitális melléklet. [online] pp. 5–22. URL: <https://www.muut.hu/archivum/26930> [2019. 09.30.]
- Fisher, Mark (2009): *Capitalist realism: Is There No Alternative?* London: Zeroo Books.
- Gaiman, Neil (2013): Why our future depends on libraries, reading and daydreaming. theguardian.com [online] <URL: <https://www.theguardian.com/books/2013/oct/15/neil-gaiman-future-libraries-reading-daydreaming> [2019. 08. 31.]
- Gerrold, David (2001): *Worlds of Wonder and Fantasy*. Cincinnati: Writer's Digest Book.
- Gillet, L. Stephen (1996): *World-Building*. Cincinnati: Writer's Digest Book. (Epub)
- Gombos Péter (2009): *Utópiák és disztópiák a magyar irodalomban, különös tekintettel a gyermekirodalom antiutópiáira*. [PhD-értekezés] Pécs: BTK Irodalomtudományi Iskola.
- Gombos Péter – Radóczné Bálint Ildikó – Virág Gyuláné (2016): *Irodalom 8*. Budapest: Oktatáskutató Intézet.
- Gombos Péter (2019): A digitális generáció olvasási szokásai – a 2017-es reprezentatív olvasásfelmérés tapasztalatai. In: Barátné dr. Hajdu Ágnes – dr. Béres Judit (szerk.): *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, pp. 149–193.
- Goodman, Nelson (1997): Szavak, művek, világok. *Helikon*, 58(4) 394–409.
- Gunn, James – Barr, Marleen (szerk. 2008): *Reading Science Fiction*. New York: Palgrave McMillian.
- Gyuris Norbert (2015): Fejtetőre állított világok: binaritás és egység az Upside Downban. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/gyuris-fejtetore-allitott-vilagok-binaritas-es-egyseg-az-upside-downban/> [2019. 08. 31.]
- McHale, Brian (1999): Világok összeütközése. *Prae* [online] 1999/1–2. <URL: <https://www.prae.hu/journalitem/28-vilagok-osszeutkozese/> [2019. 08. 31.]
- Hanson, Susan (1993): Földrajz és feminizmus. Összetalálkozó világok. *Tér és Társadalom* 7(1–2) 19–36.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus : A holnap rövid története*. Budapest: Animus.
- Harari, Yuval Noah (2018): *21 lecke a 21. századra*. Budapest: Animus.

- Harvey, David (2018): Ők nem képviselhetnek bennünket. *Új Egyenlőség* [online] <URL: <http://ujegyenloseg.hu/david-harvey-ok-nem-kepviselhetnek-bennunket/> [2019. 08. 31.]
- Hassler-Forest, Dan (2017): The Politics of World Building: Heteroglossia in Janelle Monáe's Afrofuturist WondaLand. In: Boni, Marta (szerk.): *World Building: Transmedia, Fans, Industries*. Amsterdam: University Press, pp. 377–391.
- Heinlein, Robert (1977): Science Fiction: It's Nature, Faults and Virtues. In: Knight, Demon (szerk.). *Turning Points: Essays on the Art of Science Fiction*. New York: Harper and Row
- Hódosy Annamária (2015): A Csillagkapu és a kulturális gyarmatosítás szexualpolitikája. *Apertúra* [online] 2015. tavasz–nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/hodosy-a-csillagkapu-es-a-kulturalis-gyarmatositas-szexualpolitikaja/> [2019. 08. 31.]
- Iványi Márton (2018): A globális digitális médiagazdaság múltja, jelene és jövőjének kilátásai. *Médiakutató*, 19(3–4) 137–148.
- Jameson, Frederic (2010): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Noran.
- Jemisin, N. K. (2015): *Growing Your Iceberg*. [online] <URL: <http://nkjemisin.com/wp-content/uploads/2015/08/WDWebinar.pdf> [2019. 08. 31.]
- Jenkins, Henry (2013): *Building Imaginary Worlds: An Interview with Mark J. P. Wolf 1-4*. henryjenkins.org [online] <URL: <http://henryjenkins.org/blog/2013/09/building-imaginary-worlds-an-interview-with-mark-j-p-wolf-part-four.html> [2019. 08. 31.]
- Kaila, Iari (2018): *The New Scientology of Elon Musk*. limitedhangoutblog [online] <URL: <https://limitedhangoutblog.com/2018/03/25/the-new-scientology-of-elon-musk/> [2019. 08. 31.]
- Kamarás István (2008): *Bevezetés az embertanba*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Kánai András (2017a): *Holnap történt. Öt sci-fi téma, amely valósággá válhat*. Budapest: HVG-könyvek.
- Kánai András (2017b): *Veres Attila: Odakint sötétebb*. sfmag.hu [online] <URL: http://sfmag.hu/2017/06/27/veres-attila-odakint-sotetebb/?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_sci-fi_201908 [2019. 08. 31.]
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2012): *Szellemi termelési mód*. Budapest: Kossuth Kiadó [Epub].
- Kenworthy, Christopher (1997): *Writing Science Fiction, Fantasy & Horror: How to Create Successful Work for Publication*. [s. l.] How to Books.
- Képes Gábor (2006) Fantasztikus tudomány: a tudományos-fantasztikus irodalom helye a tudományos népszerűsítés galaxisában. In: Vámos Éva – Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Bp.: OMM – MTESZ, pp. 53–57.
- Kincaid, Paul (2003): On the Origins of Genre. *Extrapolation*, 4(4), 13–21.
- Kiss Endre (2006): *Szemantika és tipológia a filozófiában. Max Weber Protestáns etikája és a szemantikai transzformáció*. [online] <URL: <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/etika/20060414101704779000000179.html> [2019. 08. 31.]
- Kiss Viktor (2006): A hunédzser: A huszonévesek világa és a modern kapitalizmus ideológiai fordulata. *Kultúra és Közösség*, 10(2), 77–88.
- Kjosszev, Alexander (2000): Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale*, 37(2), 7–10.

- Kleinheincz Csilla (2013): *Világkidolgozás és toposzok kezelése mint írói feladat*. Irodalmi Boncasztal [online] <URL: <http://boncnok.blogspot.com/2013/10/vilagkidolgozas-es-toposzok-kezelese.html> [2019. 08. 31.]
- Kodaj Dániel (2007): Mi lenne, ha fémből lenne: jelentés a sci-fi és fantasy határvidékéről. In: *Debreceni Disputa*, 5(2), 4–9.
- Kornai János (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46(július–augusztus) 585–599.
- Kovács András Bálint – Szilágyi Ákos (1997): *Tarkovszkij, az orosz film Sztalkere*. Budapest: Helikon.
- Köves Alexandra (2016): Vissza a jövőből: Komplex, rendszerszintű problémákra adott lehetséges válaszok kutatása a backcasting módszer segítségével. *Prosperitas, Budapest Business School*, 3(2), 17–36.
- Kuczka Péter (1986): Lehetséges és lehetetlen világok, részletek a sci-fi regényéből. *Kincskereső*, 13(2), 40–44.
- Lem, Stanislaw (1974): *Tudományos-fantasztikus irodalom és futuroológia*. Budapest: Gondolat.
- Lovász Ádám (2018): *Deleuze, Hume és a képzelőerő funkciója*. veneratio.eu. [online] <URL: <http://veneratio.eu/blog/2018/01/22/lovasz-adam-deleuze-hume-es-a-kepzelero-funkcioja/> [2019. 09. 30.]
- Lundwall, J. Samuel (1978): *Holnap történt*. (Metagalaktika 7.) Budapest: Kozmosz. (Epub)
- Mán-Várhegyi Réka (2015): *Kreatív írás – Sci-fi! 4. osztályosoknak*. (Légy te a mesélő!) Budapest: Babilon.
- Marx, Karl (1955): *A tőke*. 1. kötet, Budapest: Szikra Kiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1959): *A Kommunista Párt kiáltványa*. In: MEM 4. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl (1984): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. In: *Marx, Karl – Engels, Friedrich Művei* 46/I. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Miéville, China (2002): Tolkien – Middle Earth Meets Middle England. *Socialist Review* [online] 259. <URL: <http://socialistreview.org.uk/259/tolkien-middle-earth-meets-middle-england> [2019. 08. 31.]
- Miéville, China (2009): Afterword. Cognition as Ideology: A Dialectic of SF Theory. In: Bould, Mark – Miéville, China (ed.): *Red Planets – Marxism and Science Fiction*. Middletown-Connecticut: Wesleyan University Press.
- Miéville, China (2012): 50 Sci-Fi & Fantasy Works Every Socialist Should Read. *fantasticmetropolis.com* [online] URL: <https://fantasticmetropolis.com/i/50socialist> (Magyarul: <http://www.reszeghajo.eoldal.hu/cikkek/mozgalom-es-kultura/irodalom/china-mieville/china-mieville---50-sci-fi-es-fantasy-mu-amelyet-minden-szocialistanak-ismernie-kene.html> [2019. 08. 31.]
- Miéville, China (2018): *A Strategy for Ruination. An Interview with China Miéville*. *bostonreview.com* [online] <URL: <http://bostonreview.net/literature-culture-china-mieville-strategy-ruination> [2019. 08. 31.]
- Molnár Gábor (2013): Fiatalkutatás keres korban hozzá illő paradigmát Társadalom és természeti környezete kölcsönhatásának elméleti modelljei és a Balaton multidiszciplináris kutatása. *Acta Scientiarum Socialium*, 39(1) 133–140.
- Moskát Anita (2015): *Leskelődni a kulcslyukon – Luigi Serafini: Codex Seraphinianus*. In: Moskát Anita írói blogja [online] <URL: <http://www.moskatanita.hu/2015/02/leskelodni-kulcslyukon-luigi-serafini.html> [2019. 08. 31.]

- Mund Katalin (2002): Szűkülő világegyetem. *Liget* [online]. <URL: <https://ligetmuhely.com/liget/szukulo-vilagegyetem/> [2019. 08. 31.]
- Mund Katalin (2013): Felejtsek el a tachyon űrhajót! – kevesek kiváltsága a sci-fi? *Galaktika* [online] <URL: [<https://galaktika.hu/felejtsek-el-a-tachyon-urhajot-kevesek-kivalt-saga-a-sci-fi/>] [2019. 08. 31.]
- Nagy Péter, H. (1998): Imaginárium. *Szépliteratúrai Ajándék*, 1(2–3), 127–136.
- Nagy Péter, H. (2018): A popkultúra-kutatás praexológiája – egy hibrid teória vázlata. *Fórum*. 20(3), 91–101.
- Osus, Laura (2014): Storytelling through World-building: Audience Perceptions of Science Fiction Television. In: Zenor, Jason (szerk.): *Parasocial Politics: Audiences, Pop Culture, and Politics*. Lanham: Lessington Books, pp. 65–80.
- Pintér Bence (2017): *Szóval akkor áll-e még a sci-fi gettó? Áll bizony!* spekulatívzона.blogspot.hu [online] <URL: <https://spekulativzona.blogspot.com/2017/10/szoval-akkor-all-e-meg-sci-fi-getto-all.html> [2019. 08. 31.]
- Pintér Károly (2012): Álmodok a gettóból: A science fiction rövid műfaj története. *Magyar Narancs* [online] 2012/39. <URL: <https://m.magynarancs.hu/konyv/almok-a-gettobol-81826>; utolsó hozzáférés: 2019. 08. 31.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Rabkin, S. Eric. (2001): Eldönthetlenség és oxymoronizmus. *Prae* 3(1–2), 39–52.
- Radnóti Katalin – Nahalka István (2002): *A fizikatanítás pedagógiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rieder, John (2012): What is SF? Some Thoughts on Genre. In: Schmeink, Lars (szerk.): *A Virtual Introduction to Science Fiction: Online Toolkit for Teaching SF*. <URL: <http://virtual-sf.com/wp-content/uploads/2012/04/Rieder.pdf> [2019. 08. 31.]
- Rieder, John (2015): Meghatározzuk-e az SF-et vagy sem? Műfajelmélet, SF és történelem. *Apertúra* [online] 2015. tavasz-nyár. <URL: <http://uj.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/rieder-meghatarozzuk-e-az-sf-et-vagy-sem-mufajelmélet-sf-es-tortenelem> [2019. 06. 13.]
- Roberts, Adam (2006): *Science Fiction*. London: Routledge.
- Roine, Hanna-Riikka (2016): *Imaginative, Immersive and Interactive Engagements. The rhetoric of worldbuilding in contemporary speculative fiction*. Tampere: Tampere University Press.
- Ryman, Geoff (2007): *Levegő*. Budapest: Delta Vision.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa.
- Saler, Michael (2012): *As If: Modern Enchantment and the Literary PreHistory of Virtual Reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Sambuchino, Chuck (2014): *Tips on World Building for Writers: How to Make Your Imaginary World Real*. writerdigest.com [online] <URL: <https://www.writersdigest.com/guest-columns/tips-on-world-building-for-writers-how-to-make-your-imaginary-world-real> [2019. 08. 31.]
- Sanchez, Julie R. (2014): Liminality, marginality, futurity: case studies in contemporary science fiction. Pennsylvania: Department of Anthropology University of Pennsylvania.
- Sanderson, Brandon (2012): *Brandon Sanderson Lecture 1: Gardeners vs architects*. [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=glPLTNuhfxA> [2019. 08. 31.]
- Sanderson, Brandon (2013): *General World building. Semester at BYU : Creative Writing*. [online] URL: https://www.youtube.com/watch?v=zCbcwd_fuao [2019. 08. 31.]

- Sanderson, Brandon (2016): *2016 Semester at BYU: Creative Writing, Lecture 4: World building*. [online] <URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fEcyutljQIM> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (1994): *A tudományos-fantasztikus irodalom tematikája*. Magyar Sci-Fi Történelmi Társaság oldala [online] <URL: <https://sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/s-sardi-margit-a-tudomanyos-fantasztikus-irodalom-tematikaja> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (2008): Sci-fi regényeink utópisztikus társadalomképei, 1870–1914. *Múltunk*, 53(4), 61–72.
- Sárdi Margit, S. (2011): *Magyarország- és Budapest-jövőképek a két világháború között*. MASFITT [online] URL: <https://mobile.sites.google.com/site/scifitort/tanulmanyok/magyarorszag--es-budapest-joevokepek-a-ke-t-vilaghaboru-koezoett> [2019. 08. 31.]
- Sárdi Margit, S. (2013): Műfaj-e a sci-fi? *Szépirodalmi Figyelő*, 12(1), 28–36.
- Sartre, J. P. (1969) *Mi az irodalom?* Budapest: Gondolat
- Seregi Tamás (2018): Esztétikai kötődés – ontológiai lehorgonyzás – művészeti elköteleződés. *Híd*, 1. 89–121.
- Shippey, Tom (2016): *Hard Reading : Learning from Science Fiction*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Simon Gábor (2017): Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről: útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv*, 113(2), 146–166.
- Somogyi Gyula (2017): Henry Jenkins és a participációs médiakonfigurációk. *Irodalmi Szemle* [online] 11. <URL: <https://irodalmiszemle.sk/2017/11/somogyi-gyula-henry-jenkins-es-a-participacios-mediakonfiguraciok-tanulmany/> [2019. 08. 31.]
- Sós Dóra (2016): *A másság fantáziái: Hogyan építi világait a science fiction?* kortarsonline.hu [online] <URL: <https://www.kortarsonline.hu/general/a-massag-fantaziai.html> [2019. 08. 31.]
- Stemler Miklós (2003): A világteremtés poétikája. *Prae*. 5(1), 5–13.
- Stockwell, Peter (1996): Introduction. In: Littlewood, Derek – Stockwell, Peter (ed.): *Impossibility Fiction: Alternativity-Extrapolation-Speculation*. Amsterdam: Rodopi, pp. 3–9.
- Sutin, Lawrence (2007): *Isteni inváziók : Philip K. Dick élete*. Budapest: Agave.
- Suvin, Darko (1972): A science fiction műfaj poétikája. *Helikon*, 18(1), 43–54.
- Suvin, Darko (1977): Science Fiction and the Novum. In: Suvin, Darko: *Defined by a Hollow: Essays on Utopia, Science Fiction and Political Epistemology*. Bern: Peter Lang EG.
- Suvin, Darko – Pianzola, Frederico (2014): Forms Open to Life. *Enthymema* 11 pp. 44–57. DOI: [DOI: 10.13130/2037-2426/4586](https://doi.org/10.13130/2037-2426/4586)
- Szabó Erzsébet (2010): A lehetséges világok elmélete a narratológiában. In Szabó Erzsébet (szerk.): *Új elméletek a narratológiában*. Szeged: JATE Press, pp. 97–164.
- Szabó Zoltán Ádám – Oroszlány Balázs (2017): Pszichotrop újutazások a politikában: Sci-fi – Képregény – Politika. In: Tóth Csaba (szerk. 2017): *Fantasztikus világok: Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világában*. Budapest: Atheneum, pp. 170–199.
- Székely Levente – Szabó Andrea szerk. (2017): *Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Társadalomkutató Kft.
- Szélesi Sándor (2018): A magyar sci-fi útja. *Várad*, 17(5), 87–93.
- Szilárdi Réka (2007): Spontán légyott a valósággal? Isten-variációk Philip K. Dick három regényében. *Debreceni Disputa*, 5(2), 56–60.
- Takács Erzsébet (2019): *A szolidaritás alakváltozatai. Az együttműködés lehetőségei és gátjai a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Tamas, Cristian (2016): Így áll manapság a román fantasztikum. mandiner.sci-fi [online] <URL: https://sci-fi.mandiner.hu/cikk/20161129_igy_all_manapsag_a_roman_fantasztikum/; [2019. 08. 31.]

- Todorov, Tzvetan (2002): *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Budapest: Napvilág.
- Tolkien, J. R. R. (1997): *Tales from the Perilous Realm*. London: HarperCollins. [E-pub]
- Tóth Csaba (2016): *A sci-fi politológiája – javított kiadás*. Budapest: Atheneum.
- Tóth Gergely (2013): Mi legyen a gyerek neve? A haszonökonómiától a gazdasági teológiáig. *Valóság*, 56(4), 43–63.
- Török Ervin (é. n.): A sci-fi és Jules Verne. In: Füzi Izabella – Török Ervin: *Elbeszélés a tömegkultúrában* [online] Pécs: (Elektronikus jegyzet) <URL: http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Elbeszeles_kesz/4_lecke_a_scifi_s_jules_verne_tudomnyos_fantasztkum_s_szrakoztats.html; [2019. 08. 31.]
- Tütő László (2009): A tőke vagy amit nem akartok. *Eszmélet*, 21(81) [online] <URL: http://www.eszmelet.hu/tuto_laszlo-a-toke-vagy-amit-nem-akartok/ [2019. 12. 12.]
- Tütő László (2018): Fában az erdőt: A filozófia hasznáról és káráról. *Eszmélet*, 30(118), 200–226.
- Tütő László (2019): A változtatás filozófiája. *Eszmélet*, 31(121) <URL: <http://www.minnerva-tuto.22web.org/index.php/tarsadalompedagogia/103-a-valtoztatas-filozofiaja.html> [2019. 08. 31.]
- Ullmann Tamás (2010): *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás*. [PhD-értekezés] Budapest: Filozófia Intézet
- Vilana Réka (2015): *Hogyan írjunk fantasy regényt? 1. Világépítés*. igyneveldaregenyedet.blogspot.com. [online] URL: <http://igyneveldaregenyedet.blog-spot.com/2015/07/hogyan-irjunk-fantasy-regenyt-1.html> [2019. 08. 31.]
- Vu, Ryan (2017): Fantasy After Representation. D&D, Game of Thrones, and Postmodern World-Building. *Extrapolation*, 58(2–3.), 273–301.
- Weller, Sam (2010): *Listen to the Echoes : The Ray Bradbury Interviews*. Chicago: Stop Smiling Books.
- Wilde, Fran (2018): *Building a Sci-Fi Future That Matters : Five Authors Share Their Worldbuilding Strategies*. In: tor.com [online] <URL: <https://www.tor.com/2018/07/24/building-a-scifi-future-that-matters-five-authors-share-their-worldbuilding-strategies/> [2019. 08. 31.]
- Wolfe, Gary K. (2011): Theorizing Science Fiction: The Question of Terminology. In: Andy Sawyer – Peter Wright (ed.): *Teaching Science Fiction*. New York: Palgrave-Macmillan
- Wrede, C. Patricia (2009): *Fantasy Worldbuilding Questions*. sfwa.org [online] URL: <https://www.sfwa.org/2009/08/fantasy-worldbuilding-questions/> [2019. 08. 31.]
- Zaharijević, Adriana – Kristić, Predrag (2018): Filozófiai fantasztikum: Az utópikus te-rekről való gondolkodás és tér az utópikus gondolkodásra. *Híd*, 84(10), 91–122.
- Zalay Szabolcs (2016): A pedagógiai szituáció világának dimenziói. *Gradus*, 3(1) 173–178.

SUMMARY

World-factory: SF-worlds building and reconstructing in the classroom

„In imaginative literature such as science fiction, authors have the unique opportunity to build new worlds. These worlds are, by definition, fantastical departures from the worlds in which the authors and readers find themselves. However, the departure is not total. These fictional worlds do not exist in isolation, in the cold, dead vacuum of space. They are, rather, satellites orbiting our own world” (Sanchez 2014: 2). The present paper has the following four aims. First, to discuss some relevant issues concerning the genre of SF. Second, to provide a concise overview of the theory and practice of world building in

narrative fiction. Third, to relate the above topics to social philosophy. Fourth, to outline how our world or social reality can be looked at through the lens of pieces of SF, if the pieces of background information referred to above are at our disposal. That is to say, how, by the usage of such means, the reception of SF works can be made into enriching experience. What is more, the latter task is carried out with the needs and training possibilities of 15- and 16-year-old high school students in mind. It is hoped that the suggested points of debate will prove to be not only workable discussion prompts but also practical teaching aids for Hungarian language and literature teachers fostering enjoyable and educational classroom sessions..

Keywords: science fiction, speculative fiction, genre theory, worldbuilding, social philosophy, classroom

